

СТОЯН МИХАЙЛОВ

СОЦИОЛОГИЧЕСКА СИСТЕМА

СТОЯН МИХАЙЛОВ

СОЦИОЛОГИЧЕСКА СИСТЕМА

София, 2010

Всички права са запазени.
All rights reserved.

- © Стоян Михайлов, автор, 2010
- © Борис Драголов, художник корица, 2010
- © Издателство „М-8-М”, 2010

Национална библиотека „Св.св. Кирил и Методий”
ISBN 978-954-8177-50-4

www.assa-m.com / издания
www.bgbook.dir.bg

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР 15
БЛАГОДАРНОСТИ 17
ВЪВЕДЕНИЕ: СИСТЕМНОФУНКЦИОНАЛНОТО НАПРАВЛЕНИЕ В СОЦИОЛОГИЯТА 19
<i>Първа глава</i>	
МЕТОДОЛОГИЧЕСКИ ПРЕДПОСТАВКИ ЗА АНАЛИЗ НА ОБЩЕСТВОТО КАТО СИСТЕМА 21
Обществото като системно цяло 21
Разграничението между обществото като цяло и частите му и обособяването на социологията като наука 23
Идентификацията на социологията и системнофункционалният подход при анализа на обществото 25
<i>Втора глава</i>	
ИСТОРИЧЕСКИ ОЧЕРК 27
Огюст Конт – първият системник в социологията 27
Органистичното направление в социологията. Хърбърт Спенсър 29
Функционализмът на Емил Дюркем 31
Структурната антропология. Бронислав Малиновски, Алфред Радклиф-Браун, Клод Леви-Строс 33
Структурализмът в езикознанието. Фердинанд Сосюр 35
Толкът Парсънз 36
<i>Трета глава</i>	
ПОНЯТИЕТО ЗА „ТОТАЛНО (ГЛОБАЛНО) ОБЩЕСТВО“ 41

<i>Четвърта глава</i>	
МАРКСИСТКИЯТ СИСТЕМНОФУНКЦИОНАЛЕН ПОДХОД. КАТЕГОРИЯТА „ОБЩЕСТВЕНА ФОРМАЦИЯ” 46
<i>Пета глава</i>	
КОНЦЕПЦИЯТА ЗА СОЦИОЛОГИЧЕСКА СИСТЕМА В БЪЛГАРСКАТА СОЦИОЛОГИЧЕСКА МИСЪЛ 49
Приемственост и различия с немарксистките концепции в системнофункционалното направление в социологията 51
Приемственост и различия със системнофункционалните разработки на Маркс и Енгелс 53
ОБЕКТИВНИ ОСНОВИ НА КОНЦЕПЦИЯТА ЗА ОБЩЕСТВОТО КАТО СОЦИОЛОГИЧЕСКА СИСТЕМА 55
<i>Шеста глава</i>	
ОБЩЕСТВО И ПРИРОДА 55
<i>Седма глава</i>	
ЧОВЕШКАТА ДЕЙНОСТ КАТО ОСНОВА ЗА ИЗГРАЖДАНЕТО НА СИСТЕМНОФУНКЦИОНАЛЕН МОДЕЛ НА ОБЩЕСТВОТО КАТО ЦЯЛО 63
<i>Осма глава</i>	
ПРОИЗВОДСТВОТО И ПОТРЕБЛЕНИЕТО – ВСЕОБЩИ СТРАНИ НА СОЦИАЛНОТО ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ 67
<i>Девета глава</i>	
СОЦИАЛНИ ИНСТИТУЦИИ 70
<i>Десета глава</i>	
ОБЩЕСТВЕНИ ОТНОШЕНИЯ 73
<i>Единадесета глава</i>	
СОЦИАЛНИ ВЕЩИ 76
ЕЛЕМЕНТИ И НИВА НА СОЦИОЛОГИЧЕСКАТА СИСТЕМА 79
<i>Дванадесета глава</i>	
ОСНОВНИ СФЕРИ 79
Материално производство 84

Духовно производство 88
Възпроизводство на хората 90
Комуникации 91
Социално управление 96
<i>Тринадесета глава</i>	
ГЛАВНИ ОБЛАСТИ	... 111
<i>Четиринадесета глава</i>	
РАЗНОВИДНОСТИ НА ГЛАВНИТЕ ОБЛАСТИ	... 118
<i>Петнадесета глава</i>	
ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ НА ЕЛЕМЕНТИТЕ НА СОЦИОЛОГИЧЕСКАТА СИСТЕМА	... 123
Дифузия на елементите	... 123
Материалното производство – централна структурна и функционална единица на социологическата система	... 128
Критерии за ефективност на отделния елемент на социологическата система	... 132
ОБЩНОСТНА (СУБЕКТНА) СТРАНА НА СОЦИОЛОГИЧЕСКАТА СИСТЕМА	... 134
<i>Шестнадесета глава</i>	
СОЦИОЛОГИЧЕСКА СИСТЕМА И НАСЕЛЕНИЕ	... 134
<i>Седемнадесета глава</i>	
СОЦИОЛОГИЧЕСКА СИСТЕМА И ОБЩНОСТНА СТРУКТУРА	... 138
<i>Осемнадесета глава</i>	
ЛИЧНОСТТА КАТО СПЕЦИФИЧНА СОЦИОЛОГИЧЕСКА СИСТЕМА	... 145
<i>Деветнадесета глава</i>	
ВИДОВЕ ОБЩНОСТИ	... 157
Етнически общности	... 157
Битови общности. Семейство	... 165
Професионални общности	... 166
Класови общности	... 169
Други общности	... 172
<i>Двадесета глава</i>	
СОЦИАЛНА МОБИЛНОСТ И СТРАТИФИКАЦИЯ	... 174

ТИПОЛОГИЯ НА СОЦИОЛОГИЧЕСКИТЕ СИСТЕМИ	... 179
<i>Двадесет и първа глава</i>	
ОСНОВНИ СОЦИОЛОГИЧЕСКИ СИСТЕМИ	... 180
Обществена формация	... 180
Страна (в държавни граници)	... 181
Регион (управленски обособен)	... 182
Селище	... 182
<i>Двадесет и втора глава</i>	
ОБЩНОСТНИ СОЦИОЛОГИЧЕСКИ СИСТЕМИ	... 184
<i>Двадесет и трета глава</i>	
СОЦИОЛОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА ОТДЕЛНОТО ОБЩЕСТВЕНО ЯВЛЕНИЕ	... 185
ДИНАМИКА НА СОЦИОЛОГИЧЕСКАТА СИСТЕМА	... 187
<i>Двадесет и четвърта глава</i>	
ИЗТОЧНИЦИ НА ДИНАМИКАТА	... 187
Причини за измененията и развитието на социологическата система	... 188
Цивилизационен и формационен аспект на развитието	... 192
<i>Двадесет и пета глава</i>	
СОЦИАЛЕН ПРОГРЕС	... 197
Социалният прогрес – обективен закон на динамиката на социологическата система	... 197
Социалният прогрес като смяна на формациите от по-низша към по-висша и като културни натрупвания	... 201
Антагонистична форма на осъществяването на социалния прогрес в частнособственическото общество	... 204
<i>Двадесет и шеста глава</i>	
ПЕРИОДИЗАЦИЯ НА ОБЩЕСТВЕНОТО РАЗВИТИЕ	... 205
Теории, очертаващи единна линия на прогресивно развитие	... 205
Марксистката периодизация на общественото развитие	... 209
<i>Двадесет и седма глава</i>	
ГЛОБАЛИЗАЦИЯ	... 215

Универсализация и унификация на обществените явления	... 216
Формиране на човечеството като социологическа система	... 218
Междинни форми на глобализацията – регионални наддържавни обединения	... 223
Същностни проблеми на глобализацията	... 225
1. Установяване на общочовешки правов ред и нравствени ценности	... 225
2. Глобализация и национална държава	... 226
3. Глобализация и национална култура	... 227
4. Утвърждаване на световен език	... 227
Опити за подчиняване на глобализацията на класови и национално-егоистични интереси	... 228
 <i>Двадесет и осма глава</i>	
БЪДЕЩОТО ОБЩЕСТВО	... 230
Фактори за преодоляване на капитализма и формиране на посткапиталистическо общество	... 233
Формационна характеристика на бъдещото посткапиталистическо общество	... 237
Проблемът за социалната скука	... 239
Пътища към бъдещото общество	... 241
 ЗАКЛЮЧЕНИЕ: ПЕРСПЕКТИВИ НА СИСТЕМНО-ФУНКЦИОНАЛНИЯ ПОДХОД В СОЦИОЛОГИЯТА	... 245
 ПРИЛОЖЕНИЕ: НАСОКИ ЗА ИЗУЧАВАНЕТО НА СОЦИОЛОГИЧЕСКАТА СИСТЕМА	... 248
1. ЕСИ на социологическата система в рамките на селището, региона и страната	... 250
2. Сравнително изучаване на елементите на социологическата система	... 253
3. Изучаване на бюджета на времето на населението в дадена социологическа система	... 254
4. Изучаване на материалната свързаност на общностите, институциите и хората	... 255
5. Изучаване на държавноуправленската свързаност на общностите, институциите и хората	... 256
6. Международни ЕСИ. ЕСИ на цялото човечество	... 256
 ЛИТЕРАТУРА	... 259

SOCIOLOGICAL SYSTEM

CONTENTS

PREFACE 15
ACKNOWLEDGEMENTS 17
INTRODUCTION: SYSTEMATIC-FUNCTIONAL TREND IN SOCIOLOGY 19
<i>Chapter 1</i>	
METHODOLOGICAL PREMISES FOR ANALYSIS OF THE SOCIETY AS A SYSTEM 21
Society as Systematical Whole 21
Distinction between Society as a Whole and its Parts and Differentiation of the Sociology as a Science 23
Identification of the Sociology and the Systematic-Functional Approach under Analysis of the Society 25
<i>Chapter 2</i>	
HISTORICAL ESSAY 27
Auguste Comte – the first Systematic Scientist in Sociology 27
Organic Trend in Sociology. Herbert Spencer 29
The Functionalism of Emile Durkheim 31
Structural Anthropology. Bronislaw Malinowski, Alfred Radcliffe-Brown, Claude Levy-Strosse 33
Structuralism in Linguistics. Ferdinand de Saussure 35
Talcott Parsons 36
<i>Chapter 3</i>	
THE CONCEPT OF „TOTAL (GLOBAL) SOCIETY” 41

<i>Chapter 4</i>	
THE MARXIST SYSTEMATIC-FUNCTIONAL APPROACH. THE CONCEPT OF „SOCIAL FORMATION” 46
<i>Chapter 5</i>	
THE CONCEPTION OF SOCIOLOGICAL SYSTEM IN BULGARIAN SOCIOLOGICAL THOUGHT 49
Succession and Distinctions with the non Marxist Conceptions in Systematic-Functional Approach in Sociology 51
Succession and Distinctions with Systematic-Functional Elaborations of Marx and Engels 53
OBJECTIVE BASES OF THE CONCEPTION OF SOCIETY AS A SOCIOLOGICAL SYSTEM 55
<i>Chapter 6</i>	
SOCIETY AND NATURE 55
<i>Chapter 7</i>	
HUMAN ACTIVITY AS A BASIS OF MAKING OF SYSTEMATIC-FUNCTIONAL MODEL OF SOCIETY AS A WHOLE 63
<i>Chapter 8</i>	
PRODUCTION AND CONSUMPTION AS UNIVERSAL ASPECTS OF SOCIAL INTERACTION 67
<i>Chapter 9</i>	
SOCIAL INSTITUTIONS 70
<i>Chapter 10</i>	
SOCIAL RELATIONS 73
<i>Chapter 11</i>	
SOCIAL THINGS 76
ELEMENTS AND LEVELS OF THE SOCIOLOGICAL SYSTEM 79
<i>Chapter 12</i>	
BASIC SPHERES 79
Material Production 84

Spiritual Production 88
Reproduction of People 90
Communications 91
Social Government 96
<i>Chapter 13</i>	
MAIN FIELDS	... 111
<i>Chapter 14</i>	
VARIETIES OF THE MAIN FIELDS	... 118
<i>Chapter 15</i>	
INTERACTION OF THE ELEMENTS OF THE SOCIOLOGICAL SYSTEM	... 123
Diffusion of the Elements	... 123
Material Production – Central Structural and Functional Unit of the Sociological System	... 128
Criteria for Effectiveness of the Separate Element of the Sociological System	... 132
COMMUNAL (SUBJECTIVE) ASPECT OF THE SOCIOLOGICAL SYSTEM	... 134
<i>Chapter 16</i>	
SOCIOLOGICAL SYSTEM AND POPULATION	... 134
<i>Chapter 17</i>	
SOCIOLOGICAL SYSTEM AND COMMUNAL STRUCTURE	... 138
<i>Chapter 18</i>	
THE PERSON AS A SPECIFIC SOCIOLOGICAL SYSTEM	... 145
<i>Chapter 19</i>	
KINDS OF COMMUNITIES	... 157
Ethnic Communities	... 157
Mode of Life Communities. Family	... 165
Professional Communities	... 166
Class Communities	... 169
Other Communities	... 172
<i>Chapter 20</i>	
SOCIAL MOBILITY AND SOCIAL STRATIFICATION	... 174

TYPOLOGY OF THE SOCIOLOGICAL SYSTEMS	... 179
<i>Chapter 21</i>	
BASIC SOCIOLOGICAL SYSTEMS	... 180
Social Formation	... 180
Country (within the Borders of the State)	... 181
Region (administratively formed)	... 182
Settlement	... 182
<i>Chapter 22</i>	
COMMUNAL SOCIOLOGICAL SYSTEMS	... 184
<i>Chapter 23</i>	
SOCIOLOGICAL ASPECTS OF THE SINGLE SOCIAL PHENOMENON	... 185
DYNAMICS OF THE SOCIOLOGICAL SYSTEM	... 187
<i>Chapter 24</i>	
SOURCES OF THE DYNAMICS	... 187
Causes for the Changes and the Development of the Sociological System	... 188
Civilizational and Formational Aspects of the Development	... 192
<i>Chapter 25</i>	
SOCIAL PROGRESS	... 197
The Social Progress – Objective Law of the Dynamics of the Sociological System	... 197
The Social Progress as a Replacement of the Formations from Lower to Higher and as Cultural Accumulations	... 201
Antagonistic Form of the Realization of the Social Progress in the Private Ownership Society	... 204
<i>Chapter 26</i>	
PERIODIZATION OF THE SOCIAL DEVELOPMENT	... 205
Theories which outline a Uniform Line of Progressive Development	... 205
The Marxist Periodization of the Social Development	... 209
<i>Chapter 27</i>	
GLOBALISATION	... 215

Universalisation and Unification of the Social Phenomena	... 216
Formation of Humanity as a United Sociological System	... 218
Interstitial Forms of Globalisation – Regional Superstate Unions	... 223
Fundamental Problems of the Globalisation	... 225
1. Establishment of the Universal Legal Order and Ethic Values	... 225
2. Globalisation and National State	... 226
3. Globalisation and National Culture	... 227
4. Confirmation of World Language	... 227
Attempts to Subordinate the Globalisation to Class and National-selfish Interests	... 228
 <i>Chapter 28</i>	
FUTURE SOCIETY	... 230
Factors for Surmounting the Capitalism and Formation of the Post-capitalist Society	... 233
Formational Characteristic of the Future Post-capitalist Society	... 237
Problem of the Social Boredom	... 239
Roads to the Future Society	... 241
 CONCLUSION: PERSPECTIVES OF THE SYSTEMATIC-FUNCTIONAL APPROACH IN SOCIOLOGY	... 245
 ANNEX: TRENDS FOR THE STUDY OF THE SOCIOLOGICAL SYSTEM	... 248
1. Empirical Sociological Research of the Sociological System within the Borders of the Settlement, Region and Country	... 250
2. Comparative Study of the Elements of the Sociological System	... 253
3. Study of the Time-Budget of Population within the Given Sociological System	... 254
4. Study of the Material Connection of the Communities, Institutions and People	... 255
5. Study of the Binding of the Communities, Institutions and People by the State-Government	... 256
6. International Empirical Sociological Research. Empirical Sociological Research of Humanity as a Whole	... 256
 LITERATURE	... 259

ПРЕДГОВОР

Няма да бъде пресилено да се каже, че системнофункционалното направление в развитието на социологическата мисъл е основно още от обособяването на социологията като самостоятелна наука към средата на XIX в. и решително доминира през цялата втора половина на същия век. През първата половина на следващия XX в. то получава силно развитие в антропологията, по-конкретно при изучаването на първобитните общества, както и в лингвистиката, което оказва значително влияние върху развитието на социологическата мисъл. От края на 30-те години на XX в., благодарение главно на Толкът Парсънс и неговите последователи, структурният функционализъм постепенно се превръща във водещо течение в теоретичната социология в света.

Даже през кратките периоди, когато сякаш замира, всъщност системнофункционалното направление продължава да съществува и да влияе върху социологическата методология и изследвания. С едни или други свои постулати и понятия то присъства и в концепциите на социолозите, идентифициращи се като несистемници, неструктуралисти, нефункционалисти.

С настоящия монографичен труд представям разгърнатата цялостна разработка на категорията „социологическа система” във всичките ѝ основни аспекти. Той е плод на изследователски усилия в продължение на почти пет десетилетия. Както е известно, концепцията за социологическата система се роди в българската научна литература. Нейният генезис тръгна от забележителния семинар на групата за социологически изследвания в Института по философия на БАН в края на 1964 и началото на 1965 г., където аз изнесох доклад „Обществото като социологическа система” /88;95:24-34/. Новата концепция се наложи бързо сред социологическата общност в нашата страна. Съществено значение за това имаше активната дейност на Живко Ошавков, който в редица свои публикации правеше принос в нейното обогатяване. По този начин концепцията за социологическата система се превърна в характерна черта на формиращата се българска школа в социологията. Тази концепция намери отражение и в публикации на чуждестранни социолози. Тя се превърна в резултатно евристично методологично средство.

Опитът от приложението на категорията „социологическа система”, както и критичните бележки, които се появиха по едни или други нейни аспекти, стимулираха усилията ми за нейното обогатяване. Тук се опитвам да систематизирам резултатите от тези усилия, за да изпъкне категорията „социологическа система” в цялото богатство на своето съдържание и с цялата мощ на своите методологични функции и възможности.

* * *

Тъй като в книгата се цитират много западни автори, а транскрибирането им не е утвърдено еднозначно в говоримия и писмения език у нас, особено в последните години, при първото използване на името на съответния автор в скоби давам името му и на латиница. Изключение правят имената на западни дейци – учени, политици и др. – чиито имена отдавна са утвърдени еднозначно в нашия език. Например Маркс, Енгелс и др.

След първоначалната употреба на термина „емпирично социологическо изследване“, по-нататък при неговото използване си служа с абревиатурата „ЕСИ“. Що се отнася до използването на други абревиатури, това става само при наложили се отдавна в българския език и непредизвикващи различия в разбирането им.

Юли 2010

Скравена – София

Чл.-кор. Стоян МИХАЙЛОВ

БЛАГОДАРНОСТИ

Преди всичко съм задължен на проф. д.с.н. Николай Тилкиджиев, на проф. д.с.н. Георги Найденов, доц. д.с.н. Михаил Мирчев, доц. д-р Петя Пачкова, които прочетоха ръкописа на тази книга и с критичните си бележки и пожелания ми помогнаха да уточня и допълня някои постановки.

Искам да благодаря също така на всички колеги, които със съпричастието си, с позитивните си разработки, както и с критиката си на някои слабости в разработката на концепцията за социологическата система, съдействаха за нейното обогатяване и допълване.

ВЪВЕДЕНИЕ

СИСТЕМОФУНКЦИОНАЛНОТО НАПРАВЛЕНИЕ В СОЦИОЛОГИЯТА

В литературата се употребяват различни термини за назоваване на системнофункционалното направление (подход) в социологията: системен подход, системноструктурен подход, функционализъм, структурен функционализъм, структурализъм и др. Аз предпочитам термина „системнофункционален подход (направление)“ поради следните съображения:

- терминът „система“ предполага наличието на структура, следователно включването и на двата термина (система и структура) при обозначаването на понятието съдържа тавтология. Понятието „система“ е по-общо от понятието „структура“ и затова в случая е за предпочитане;
- терминът „функционално“ разкрива същностно свойство на системата – да бъде динамична, да се променя, да се развива. Така се неутрализират обвиненията за статичност, за вечен хомеостазис, за неизменяемост на системата.

Системнофункционалният подход е вътрешно присъщ не само на социологията. Той има общонаучна валидност, защото не само обществото, но и огромната част на обектите от другите области на действителността също имат системен характер. През XIX в. науката натрупа извънредно богат материал в тази насока. В края на същия и началото на следващия XX в. се разгръщат разрастващи се изучавания на системния подход. Силен тласък в това отношение дава появата на кибернетиката през 40-те години на XX в. Един от върховете на тези изучавания е полагането на основи за обща теория на системите от Лудвиг фон Берталанфи (Ludwig von Bertalanffy), чийто основен труд по този проблем се появява през 1968 г. /184/. „Ако се анализират съвременните понятия и модерни термини – посочва Берталанфи, – понятието „система“ ще се окаже начело на списъка. То е разпространено във всички клонове на науката и е проникнало в масовото мислене, жаргон и медии. Системното мислене играе доминираща роля в широки области – от индустриалното предприятие и въоръжаването до трудно разбираемите теми на чистата наука“ /184:3/.

Независимо от разнообразието на дефиниции на понятието „система“, те съдържат няколко общи елемента, изразяващи нейната същност. Колкото и да се

различават авторите по този въпрос, по същество те се сближават в общото в края на краищата твърдение и внушение, че обектът, дефиниран като система, представлява цялостност от елементи, а тази цялостност се създава от структурата като начин на взаимовръзка и взаимоотношения между елементите /Вж например 184:91, 208, 252; 141:199; 26, т.1:17/. Тук се открояват няколко възлови категории, които разкриват съдържанието на понятието „система“:

Първо. Системата е разчленена и съставена от качествено различни елементи. „Отделните части – отбелязва Георг Хегел (Georg Hegel) – имат своята голяма стойност чрез отношението си към цялото” /169, т.1:115/.

Второ. Между елементите съществуват необходими взаимовръзки и взаимодействия, те са зависими един от друг. „Системите – посочва Дънкан Мичел (Duncan Mitchell) – имат известни общи черти, по-конкретно техните части са така структурно подредени една към друга, че изменението на една част засяга другите” /221:35/. А Алфред Радклиф-Браун (Alfred Radcliff-Brown) разглежда структурата като някакъв вид съгласувана подреденост на части или компоненти /132:16/.

Трето. Необходимите зависимости и взаимодействия между елементите превръщат обекта в нещо цялостно. „Понятието цялостност – посочват Игор Блауберг и Ерик Юдин, – използвано най-вече в неговата методологична функция, заема централно място в понятийния апарат на системното изследване” /141:71/. Същото подчертава и Вадим Садовски: „Системата винаги представлява от себе си някаква цялостност, всичките елементи на която са взаимно свързани” /141:218/. Самият Берталанфи разглежда общата теория на системите като наука за целостността, която досега е била разглеждана като неопределено, смътно и полуметафизическо понятие /184:37/.

Четвърто. „Друга твърде важна особеност на обекта за изследване като система е неговата йерархичност. Йерархичността на системата се състои в това, че всеки неин компонент на свой ред може да се разглежда като система, а самата изследвана система е само един от компонентите на по-широка система” /141:155-156/.

Мястото, което заема системнофункционалното направление в историческото развитие на социологическата мисъл – от обособяването на социологията като самостоятелна наука досега – показва, че тя в това отношение е вървяла в крак с времето, в съзвучие с най-висшите постижения на науката изобщо, в частност на научната методология.

Първа глава

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИ ПРЕДПОСТАВКИ ЗА АНАЛИЗ НА ОБЩЕСТВОТО КАТО СИСТЕМА

Обществото като системно цяло

Посочените характеристики на системата изобщо са валидни и за обществото. Съставено от различни взаимно зависими и взаимодействащи си елементи, всеки от които изпълнява специфична функция, обществото е нещо цялостно. Неговата цялостност е израз на съвкупността от качествено различни елементи, които само в своята необходима взаимовръзка правят възможно неговото съществуване и развитие. Интересна във връзка с това е следната мисъл на Висарион Белински: „Без съмнение животът се разделя и подразделя на множество страни, имащи своя самостоятелност; но тези страни се сливат една с друга по жив начин и няма между тях рязка разделяща ги черта. Както и да се раздробява животът, той винаги е единен и цялостен” /По 172, т.1:733/.

Същевременно историческият процес на натрупване на знания за обществото неизбежно поражда необходимостта от диференцирането и обединяването им в различни дисциплини и науки. Усложняването и диференцирането на общественото познание се извършва върху основата на общия обект, на единното и цялостно общество. Разграничаването на социологията от другите обществени теоретични науки (разликата между социология и история е по-друг въпрос) върви по линията, от една страна, на системната цялост на обществото, и, от друга страна, на неговите части и отделни аспекти. Това е червената нишка в огромната част от писанията за спецификата и предмета на социологията за разлика от останалите обществени теоретични науки.

Така например, като излага възгледите на Огюст Конт (Auguste Comte), Реймон Арон (Raymond Aron) пише: „Невъзможно е да се разбере състоянието на едно особено социално явление, ако то не се разположи в социалното цяло” /182:83/. Димитри Густу (Dimitrie Gusti) изтъква, че социологията е наука за цялото, а другите обществени науки – за частите /203:45/. В същия дух Салвадор Джине (Salvador Giner) отбелязва: Социологията изучава структурите, процесите и природата на човешкото общество изобщо. Другите социални науки изучават само частни аспекти на обществото /200:13-14/. Даже Георги Фотев у нас, който не спо-

деля системнофункционалния подход (направление) в социологията, бидейки поддръжник на субективистични парадигми, когато пише за социологическите аспекти на армията е принуден да постулира постановки на този подход. Той отбелязва, че армията е част от обществото като цяло, че съществуват необходими връзки и отношения на армията с другите части или подсистеми на модерното, вътрешно структурно диференцирано комплексно общество, взето като социетална система /21:20/.

Борис Грушин посочва, че съвременната история изследва обектите като органични системи /31:17/. А един от представителите на самата историческа наука, Христо Гандев, пише: „Човешкото общество може да се оприличи на жив социален организъм, чийто отправления са свързани помежду си и обикновено взаимно се допълват, за да отговорят на основните му жизнени нужди. Веднъж възникнали, те функционират трайно, макар че при неблагоприятни условия някои от тях могат да замрат. Важен техен белег е обвързването им в една обща система, на която те са отделните структури. Ако по този начин се разглежда историческото развитие на дадено общество, това означава, че към него се прилагат структурно-систематичният и функционалният метод, чрез които в историческата наука успешно се проследява причинно-следствената верига на явленията и тяхното разбиране и обяснение” /22:6/. В същия дух Румен Даскалов отбелязва: „Историография, която губи от поглед общото, големите проблеми на развитието и вкус към концептуализации и теории, която не се стреми към мисловно обхващане на общата картина, е, ако не лишена от смисъл, то във всеки случай безинтересна”. Затова Даскалов се стреми към „структурна история” на българското общество /34, т.1:11,18/. Игор Кон изтъква, че един от двата главни проблема на всяка социологическа теория се състои в това, че обществото като система е образувано от определени функционално свързани един с друг елементи /67:39/.

След като посочва, че според Вилфредо Парето (Vilfredo Pareto) обществото като система в равновесие, като цяло се състои от взаимно зависими части. Джордж Ритцър (George Ritzer) обобщава: „Системните теории виждат обществото като огромна система, съставена от определен брой взаимно свързани части” /230:68/.

И така, обществото е цялостно образувание, защото се състои от елементи, между които има разделение на труда. Това ги свързва необходимо един с друг, прави ги зависими един от друг. Благодарение на разделението на труда, всяко обществено явление изпълнява специфична функция, особена роля в обществения живот и развитие. Колкото по-висока е степента на диференцираност на обществения труд, толкова по-зависими помежду си са отделните обществени явления.

От тази закономерност на историческия прогрес Емил Дюркем (Emile Durkheim) извежда категориите „механична и органична солидарност”. Механичната солидарност според него е свързана със съществуването на система от хомогенни и подобни части на обществото, при което разделението на обществения труд още не е налице или е в зародиш. Затова тя е характерна за началните периоди на общественото развитие, когато то има силно изразен синкретичен характер. Органичната солидарност се дължи на разделението на труда /192:79,157/. Колкото по-развито е общественото разделение на труда, толкова по-зависими са и по-интензивно си взаимодействат отделните обществени явления (общности,

институции, хора), толкова повече се засилва зависимостта помежду им. Задълбочаването на разделението на труда укрепва цялостността на обществото.

С това е свързано делението на системите на открити и закрити. Според Берталанфи отворената система е система, която си обменя материали (matter) с околната среда. Организмът например е отворена система, защото обмяната на веществата е основна характеристика на живите системи /184:141,154/.

Без съблюдаването на тази фундаментална характеристика на обществото, на обстоятелството, че то е системно цяло, не може да се изясни научно нито един проблем на общественото развитие.

Същевременно системнофункционалният подход към обществото означава да се изработи негов модел, който отразява общите характеристики на обществото, независимо от етапа на неговото развитие. Но има социолози, които отричат самата възможност за такъв модел. Например, както посочва Николай Генов, Макс Вебер (Max Weber) изрично се противопоставя на възможността и необходимостта да се разработва понятие за абстрактна структура на обществото като социална система. /24:176/. Това становище със своята необоснованост изненадва, защото излиза от устата на един от най-известните социолози в света.

Разграничението между обществото като цяло и частите му и обособяването на социологията като самостоятелна наука

Знания за обществените явления и процеси се появяват още в дълбока древност. Заедно с натрупването на тези знания идва и необходимостта от тяхното диференциране. Започва постепенно обособяване на отделни обществени науки и дисциплини. Сега те са стотици, но роенето им не спира.

За да се институционализира познавателно една наука, е потребно поне в основни линии да се определи нейният предмет, т.е. да се покаже кои елементи и аспекти на обществения живот тя изучава, и във връзка с това да се оформи нейната специфична понятийна система. Този процес се извършва върху основата на обективната обществена действителност, защото обществознанието е нейно отражение. Всяка нова обществена наука, за да се легитимира, трябва да завоюва „терен“ в обществената действителност, който става предмет на изучаване от нея.

Когато към средата на XIX в. Конт в капиталния си шесттомен труд „Курс по позитивна философия“ (Cours de philosophie positive) предлага своята знаменита класификация на науките, той обосновава нуждата и от една основна наука за обществото, която нарича „социология“. Обективната основа на неговата класификация е материалното битие, материалната действителност изобщо. В тази безкрайност всяка основна наука (математика, астрономия, физика, химия, биология, социология) заема своето място в зависимост от терена, на който се разполага, т.е. от ония елементи, отношения, взаимовръзки на действителността, които тя се специализира да изучава.

В своята класификация на науките Конт влага в социологията пределно широко съдържание. Фактически той я отъждествява с цялото обществознание. Не

случайно, като въвежда термина „социология” и негови производни (социологически метод, социологическа наука, социологическа концепция, социологическа хронология, социологически дух, социологическа гледна точка и т.н.), той продължава да си служи с термина „социална физика”, с който дълго време се е обозначавало цялото обществознание.

Следователно социологията според Конт – това е цялата съвкупност от знания за обществото. Този синкретизъм и досега не е преодолян напълно, независимо от достигнатата висока степен на диференциация на обществознанието. Например Анри Мендрас (Henri Mendras) смята, че под социология се разбира едновременно социологията, социалната психология и етнологията. Не съществува според него фундаментална разлика между проблематиката и методологията на тези три „дисциплини”, поставени от него, както се вижда, в кавички. В своята теоретична и методологична перспектива, продължава Мендрас, социалната наука е принципно една /215:7,8/.

Социологическият синкретизъм не е основателен. Той не е съобразен нито с богатството и сложността на обществото като система, структура и функциониране, нито с реалното обогатяване на обществознанието и разделянето му на различни науки и дисциплини. Диференциацията на обществознанието, достигнала доста висока степен, ще продължи и по-нататък.

Тя вече е осъществила основно различие между **историческия и теоретичния подход, между историческите и теоретичните социални науки** при изучаването на социалните процеси и явления. Обективната основа на това разграничение е преди всичко разликата между явление и същност. Явлението е индивидуална проява на общото, необходимото, закономерното, повтарящото се, но то съдържа и случайни особености, локализирано е конкретно във времето и пространството, затова е нещо единично и еднократно. Същността изразява не хронологията на процесите и явленията, не еднократните и случайните им черти, а вътрешната им логика и необходимост.

Различието между **обществените теоретични науки** върви по линията на разграничението на цялото и неговите части. „Обществото като цяло” означава то да се вземе с всичките му елементи, нива, отношения между елементите и нивата, с всичките техни взаимовръзки и взаимодействия като органична система, която има своя структура и начин на функциониране. Очевидно е, че има място и е необходима наука за обществото като цяло. Именно тази наука е социологията. Тя е теоретична, а не историческа наука. Социологията се отличава от останалите теоретични обществени науки със своя цялостен обхват, докато всяка една от тях изучава отделен елемент, взаимоотношение, взаимовръзка в обществената действителност. Като изтъква, че историята е индивидуализираща, а социологията – генерализираща наука, Питирим Сорокин разграничава социологията от другите генерализиращи обществени науки по това, че докато те се занимават с отделни сфери на социокултурното пространство, тя изучава всички сфери на това пространство /142:161,164/. И Владимир Ядов е категоричен: „Социологията е наука за цялостта на обществените отношения, за обществото като цялостен организъм” /По 37, т.1:220/.

Както се вижда, обществото, взето като системно цяло, е обективната основа за разграничението на отделните обществени науки, за неспиращата диференциация на обществознанието, в т.ч. за разграничението не само на историческите и

теоретичните обществени науки, но и на социологията като теоретична от останалите теоретични обществени науки.

Идентификацията на социологията и системнофункционалният подход при анализа на обществото

Тъкмо тази характеристика на социологията като наука я обвързва необходимо със системнофункционалният подход (направление). Като изучава обществото като системно цяло, тя е задължена да разкрива неговата **цялостна структура, т.е. ония необходими и достатъчни елементи, които правят възможен обществения живот и развитие**, техните нива, същностните особености на тяхното взаимоотношение и взаимовръзка или, което е същото, общите закономерности на обществения живот, които обединяват в система неговото функциониране и водят до неговия неспирен прогрес.

Във връзка с това Александър Уледов пише: „За разлика от икономическите, социално-политическите и другите закони, разпространяващи своето действие върху отделните сфери на обществения живот, социологическите закони изразяват връзката между различните негови сфери и са присъщи на обществото като цялостна социална система” /161:5/. Според Пол Лазарсфелд (Paul Lazarsfeld) общата теория на системите, като нов етап на фундаментално интелектуално изискване, вдъхнови функционализма в социологията. /206:115; Вж и 181:87/. Във връзка с това Антъни Гидънс (Anthony Giddens) дава пример: „Да се изследва функцията на дадена социална практика или институция означава да се анализира участието на тази практика или институция в осигуряване съществуването на обществото като цяло” /27:569/. А Арнълд Тойнби (Arnold Toynbee) посочва в същия дух, че човешките дела не стават разбираеми, докато не се разгледат като едно цяло /156:25/.

Този характер на социологията обяснява защо тя изпълнява методологични функции както за историческите науки, така и за останалите теоретични обществени науки. Историята не може да опише и обясни конкретнохронологичните процеси и явления в общественото развитие без категориите на социологията, разкриващи тяхната същност. Още Николай Чернишевски е забелязал: Първата задача на историята е да възпроизведе живота; втората, неизпълнявана от всички историци, е да го обясни /172, т.1:160/. Тъкмо при обяснението тя се нуждае от социологията и нейните категории. Частните теоретични обществени науки не могат правилно да изясняват характеристиките на своя предмет, ако не го разположат в рамките на социалния контекст, който се изучава от социологията. В този смисъл Жан Казеньов (Jean Cazeneuve) говори за глобални общества като форма на социална организация за разлика от другите форми на организация (семейство, управление и т.н.), които в действителност варират нашироко, следвайки глобалните общества, служещи им за рамка /186:14-15/. С основание Юрий Левада отбелязва: „Разглеждането на обществото като цялостна система, а отделните му елементи като подсистеми, свързани със системата, е един от специфичните признаци на социологията” /70:6/. Владимир Добренков и Алберт Кравченко прибавят: „Социо-

логията вижда обществото в единството на всичките му страни... Социологията изучава психологическите проблеми, пазарните отношения, държавата или културата, всеки фрагмент на реалността, всяко явление или елемент само от позицията на неговата връзка с обществото, на неговото влияние върху развитието или изграждането на обществото, на неговите общи функции" /37, т.1:244-245/.

Както се вижда, предметът на социологията за разлика от другите теоретични обществени науки, а също и от историческите науки, е ясно определен. Затова са неоснователни съмненията в самата възможност социологията да съществува като отделна самостоятелна наука (Бенедето Кроче (Benedetto Croce) и др.), поради липсата на специфичен предмет и собствени методи. Като се спира на такива съмнения Ян Щчепански (Jan Szczepanski) посочва, че подобно оспорване може да се срещне през цялата първа половина на XX в. /239:354-355/.

С други думи идентификацията на социологията е невъзможна без системнофункционалното направление (подход). Отказът от него води до лишаване на социологията от предмет, до нейното обезличаване.

Втора глава

ИСТОРИЧЕСКИ ОЧЕРК

Преди разгърнатото характеризиране на съдържанието на категорията „социологическа система“ е необходимо да се разгледат накратко основните жалони и представители на системнофункционалното направление в социологията след превръщането ѝ в самостоятелна наука. Защото самата концепция за социологическата система е по-нататъшно развитие на това направление като израз на приемствеността в неговото обогатяване.

Предисторията на системнофункционалното направление е твърде стара. Нейните първоначални изяви ни отвеждат далече назад във времето. С основание Николай Ирибаджакос посочва, че много идеи и концепции в съвременната социология, включително концепцията за обществото като организъм, водят началото си от древността /54, т.1:32/. И по-нататък: „В различни варианти организмичният възглед за човешкото общество е бил широко разпространен във всички робовладелски общества“ /54, т.1:196/.

Ирвинг Цайтлин (Irving Zeitlin) изтъква, че възгледите на френските просветители са легнали в основата на развитието на френската социология, а именно: обществото е повече от проста сума от индивиди, то е по-важно за анализа от индивида; обществото създава индивида най-вече в процеса на социализацията; то се състои от компоненти като роли, позиции, взаимоотношения, структури, индивиди; частите на обществото се разглеждат като взаимосвързани и взаимнозависими – тези взаимоотношения са главната основа на обществото /249:11/. Както се вижда, тук са заложили редица идеи на системнофункционалния подход.

Франсиз Абрахам (Francis Abraham) също посочва дългата история на функционализма едновременно в естествените и социалните науки. Според него функционализмът е възглед за обществото като саморегулираща се система от взаимосвързани елементи със структурирано социално взаимодействие и наблюдавани правилности. Историята на функционалния анализ може да бъде очертана от Контовия *consensus universalis*, от Спенсъровата органична аналогия, Паретовата концепция за обществото като система в равновесие и Дюркемовия причинно-функционален анализ /181:72-73/.

Огюст Конт – първият системник в социологията

Както е известно, Конт разделя социологията на социална статика и социална динамика. Според него всеки обект на позитивно изучаване има две състояния –

статично и динамично. Това намира израз в неговата анатомия и физиология. Анатомията представя организацията, а физиологията – живота на обекта /188,т.4:254/. С други думи статиката (анатомията) се отнася до структурата на обекта, а динамиката (физиологията) – до функционирането му. Оттук – обществото се развива, но като структурирано цяло. По повод на това Щчепански изтъква, че за Конт обществото е органична цялост /239:66/. Игор Кон посочва, че реалният смисъл на социалната статика у Конт е изучаването на структурата на обществения живот /67:19/.

Според Конт редът и прогресът са две условия, еднакво необходими за модерната цивилизация. Никакъв ред не може да се установи и да бъде траен, ако не е съвместим с прогреса. Никакъв значителен прогрес не може да се осъществи, ако не води в края на краищата към консолидация на реда. Главният порок на сегашната социална ситуация (първите десетилетия на XIX в. – С.М.) според Конт се състои в това, че идеите за ред и за прогрес са дълбоко разделени /188,т.4:8,9/.

Като основна клетка на обществото Конт разглежда семейството. „Човешкото общество се образува от семействата – посочва той, – а не от индивидите” /187:25/. Друг компонент на обществото са социалните групи, класи, касти, възникващи върху основата на общественото разделение на труда. Конт поставя въпроса за фундаментални условия за съществуването на всяко човешко общество. Съответно има три фундаментални фактора, които определят равновесието на системата на обществото: материално-практическата дейност, чувствата (изкуството се развива върху тяхната основа), системата от идеи (теоретическата дейност). Социалната статика обхваща човечеството като цяло, като система. Основополагащ принцип на Контовото разбиране за системата изобщо е съгласуваността на съставните ѝ части. Социалният консенсус е условието, без което социалната система е немислима. А това означава, че в системата изобщо съществува съгласие между нейните елементи и съответно компонентите, които я съставят.

Докато социалната динамика изучава законите на приемствеността (succession), социалната статика търси законите на съвместното съществуване. Първата снабдява практическата политика с теория за прогреса, а втората – с теория за реда /188,т.4:292/. Конт посочва: Тъй като обществените явления са дълбоко свързани, те не могат да се изучават изолирано, винаги трябва да се разглеждат едновременно техните различни аспекти. Всяко изолирано изучаване на различните социални явления е дълбоко ирационално /188,т.4:281,282/. Тази постановка на Конт се подчертава от Никол Делрюел-Восуинкел (Nicole Delruelle-Vosswinkel). Тя изтъква, че според Конт социалните явления са свързани, те не могат да бъдат изолирани, те трябва да бъдат разположени в цялото, в ансамбъла, образуван от обществото /190:20/.

Като посочва, че според Конт икономистите либерали разсъждават метафизично, Арон представя неговото становище така: тези метафизични правят грешка, като разглеждат икономическите явления, отделяйки ги от социалното цяло. Политическата икономия започва с нелегитимно изолиране на един сектор от цялото, който може да бъде разбран точно само вътре в това цяло /182:89/.

Самият Конт се докосва до основната общосоциологическа закономерност на общественото развитие. Той изтъква: „Прогресът – политически, морален, интелектуален – на човечеството е неотделим от неговия материален прогрес благодарение на интимната взаимна солидарност, характерна за естествения ход на

социалните явления” /188,т.4:404/. Във връзка с това Конт говори за фундаментална свързаност на различните елементи на нашата цивилизация /188,т.4:418/.

Човешкото мислене според Конт преминава през три етапа на развитие: теологичен етап – общественото и природното битие се обясняват с митове и божества (фетишизъм, политеизъм, монотеизъм); метафизичен етап – той е преходен между теологичния и позитивния етап, при него основна роля играят неопитни абстракции; позитивен етап – това е етап на опитното знание и индустриализма /188,т.1:3; Вж и 4:107-110/. Трите етапа като етапи на мисленето определят съответни етапи на общественото развитие: теологичният – до XIV в., метафизичният – от XIV в. до Френската революция, позитивният – от Френската революция насетне.

Самата социология Конт извежда от приложението на системен подход към класификацията на научното познание. Той изтъква, че за да се довърши конституирането на позитивната философия, след като са основани небесната и земната физика (механична и химична), органичната физика (растителна и животинска), остава да се завърши системата на науките на наблюдението с основаването на социалната физика /188,т.1:18/. И това е главната цел на неговия шесттомен „Курс по позитивна философия” /68:107/.

Социалната физика, т.е. социологията, „полага усилия по един или друг начин да открива, доколкото е възможно, истинските главни отношения, които свързват помежду им всички социални явления” /188,т.4:326/. Всяко от тях може да бъде обяснено в приетия научен смисъл на думата, когато се свърже било с цялата съответна ситуация, било с цялото предшестващо движение. Затова съвкупният, цялостният дух съществено преобладава в социологическите изследвания и процедира със системата от елементи. И още: все повече се утвърждава във всички отношения философското преобладаване на духа на цялото над духа на подробностите като главна характерна черта на новата наука (социологията – С.М.) /188,т.4:326,341,373/.

Според Рицър, виждайки аналогия между обществото и биологическия организъм, Конт поставя също така началото и на органистичното направление в социологията /230:82/.

Органистичното направление в социологията. Хърбърт Спенсър (Herbert Spenser)

През цялата втора половина на XIX в. огромно влияние в социологията имат идеите на Спенсър. Той продължава постановките на Конт за структурното подобие на животинския организъм и обществото, като ги обогатява и издига на по-високо ниво. Не случайно с него преди всичко се свързва органистичното направление в социологическата мисъл. Утвърждаването на органистичното направление се намира в тясна причинна връзка с едно от най-големите научни открития през XIX в. – еволюционната теория на Чарлз Дарвин (Charles Darwin) за произхода на видовете. Едноименният труд на Дарвин излиза от печат през 1859 г. Любопитно е, че през същата година се появява и произведението на Маркс „Към критиката на политическата икономия”, в знаменития предговор на което е очертана системнофункционалната концепция на марксизма.

В раздела на фундаменталната си книга, озаглавен „Корелативна (съотносителна) изменчивост“, Дарвин пише: „Цялата организация (на организмите – С.М.) през време на растежа и развитието се намира в такава тясна взаимна връзка, че когато в някоя част се проявят слаби промени и се натрупват чрез естествения отбор, другите части също така претърпяват изменения“ /32:286/. Както се вижда, тук е заложена идеята за системната структура на организмите.

Спенсър започва отдалеч: „Преди да отговорим на въпроса за природата на обществото като обект на познанието – пише той, – трябва да видим дали то е абсолютно различно от другите обекти или пък е подобно само на някои от тях“. И продължава: на въпроса дали социалните агрегати са сходни с агрегатите на неживата природа, трябва да се отговори отрицателно. На въпроса дали социалните агрегати са сходни с агрегатите от живата природа, трябва да се отговори положително. Постоянните отношения между частите на обществото са аналогични с постоянните отношения между частите на живото същество /241:139,140/.

„Обществото е организъм“, подчертава Спенсър. Като цяло то има характер на устойчива система, детерминирана от особеностите на нейната среда, неорганична и органична. Растежът е присъщ и на социалните, и на органичните агрегати. Когато зародишите на най-висшите организми достигнат големи размери, техните части се умножават и диференцират. Прогресивната диференциация на структурата се придружава от прогресивна диференциация на функциите. Така е и с обществото /241:140,142/.

Частите на неорганичния агрегат са така свързани, че една от тях може да се измени значително без да предизвика забележими изменения в останалите части. Иначе е в органичните и социалните агрегати. При тях измененията в частите са взаимно зависими. Тази зависимост нараства заедно с напредъка на еволюцията /241:141/.

Една от най-важните черти на социологията на Спенсър – отбелязва Игор Кон – е разбирането на обществото като организъм /67:26/. Според Джонатан Търнър (Jonathan Turner) Спенсър е съставил системен списък на твърдения, съгласно които може да се проследи подобие на обществото с живия организъм:

- както обществото, така и организъмът се отличават от неорганичната материя, тъй като и двете растат и се развиват;
- както в обществото, така и при организма увеличаването на размерите означава по-нататъшен ръст на тяхната сложност и диференцираност;
- и в двете прогресивната диференциация на структурата се съпровожда от диференциация на функциите;
- и при двете частите на цялото са взаимнозависими и изменението на една част влече след себе си изменения в другите части;
- и при двете всяка част на цялото представлява от себе си микрообщество или микроорганизъм;
- както при организмите, така и в обществата може да се премахне живота в цялото, но някои отделни части продължават да живеят още известно време /151:43-44; Вж и 230:82/.

Принципното сходство между обществото и живия организъм се вижда най-вече в наличието на три общи системи, които са им присъщи:

- 1) система от органи за поддържане на живота (sustaining system);
- 2) разпределителна система (distributing system), осъществява връзката между различните части на двата типа организми;
- 3) регулираща система (regulating system), тук са центровете за управление, при биологическия организъм това е мозъкът, при обществото – правителството /Вж 241:143/.

Функционализмът на Емил Дюркем

В своята „Социология” Гидънс изтъква, че „функционалисткото направление е основано от Дюркем, за когото функционалният анализ е основна част от неговата формулировка на задачите на социологическата теория и изследвания”. В същата си книга Гидънс уточнява, че функционализмът е теоретичен подход, началото на който е поставено от Дюркем и Конт /27:568,569/. А Реймон Будон (Raymond Boudon) посочва, че думата „функция” експлицитно е въведена в социологията от Дюркем /185:150/.

Функционализмът на Дюркем произтича от неговата концепция за социалните факти и съответно за предмета на социологията. Той се обявява против становището, че тъй като единствените елементи, от които е съставено обществото, са индивидите, първоначалният произход на социалните явления може да бъде само психологически. Ако се разсъждава така – продължава Дюркем, – може лесно да се приеме, че и биологическите явления се обясняват с неорганичните явления. В действителност в живата клетка има само молекули. Но те са свързани и тъкмо тази свързаност е причината на новите явления, които характеризират живота. В тях е невъзможно да се открие дори зародиш на нито един от свързаните елементи. Така че едно цяло не е равнозначно на сумата от неговите части, то е нещо друго и неговите свойства се различават от свойствата на частите, от които е съставено /191:102/. Оттук разглеждането на социалните факти като обективна реалност е фундаментален принцип на Дюркем. Затова първото и най-основно правило на социологическия метод е социалните факти да се разглеждат като неща (choses) /191:15/.

Социалните неща – изтъква Дюркем – се реализират от хората. Те са продукт на човешката активност /191:18/. Но хората не действат като автономни субекти. Те са свързани в общности. Свързаността обаче не е явление само по себе си безплодно, което просто поставя във външни отношения придобитите факти и образуваните свойства. Напротив – пита Дюркем, – не е ли тя източникът на всички новости, които последователно са се появили в хода на общата еволюция на нещата? Благодарение на този принцип обществото не е просто сума от индивиди, а система, която е формирана от тяхната свързаност (association), представлява специфична реалност, имаща собствени свойства. Свързаността на различните сфери на социалната дейност формира обществото като тотална цялост, като тотално общество /194:102-103/. „Несъмнено – продължава Дюркем, – не може нищо да се създаде от колектива, ако отделните съзнания не са налице; но това необходимо условие не е достатъчно. Необходимо е още тези съзнания да бъдат свързани, комбинирани, и то комбинирани по определен начин; именно от тази комби-

нираност произлиза социалният живот и следователно именно тази комбинираност го обяснява” /191:103/.

Тъкмо затова, според Дюркем, субстратът на социалните факти не е индивидът, а обществото. Пак поради същото – посочва Дюркем, – отживелиците на антропоцентричния постулат, който поставя индивида в центъра на общественото развитие, спъват пътя на науката /191: XXIII,5-6/.

И така, определящото условие на социалните явления се състои във факта на тяхното свързване. В зависимост от формата на това свързване социалните факти варират, т.е. следват начините, по които са групирани частите, съставлящи обществото /191:111/. Самоубийството например е социално явление, затова трябва да се установи какво място заема то сред другите социални явления /193:369/.

Във връзка с това Дюркем, както вече посочихме, прави своето известно и извънредно важно разграничение между механичната и органичната солидарност. /192:26,79,101,157/.

Различните социални явления, всяко едно от които изпълнява определена функция в развитието на обществото, се допълват и в своето единство правят възможен обществения живот, взет като сложна динамична система. Така например Дюркем посочва, че икономическите функции някога са играли второстепенна роля, но сега, в индустриалното общество, са на първо място. Те все повече изместват военните, административните, религиозните функции. Само научните функции са в състояние да им оспорват мястото. Но самата наука има престиж само в степената, в която тя служи на практиката, на икономическите професии. Във връзка с това изключително точна е мисълта, която следва марксистката постановка, че без икономическа независимост свободата е номинална. И още едно твърдение, което разкрива взаимовръзката между различните социални явления. Индустриалната и търговската среда – посочва Дюркем, – е слабо засегната от моралността. Липсата на всякаква икономическа дисциплина не може да не разшири своето влияние отвъд икономическия живот и да не доведе до отслабване на обществената моралност /192:IV-V/.

Тъкмо защото разглежда обществото като системно цяло, което се състои от различни явления, които обаче са свързани помежду си, Дюркем смята, че всяко социално явление необходимо изпълнява определена функция в социалната среда, в която възниква и се осъществява. Затова „когато се предприема обяснение на едно социално явление, трябва да се потърси отделно причината, която го предизвиква, и функцията, която то изпълнява”. Например, за да се разбере какви са задачите на държавата, важно е преди всичко да се определят нейните природа и функции /191:95/. Изобщо „за социолога, подобно на историка, социалните факти зависят от социалната система, от която те са част; не е възможно да бъдат разбрани, ако се отделят от нея” /46:117/.

Структурната антропология. Бронислав Малиновски (Bronislaw Malinowski), Радклиф-Браун, Клод Леви-Строс (Claude Levi-Strauss)

От една страна, техният структурализъм е повлиян от системнофункционалните идеи и постановки преди тях. Жак Ломбар (Jackues Lombard) пише: „Функционалният метод, показвайки взаимните отношения на различните аспекти на социалния живот, улесни в определен смисъл появата на английския структурализъм” /207:109/. От друга страна, в първата половина на ХХ в. те правят чувствителен принос за по-нататъшното утвърждаване и обогатяване на системнофункционалния подход в социологията. Забележителните научни постижения на Бронислав Малиновски, Радклиф-Браун, Клод Леви-Строс – тези вече класици на антропологията, се дължи преди всичко на техния структурализъм като основен елемент на методологията им при изучаването на живота в първобитните общества. “В ръцете на британските антрополози – отбелязва Лазарсфелд – функционализмът беше революционно средство” /206:116/. А Гидънс посочва, че „развитието на функционализма в модерната му форма силно е повлияно от работата на антрополозите”. И по-нататък: „Според Радклиф-Браун и Малиновски трябва да изучим дадено общество или култура като цяло, за да разберем основните им институции и да обясним защо неговите членове се държат точно по този начин” /27:569/. В енциклопедията по социология за студенти на Макмилън се посочва, че терминът „функция” е въведен по аналогия с математиката и биологията от Радклиф-Браун и Малиновски. Пак там се твърди, че Малиновски е един от основателите на функционализма /210:138,213/.

Малиновски пише: „Всяка институция, т.е. всеки вид на организирана дейност, има своя определена структура”. И по-нататък: „Всяка дискусия или демонстрация, която се опира върху изолирани черти или комплекси от черти, без да премине в началото през институционната интеграция, по необходимост е измамна”. Институционната структура оплодотворява всички култури и всички културни изяви. Тези постановки водят Малиновски до обобщаващото твърдение, че същността на социалния живот се състои в кооперацията /212:49-50,51/. За Малиновски, както отбелязва Делрюел-Восуинкел, всяка култура формира едно оригинално и свързано цяло, в недрата на което всеки елемент има значение за цялото, бидейки в постоянна връзка с всички други елементи. Той се противопоставя на еволюционистките теории, според които могат да се изучават видовете институции, откъсвайки ги от техния контекст /190:37/. А пък Ломбар отбелязва, че според Малиновски предметът на антропологията е създаването на наука за културата, която е функционална /207:46/. Всяко културно подразделение изпълнява някаква жизнена функция, трябва да реши някаква задача, представлява от себе си част от работещото цяло /151:107/.

„Теоретическото изучаване на социалните институции като цяло – посочва Радклиф-Браун – обикновено се нарича социология, но тъй като това име се използва широко за най-различни видове текстове относно обществото, по-определено можем да говорим за теоретическа или сравнителна социология”. Що се отнася до социалната антропология, тя е клон на сравнителната социология.

По-конкретно социалната антропология е сравнително теоретично изследване на формите на социален живот при примитивните народи. Конкретната реалност, с която се занимава социалната антропология при наблюдението, описанието, сравнението и класификацията, не е някаква същност, а процес – процесът на социалния живот. Единицата на изследване е социалният живот в даден регион от земята за определен период от време. Сред разнообразието на отделните събития могат да се открият закономерности – общите черти на социалния живот в избрания регион /132:9-10/.

Радклиф-Браун разглежда социалната структура като мрежа от социални връзки, обединяващи индивидите в един подреден живот. Социалната структура като цяло може да се наблюдава само при нейното функциониране. Ако предприемем системно изследване на човешкото общество и на социалния живот – отбелязва Радклиф-Браун, – ще открием три групи проблеми: първо, проблемите на социалната морфология – какви видове социална структура съществуват, какви са техните сходства и различия, как могат да бъдат класифицирани; второ, проблемите на социалната физиология – как функционират социалните структури; трето, проблемите на развитието – как възникват новите типове социална структура. И по-нататък: „Моралът, законът, религията, управлението и образованието – всичките са части от сложния механизъм, посредством който социалната структура съществува и се запазва. Ако приемем структурната гледна точка, ще изучаваме тези неща не абстрактно или изолирано, а в техните преки и непреки връзки със социалната структура”. Оттук логичното заключение: „Никое обяснение на една част от системата не е достатъчно, ако не се съгласува с анализ на системата като цяло”. Не случайно Радклиф-Браун отъждествява структурния със социологическия анализ /132:26,59,160, 203,219/.

Леви-Строс пък посочва: „Социалната антропология се роди в резултат на откритието, че всички аспекти на социалния живот – икономически, технически, политически, юридически, естетически, религиозни – образуват важен комплекс, и че е невъзможно да се разбере който и да е от тези аспекти без да се разгледа в съвкупност с другите”. И продължава: Антропологията „вижда в социалния живот система, всички аспекти на която са тясно свързани помежду си”. Дали се провъзгласява за социална или културна, антропологията винаги се стреми към опознаване в цялост, но в единия случай като отправна точка при неговото изучаване служат неговите продукти, а в другия – неговите представи /71:316-317,321/. Снежана Аврамова посочва, че когато се говори за приноса на Леви-Строс в науката, се казва, че той е създал структурната теория за обществото” /1:69/.

Характерно за цитираните най-крупни представители на структурната антропология е, че извличат своите постановки за структурираността на обществения живот от конкретните факти при изучаването на първобитните общества. Тези постановки не са предварителна теоретична конструкция, която те налагат на фактите. В това отношение техният подход не е дедуктивен, а индуктивен. Не учудва обстоятелството, че в постановките им присъстват всички основни категории на системния подход: цялостност на обществото, която произтича от неговия сложен състав, от необходимата взаимовръзка между неговите елементи, зависимост на елементите един от друг, както и от цялото.

Приносът на тези големи имена в утвърждаването на системнофункционалното направление и подход се състои в това, че макар да градяха своята структурна концепция върху основата на изучаването на обект, отдалечен твърде много от ХХ в., те стигнаха до обобщения с общосоциологическа валидност.

Структурализмът в езикознанието. Фердинанд Сосюр (Ferdinand Saussure)

Принос за утвърждаването на системнофункционалното направление в социологията, както и в науката изобщо, има структурализмът в езикознанието. Формиран в лингвистиката между 1900-1930 г., той получава известност и оказва влияние в развитието на социалните и хуманитарни науки. Негов основоположник е Фердинанд Сосюр, от чиито работи по лингвистика и семиология (наука за знаците) тръгва структурната лингвистика. Смята се, че модерният структурализъм – посочва Рицър – започва с работите на Сосюр в лингвистиката, но има автори, според които структурализмът започва от Маркс /230:341/.

Сосюр предлага нов подход към езика. „Езикът – изтъква той – е система, всички елементи на която са взаимно свързани“. Тази система се състои от знаци, а всеки един от тях е нещо двустранно: значение и форма на израз. Езикът е само една от знаковите системи наред с другите такива. Сосюр илюстрира с любопитен пример схващанията си: всеки шахматен ход поставя в движение само една фигура, но ходът има отзвук в цялата система /143:119,145; Вж и 6:15-16/. Будон знае след Сосюр, че „елементите на даден език могат да бъдат анализирани само като се държи сметка за реципрочната роля или функция, която упражняват едните по отношение на другите“ /185:215/.

Системният подход към езика естествено довежда Сосюр до разграничаването на две части или аспекта на лингвистиката: синхронична и диахронична. При синхроничната лингвистика вниманието се насочва към структурата на езика, взет като система от знаци, а при диахроничната лингвистика – към еволюцията на езиковата система. Тази еволюция се извършва в тясна връзка с обществените процеси, защото дадено езиково състояние винаги е продукт на исторически фактори /143:101,111/.

След Сосюр структурализмът се налага като важно направление в езикознанието. Термините „структура“ и „структурна лингвистика“ – посочва Себастиан Шаумян – се утвърждават в науката след появата на статията на В. Брондал (V. Brondal) „Структурна лингвистика“ (Linguistique structural) през 1939 г. /173:11/. В Дания се формира течение в езикознанието, което разработва неговите проблеми в духа на структурализма. Негов най-изтъкнат представител е Луис Елмслев (Louis Hjelmslev), според който терминът „структура“ обозначава не прост набор от елементи, а цяло, образувано от взаимносвързани елементи по такъв начин, че всеки зависи от другите и може би това, което е, се дължи на отношенията с другите елементи. Свойствата на всеки елемент зависят от структурата на цялото и от законите, които управляват това цяло /По 173:11/. В Чехословакия група учени формират лингвистичен кръжок, който извършва изучавания от 30-те години нататък върху основата на структурализма /6:27/.

Оттогава структурализмът играе важна роля в езиковедските изследвания, което спомага за утвърждаването на системнофункционалния подход не само в езикознанието, но и в науката изобщо.

Толкът Парсънз (Talcott Parsons)

Като се изключи социологическата теория на марксизма, която е безспорно системнофункционалистка, най-подробна разработка досега, но преди всичко на проблемите на обществената дейност и само в определена степен на проблемите на обществения живот и развитие от гледище на структурализма и функционализма, се прави от Толкът Парсънз. Ето защо тук е необходимо да се вземе предвид, че книгата му „Структурата на социалната дейност” (The structure of social action – 1937 г.) в строгия смисъл, както посочва самият Парсънз, не е изследване на социологическата теория, а анализ на природата и изводите от дейностната област /229:VIII/. А предмет на книгата му „Социалната система” (The social system – 1951 г.) е изложението и илюстрацията на концептуалната схема за анализ на социалните системи пак с термините на дейностната област /229:3/. При това понятието „социална система” при него не обозначава обществото като органична цялост, а отразява само един негов аспект. „Социалната система – посочва Парсънз – е система на дейността”. И продължава: теорията за социалната система е интегрална част от по-широка схема – теорията за дейността /229:201,537/.

До Парсънз американската социология е доминирана от емпиризъм, от провеждането на подробни анкети по отделни теми и на локални монографични изследвания. Неговата цел е да изработи концептуална рамка, за да обоснове статут на социологията като истинска наука. Той повлиява редица поколения американски социолози /232:7-8/. В същия дух Будон посочва: „Творчеството на Толкът Парсънз в своята цялост е вдъхновено от желанието да снабди социологията с обща рамка” /185:26/. Тъкмо затова, както изтъква Николай Генов, системният подход на Парсънз му позволява „да отговори и на друга належаща и все по-осъзнавана вътрешна потребност в развитието на социологическото познание – да осъществи разгърнат опит за изграждане на системно обвързан, единен социологически понятиен апарат”. Генов посочва също така, че способността на Парсънз да прониква в тенденциите на бъдещото научно развитие се проявява в неговото относително ранно възприемане на системните идеи. В това отношение той става изразител на тенденция, която си пробива път във всички науки в средата на века /24:15/. На свой ред Парсънз се влияе от социологически постановки и концепции преди него. Така например Рицър отбелязва, че Паретовата теория изиграва централна роля в развитието на концепцията на Парсънз и по-общо на структурния функционализъм /230:37/. В същия дух Абрахам изтъква, че „Парето постави основата на системния анализ в социологията с формулирането на понятието за обществото като равновесна система”, но и той твърди, че Парсънз е несъмнено най-изтъкнатият представител на социалната системна теория /181:42,52/.

Идеите и постановките на Парсънз в тази насока се налагат като най-влиятелното направление в теоретичната социология в продължение на около три десетилетия – от края на Втората световна война до началото на 70-те години на

XX в. Във връзка с това през 1970 г. Лазарсфелд изтъква, че функционализмът символизира сегашното състояние на социологическата теория /206:111/.

Преди всичко речникът на Парсънз е изпъстрен със системнофункционални определения: система на дейността, система на структурни категории, семейството като система, феодална система, типове социална структура, личността като система, религиозни системи, структурно-функционална теория, обществото като цяло, подсистеми на по-широка система и т.н. /229:116,179,180,201,202,376,483, 486,503,523/.

Фундаменталното понятие в системнофункционалната концепция на Парсънз е „социална дейност“. „Изходната точка на цялата теория на Парсънз – подчертава Ги Роше (Guy Rocher), – която същевременно я поставя в извънредно широка рамка, е понятието за социалната дейност“ /232:44/.

Социалната дейност включва цялото човешко поведение, мотивирано от значенията, които деецът отдава на елементите на външната среда. Парсънз анализира социалната дейност, тръгвайки от взаимовръзката „деец-ситуация“, която е фундаментална в неговата теория за дейността. Тъй като общата теория за дейността е абстрактна и се прилага към всяка форма на човешка дейност, социологията е частна теория в рамките на общата теория за дейността /232:19-20/.

Социалната дейност предпоставя четири елемента: субект – индивид, група, колектив; ситуация – физическите и социални предмети, с които деецът влиза в контакт; символи – с тяхна помощ деецът влиза в отношения с различните съставки на ситуацията и им приписва дадено значение; правила, норми и ценности – те определят ориентацията на дейността, т.е. отношенията на дееца със социалните и несоциалните вещи на неговата среда /232:47/.

Съществуват четири първични подсистеми на човешката дейност: социална, биологично-организмична, личностна и културна.

- 1) Социалната подсистема осъществява функцията за интеграция чрез контролиране на своите съставни части.
- 2) Биологично-организмичната подсистема насочва функцията за адаптиране чрез нагаждане към външния свят и неговото трансформиране.
- 3) Личностната система изпълнява функцията за постигане на целите чрез дефиниране на съвкупността от цели и мобилизиране на ресурси за нейното поддържане.
- 4) Културната подсистема изпълнява латентната функция чрез актьорите, осигурявайки нормите и ценностите, които ги мотивират за действие /230:87/.

Тук Парсънз изпада в противоречие. Той разглежда културната и личностната системи като среда (environment) на обществото /228:13,14/. Но като съставни части на обществото, те не могат да бъдат негова среда.

Посочените подсистеми на дейността са свързани с четири функционални императива. Те се очертават при едновременно използване на разграниченията „вътрешно-външно“ и „цел-средство“. Свързани са с принципа за ред, който е главна основа за класификация на компонентите на социалната система. Стратегическа изходна точка за обяснение на тази основа е категорията за функция, връзката между структурата и динамичните аспекти на системата. Именно с оглед

на това се извеждат четири фундаментални императива на всяка дейностна система, а именно:

- 1) **адаптация** (Adaptation) – системата трябва да се съобразява с външните ситуационни изисквания, да се адаптира към околната среда, а околната среда да се приспособява към нейните потребности;
- 2) **постигане на цели** (Goal-Attainment) – системата трябва да се дефинира и да постига своите първични цели;
- 3) **интеграция** (Integration) – системата трябва да регулира взаимоотношенията на своите съставни части и да осъществява взаимоотношението с останалите три функционални императива;
- 4) **поддържане на модели** (Pattern-Maintenance) или латентност – системата трябва да снабдява, поддържа и обновява мотивацията на индивидуалните културни модели /241:38-41; Вж и 198:87/.

„Социалната система – посочва Парсънз – е подсистема, интегратор на дейността изобщо”. Тя е съставена от взаимодействието на индивиди /228:9,11/. И тук очевидно Парсънз греши, защото изключва взаимодействието на общностите и институциите. Това личи и от неговото понятие за общество. Той го дефинира като общност, т.е. като система от конкретно взаимодействащи си човешки индивиди /241:44/.

Парсънз отговаря на въпроса за реда в структурното функциониране с няколко допускания:

- системата има свойството за ред и взаимозависимост на частите;
- системата е насочена към поддържане на реда или равновесието;
- системата може да бъде статична или да включва определени (ordered) процеси на изменение;
- природата на дадена част на системата допринася за формите, които другите части могат да вземат;
- системата поддържа границите с околната среда;
- разпределението (allocation) и интеграцията са два фундаментални процеса, необходими за дадено състояние на равновесие на системата;
- системата се стреми към самоподдържане, включвайки поддържане на границите и на взаимоотношенията на частите и цялото, контрол върху вариациите на околната среда и контрол на тенденциите към изменение на системата отвътре /230:89/.

Творчеството на Парсънз е толкова социологическо, колкото и психологическо, икономическо и политическо. Защото неговото ядро, както се каза, е общата теория на дейността. Предметът на социологията според него е социалната дейност в особената форма, която тя приема в социалната система. В рамките на системата на дейността това е функцията „интеграция”, на която съответства социалната система. Именно тя е полето на изучаване от социологията /232:77-79/.

Главната критика на функционализма – отбелязва Берталанфи, – в частност в парсънзовата версия, е че прекалено набляга на поддържането, на равновесието, на приспособяването, на хомеостазиса, на стабилната институционална структу-

ра и т.н. /184:196/. Според Ралф Дарендорф (Ralf Dahrendorf) въведените от Парсънз понятия, подобно на най-известните социални утопии от миналото, говорят за свят, в който: а) не се открива историческо развитие, б) в очите се натъква само съгласуваност на ценности и норми, в) разкрива се висока степен на интеграция на съответните части, г) разкриват се само тези механизми, които поддържат статуквото. Подобно изобразяване на обществото е утопия, тъй като се оказва, че в него няма такива разпространени явления като отклонения, конфликти и промени /По 151:82/.

Тази критика има известно основание. Но не бива да се смесва въпросът за хомеостазиса на обществената система, т.е. за устойчивостта на дадена формация, с въпроса за прогресивното изменение на самата система, т.е. за прехода ѝ в по-висше качествено състояние. Може би затова Парсънз изтъква, че е „необходимо да се разграничат ясно процесите на изменение вътре в системата от процесите на изменение на самата система” /229:481/. При това самият той поставя въпроса за структурното изменение на системата /241:70/. Според него изменението в структурата на социалната система е изменение в нейната нормативна култура. На най-високото ниво това е изменение на най-важната ценностна система. Оттук през серия диференциации, раздробявания и конкретизации това включва изменения в нормативната култура на подсистемите, на законовия ред /241:73-74/. Като се абстрахираме от идеализма на Парсънз, това всъщност е признание, че социалните обекти като системи, както и обществото като система, се изменят, в т.ч. и качествено.

За да може да има обществен живот и обществено развитие, нужен е поне относителен обществен ред, който се осигурява от формационната структура на обществото. Това още не означава отрицание на противоречията и борбите вътре в него, които на определен етап довеждат до качествено му изменение, до смяната на формационната му характеристика. Тъкмо затова и Конт обръща такова сериозно внимание в своята социална статика на проблема за реда в обществото. Самият Парсънз смята, че структурните изменения в подсистемите са неизбежна част от уравниващите процеси в по-широката система, разграничавайки динамиката на равновесието в рамките на дадена структура и динамиката на самата структура. По-конкретно той посочва като проблеми на динамиката на социалната система: а) в рамките на равновесието ѝ, и б) измененията на структурата на самата система /241:37,60,71/.

Ограниченостите на възгледите на Парсънз неизбежно го изправят пред необходимостта да въвежда в редица случаи понятието за тотално (глобално) общество. Той не го е разработил, нито изяснил достатъчно, но не може без него. Всъщност движението на немарксистката социология изобщо към това понятие бележи най-високия връх в развитието на системнофункционалното направление, който тя постига. Но по този въпрос – по-нататък.

Всичките тези проблеми намират своето принципно решение и доразвитие в марксистката системнофункционална концепция. Обаче Парсънз напълно игнорира – както изтъква Генов – марксистката социологическа концепция с нейната детайлно разработена теория за общественото развитие /24:170/.

И за да завърша краткото изложение на системната теория на Парсънз, трябва да посоча пределната абстрактност на неговия стил. В анализа му почти няма примери, илюстрации, изобщо липсват емпирични данни. Неговите становища са

дедуктивно постулирани, не се чувства връзката им с реалните социални процеси и събития, за което той е остро критикуван от редица социолози.

* * *

Тясно свързани с концепцията на Парсънс са разработките на Робърт Мъртън (Robert Merton). Всичко или почти всичко публикувано впоследствие върху теорията на Парсънс, отбелязва Лазарсвелд, се позовава на изследването на Мъртън /206:107/.

Преди всичко Мъртън посочва, че „изучаването на функциите или функционалният анализ едновременно е най-плодотворен и несъмнено най-малко кодифициран от методите на социологическата интерпретация” /216:65/. Функционализъмът е по-скоро методологическа гледна точка за социологически анализ, отколкото обща теория. Отговаряйки на критиката за телеологизъм на функционализма, Мъртън интерпретира функцията не според крайните резултати от наличието и действието на социални факти, а от гледна точка на техните последици върху социалната структура или върху глобалната социална система. Социалните факти могат да имат множество последици. Те могат да допринасят за адаптацията и сглобяването на дадена структура, но могат да бъдат и дисфункционални, т.е. да пречат на адаптирането и сглобяването на структурата. Някои социални факти могат да бъдат функционални за едни групи и индивиди и в същото време дисфункционални за други групи и индивиди /190:40; Вж и 206:107-109/.

Трябва да се избягва смесването на официалните мотиви за даден социален факт с неговите функции. Оттук – различието между явни и латентни функции (Manifest and Latent Function). При явните функции последиците са съзнавани и желани от авторите, а при латентните те не са съзнавани и желани.

Според Мъртън създаването на тотални философски теории, в които се излагат всички аспекти на социалното поведение, на социалните организации и изменения, е преждевременно. Такива всеобемащи философски системи съвършено заслужено не се ползват. Още липсва теоретичен и емпиричен фундамент, необходим за тяхното завършване. Необходимо е натрупването на допълнителни знания за това. Ето защо интересът на Парсънс към развитие на всеобемаща система от понятия ще се окаже безполезен и безплоден /По 151:101/. Да се създават на низше ниво емпирични предложения е също безплодно дело. Нужно е да се насочат усилията към разработката на теории със среден обсег на действие. Теориите на средно ниво са свързани с емпиричния свят, те се поддават на операционални определения /По 151:102/. За да се открие път за ефикасни концептуални схеми в социологията – продължава Мъртън, – трябва най-напред да се разработват специални теории. Нещо повече – социологията ще напредва в степента, в която нейна главна грижа стане развитието на специални теории, на теории със среден обсег /216:18/.

Мъртън резюмира и критикува това, което може да се нарече „радикален функционализъм”. Същевременно, както виждаме, предлага парадигма на функционалния анализ в социологията.

Трета глава

ПОНЯТИЕТО ЗА „ТОТАЛНО (ГЛОБАЛНО) ОБЩЕСТВО”

Върховото постижение на немарксистката социологическа мисъл в разработката на системнофункционалното направление (подход), както се каза, е понятието „тотално (глобално) общество” независимо от обстоятелството, че в повечето случаи това понятие само се споменава, без да се дефинира, че не се експлицира достатъчно, че в редица отношения остава неясно, недовършено. То е тясно свързано с понятието „тотално обществено явление”, за което говорят някои автори. В това отношение се открояват три имена – Марсел Мос (Marcel Mauss), Жорж Гурвич (George Gurvitch) и Толкът Парсънз, на които искам преди всичко да се спра.

Марсел Мос, както е известно, е един от видните представители на социологическата школа на Дюркем. Именно Мос въвежда в литературата понятието „тотално обществено явление” (fait social total). Същото се подчертава и от Леви-Строс, който оценява книгата на Мос „Дарът” като неговия шедьовър. Тъкмо в тази книга – изтъква Леви-Строс – Мос въведе и наложи понятието „тотален социален факт” /103:20; Вж и 71:324/. И продължава: „Социалното е реално само доколкото е интегрирано в система и това е първият аспект на понятието за тотален факт” /103:21/.

Според Мос тоталният, цялостният характер на обществените явления произтича от обстоятелството, че те едновременно са икономически, религиозни, юридически, естетически и т.н. Следователно те имат качествено различни аспекти, които са израз на качествено различните елементи на обществената действителност. Оттук, подчертава той, се опитахме да опишем функционирането на „цялости”, на цели социални системи. Видяхме физиологията или динамиката на обществото. Ето защо само като разглеждахме всичко като цялост, успяхме да забележим най-важното – как всичко се движи, живия облик. „Според нас – заключава Мос, – няма по-наложителен, нито по-плодоносен подход от подобно изследване на социалните факти” /214:275,276/.

Гурвич не само разглежда обществените явления като тотални, но и смята, че социологията има като метод типологизирането им /201:40,110/, че всъщност тя е наука за тоталните, цялостните обществени явления /245,т.1:157; Вж и 202:17/. Гурвич е един от редицата социолози, които говорят за глобални (тотални) общества, съответно за глобални и частични структури, при което при глобалните общества имаме работа с най-пълните тотални обществени явления /201:110,219/.

Според Гурвич обществената действителност се състои от 10 нива: като се започне от географската и демографската основа и се стигне до колективните ду-

ховни състояния и психични процеси. При което нивата на обществената действителност винаги са моменти на тоталното обществено явление /245,т1:157,169/.

Досега в историческото развитие – посочва Гурвич – са се изявили 10 вида глобални общества. Четири от тях са примитивни, архаични, а именно: Австралия и Южна Америка (регионът на Амазонка); Полинезия и Меланезия; Северна Америка; Черна Африка /201:222/. Останалите шест вида глобални общества са исторически: харизматичните теокрации на Далечния и Близкия Изток; обществата, наречени „патриархални“; феодалните общества; глобалните общества, в които доминират градовете-държави, ставащи империи; глобалните общества, дали раждането на просветения абсолютизъм и на началото на капитализма; демократично-либералните глобални общества, съответстващи на развития конкурентоспособен капитализъм /201:247,255,261,275,288,299/.

Жан Казеньов посочва важна особеност на гурвичовата типология на глобалните общества. Като предлага своя типология, включваща 10 вида глобални общества, Гурвич ги свързва с държавата, т.е. това са държавно организирани общества /186:81-84/.

Първата дихотомия, въведена от типологията на глобалните общества от Гурвич, разграничава две големи групи общества със специфична колективност – архаични и исторически общества. Архаизмът е свойствен на предисторическото време. Това са населения, изучавани от етнографите, които са останали повече или по-малко въвн от техническия и културен прогрес, характерен за нашата цивилизация /186:99/.

Като говори за глобални общества, Казеньов ги илюстрира с племената и нациите. Всичките модерни глобални общества според него се представят като нации /186:22/.

Показателна в това отношение е оценката, която Радклиф-Браун прави на Монтеско: „Теорията на Монтеско е това, което може да бъде наречено теория на цялостната социална система, според която всички характеристики на социалния живот са обединени в кохерентна цялост” /132:13/. Самият Радклиф-Браун си служи с изразите „тотален социален живот”, „функциониране на тотална социална система” /226:167/.

Що се отнася до Парсънз, принципно значение за разбирането на неговата теория има разграничението на понятията „социална система” и „общество”, до което той се докосва.

Парсънз съобщава, че Алекс Инкелс (Alex Inkeles) е искал от него да напише книга върху глобалното общество, разгледано като социална система /228:XXI/. По повод на това Парсънз разяснява, че обществото и неговите съставни елементи се разглеждат от редица гледни точки и на редица различни нива. Книгата му „Обществата – изучаване на тяхната сравнителна еволюция” (*Societes – essai sur leur evolution comparee*) е разположена на един от краищата (*extremities*) на спектъра, защото тя се занимава с най-широкото единство, което обикновено социолозите изучават – глобалното (тоталното) общество. Има огромно разнообразие на типовете общества, започвайки от твърде малките по размер примитивни общества и стигайки до новите свръхнационални общества, каквито са СССР и САЩ /228:1/.

Социалните системи – посочва Парсънз – обозначават съвкупности от мрежи на взаимодействието, чрез които двама или повече дейци се намират в отношение едни към други, влияят си взаимно, действат колективно по всички възможни на-

чини. Те имат системен характер и представляват елементи на обществения живот. „Социалните системи, като локалните общности, училищата, предприятията, семейните единици не са общества, но по-скоро подсистеми на дадено общество” /228:1/.

Затова изучаването на обществата не е идентично с изучаването на социалните системи изобщо. Обществото е особен вид социална система, относително най-автономна /228:2,6,11/. Глобалното общество – изтъква Парсънз – е най-широката единица /228:1/. То се състои от друг вид социални системи, които са негови части. Американското общество например е тотална социална система, а икономиката е нейна подсистема /241:242,408/. Понякога Парсънз си служи с термина „социетална система” като тъждествен с термина „тотална социална система”, при което и едната, и другата имат своите подсистеми. Терминът „комплексно общество” той употребява в същия смисъл /241:46/.

Роше посочва, че Парсънз разбира под общество това, което във френската социология се нарича „глобално общество”, т.е. общност, която е достатъчно цялостна, за да могат нейните членове да задоволяват всичките си индивидуални и колективни потребности и да живеят напълно в нейните рамки /232:87/. Не цялото глобално общество – продължава Роше – е предмет на социологията. Само един негов аспект легитимира съществуването на социологическата наука – интеграцията, т.е. социеталната общност. А тя включва институциите, социалните класи, организации, движения, групите за натиск, които събират и свързват членовете на дадено общество и чрез които те защитават техните интереси, задоволяват техните потребности, реализират целите им /232:91/.

На всяка от подсистемите, които образуват глобалното общество, съответства една особена социална наука: подсистемата „адаптация” е предмет на изучаване от икономическата наука; преследването на цели – на политическата наука; съхраняването на културните образци – на социалната психология. Подсистемите на глобалното общество си разменят блага (input – output) /232:90-92/.

Както вече видяхме, Дюркем също говори за тотално общество. За него той употребява и други термини: цялостност на социалния живот, социално цяло в неговото единство /195:48,51/. Очевидно тези термини, които в неговите разбирания са синоними, са му необходими, за да обедини реалните сфери на социалната дейност и съответно различните социални функции на социалните явления в една цялостна система.

Според Чарлз Милс (Charles Wright Mills) традиционен предмет на социологията и антропологията винаги е било глобалното общество, или, както казват антрополозите, „културата” /217:144/. Във връзка с това Милс изтъква, че обществоведите изучават подробности в малка среда (of small-scale milieus). И Маркс изучава такива подробности, но винаги в структурата на глобалното общество /218:12/.

Мичел също говори за тотални социални системи. Социологът, който се интересува от тях – отбелязва той – изучава взаимоотношенията между институционните структури, които са подсистеми на тоталната социална система – правната, политическата, икономическата, религиозната и образователната структура /221:35/.

А Ломбар посочва, че понякога вместо „структура” Радклиф-Браун използва термина „тотална социална система” или „тотална система на интеграция”. Изглежда, че Радклиф-Браун винаги дава на структурата глобално, а не частично измерение – структурата се отнася за обществото като цяло /207:139/.

Може би най-сериозното доближаване до понятието за глобално общество е на Робърт Макайвър (Robert Maciver) и Чарлз Пейдж (Charles Page) в книгата им „Общество – въстпителен анализ“ /209, първо изд. 1950 г./ Те не си служат с термина „глобално (тотално) общество“. На няколко места използват термина „комплексно общество“ /209:167,218,352,387 и др./.

Принципно значение в техния анализ има разграничението между общност (community) и асоциация (association). Общността е понятие, с което се обозначава първоначалната (pioneer) колония, селото, града, племето, нацията /209:8/. Членовете на общността, малка или голяма, живеят заедно по такъв начин, че регулират съвместно не един или друг частен интерес, а основните условия на общия живот. „Отличителното на общността е, че животът в нея може да бъде изживян изцяло“ /209:8-9,281/.

Тази постановка е изключително важна. Какво означава становището, че животът в общността може да се изживее изцяло? Единствено възможният отговор гласи: в общността се създават и съществуват всичките необходими за живота на хората материални и духовни блага и механизмите, чрез които те достигат до институциите и отделните хора, за да бъдат потребени. Не случайно Макайвър и Пейдж определят като общности племето, селото, града и нацията, в които това е възможно.

Тук аз се абстрахирам от необоснованото смесване на качествено различни понятия като племе, селище (село и град), нация. На тази ограниченост ще се спра по-нататък. Самата дефиниция на обществото, която дават Макайвър и Пейдж, страда от едностранчивост и неизясненост. Те пишат: „Обществото е система от употреби (usages) и процедури, на власт и взаимопощ, на много групирания и разделения, на контрол върху човешкото поведение и на свободи. Тази винаги изменяща се система ние наричаме общество“ /209:5/.

Що се отнася до асоциациите, те са нещо качествено различно от общностите. Асоциацията не е общност, а организация вътре в общността – отбелязват Макайвър и Пейдж. Тя е създадена за частни (particular) предназначения, за следване на специфични интереси. Така например, хората принадлежат към спортен клуб за постигане на физическо усъвършенстване или за спорт, към занятие за прехрана или печалба, към социален клуб за приятелски отношения /209:12/. Може да има множество асоциации в една и съща общност. Индивидът може да участва в много асоциации. С оглед на нейните частни интереси всяка асоциация има свои характерни институции /209:12,15/.

Две главни социални организации, които сякаш лежат на границата между общността и асоциацията, са семейството и държавата. В някои свои форми (при някои примитивни и екстремни селски общества) семейството притежава много от атрибутите на общността. В модерните общества, както и във всички комплексни цивилизации, семейството определено става асоциация. Неговите функции все повече се ограничават с нарастването на общественото разделение на труда. Държавата пък е форма на социална организация, а не на цялостна общност. Макайвър и Пейдж разграничават държавата от църквата, политическите от религиозните организации. Държавата не ще стане общност, а асоциация, контролираща общността /209:13-14/.

Както се вижда, зад понятието „общност“ в концепцията на Макайвър и Пейдж се крие обществото, обществената действителност като цялостна структура, като

органична система, която има своите елементи в лицето на асоциациите. Но техният анализ е пълен с неточности, с неизяснености, с едностранчивости. Неизползването на марксистките разработки и методология, които вероятно те не познават в дълбочина, задържа техният анализ под достигнатото от марксизма научно равнище.

С понятието „тотално общество” си служи Пиц /241:749/, както и други автори.

Както се вижда, самият познавателен процес в развитието на социологическото знание тласка доста от социолозите немарксистки към разглеждането на обществото като цялостна органична система. Така се стига до понятието за тотално (глобално) общество в немарксистката социологическа литература. Но това обикновено става спонтанно и между другото. Не са посочени в пълнота и в логически издържана система елементите на глобалното (тоталното) общество на всяко ниво на това общество. Въпросът за нивата изобщо не е поставен. Не са анализирани видовете взаимодействия между елементите на обществото. Не е разграничена общностната структура от обществото като цяло. Досега в немарксистката социологическа литература още не се е появило специално изследване на глобалното общество. Тази задача историята е предоставила на марксизма, защото само от позициите на марксистката методология тя може да бъде решена.

Но въпреки тези теоретични и методологични слабости, самият факт, че едни от най-изтъкнатите западни социолози, движени от логиката на познавателния процес, достигат до необходимостта от понятие за обществото като цяло, като органична система, показва, че без системнофункционалния подход не е възможен достатъчно задълбочен анализ на обществената действителност.

Четвърта глава

МАРКСИСТКИЯТ СИСТЕМОФУНКЦИОНАЛЕН ПОДХОД. КАТЕГОРИЯТА „ОБЩЕСТВЕНА ФОРМАЦИЯ”

Възникването на марксизма през XIX в. е най-крупното постижение в развитието на обществознанието, ненадминато и досега. На централно място в него се включва социологическата теория на Маркс и Енгелс. А тя безспорно е структуралистка. В значителна степен огромното влияние на марксизма, което няма прецедент в историята на социалната мисъл, се обяснява с неговия последователен системен подход при анализа на обществените явления и процеси.

Въпреки активните усилия на антикомунистите да представят краха на сталинисткия тоталитаризъм в края на 80-те години на XX в. като доказателство за погрешност на марксизма и за утопичност на обоснования от него социален идеал, Маркс продължава да получава най-високи оценки в сериозната научна литература в целия свят. „Модерната социология – пише Мичел – е задължена на Маркс толкова, а може би повече, отколкото на Конт” /221:5/. Широко известна е анкетата на Би Би Си от 1999 г., която обяви Маркс за мислител на хилядолетието. А тя е твърде симптоматична, защото се организира от немарксистка институция и в нея участват немарксисти. Крупно признание на стореното от Маркс се съдържа в книгата на немарксиста и бивш икономически съветник на френския президент Жак Атали (Jacques Attali) „Карл Маркс или световният дух”, появила се през 2005 г. Дълго време Атали – както пише самият той – не е познавал марксизма, но когато се запознава с произведенията на Маркс, остава смяян. При всеки нов проблем, с който се сблъсква, Атали се консултира с Маркс, препрочитайки негови книги и статии. И винаги намира прочита му за изключително интересен. При това Атали продължава да не споделя основните постулати на марксизма /5:7/. По-висока оценка на Маркс от обявяването му за световен дух едва ли може да му се даде.

Икономическата криза, която започна през 2007-2008 г. в САЩ и обхвана целия капиталистически свят, е ново потвърждение на марксизма. Именно марксизмът разкри необходимостта и неизбежността на периодичните икономически кризи при капитализма, които разтърсват цялата социологическа система на капиталистическите страни. За дълбочината на сегашната криза говори фантастичният размер на средствата, които САЩ отпуснаха, за да спасяват собствената си капиталистическа класа, както и капиталистическото устройство, което се превръща все повече в главен враг не само на наемния труд, но и на човечеството.

При анализа на общественото развитие Маркс и Енгелс разглеждат отделните събития и процеси не изолирано и автономно, а свързани органично с общественото цяло. Всяко отделно явление заема определено място в цялостната обществена система и изпълнява специфична роля в нейното функциониране. Наред с другото, в това се състои силата на марксисткия подход.

Атали посочва, че Маркс „пръв възприема света като едновременно политическо, икономическо, научно и философско цяло“, че „до последния си дъх се опитва да обхване света в неговата цялост“ /5:7/. Но същевременно марксизмът разкрива състава и подредеността на обществените явления. В марксовите работи – изтъква Чарлз Милс – се съдържат задълбочени сведения (statements) за елементите и структурата на обществото /218:32/. В същия дух Геннадий Батигин пише: „К. Маркс обоснова фундаменталното положение на системния анализ за съществуването на двойствена качествена определеност на социалните явления – на елементните и интегралните свойства“ /7:29/.

Системнофункционалните разработки на марксизма намират обобщен израз във формулираната и разработена от Маркс и Енгелс категория „обществена формация“.

Единствено върху нейната основа може да се създаде научна периодизация на общественото развитие, да се разкрие диалектичката връзка и взаимозависимост между формационния и цивилизационния аспект на възходящия напредък на обществото.

Категорията „обществена формация“ отразява целостта на обществото на даден етап от неговото развитие. Тя разкрива състоянието на различните елементи на обществото, които в своята съвкупност и необходимо взаимодействие правят възможен обществения живот, изяснява какви специфични противоречия придвижват обществото по-нататък, как се извършват обществените дейности, в какви общности са групирани хората, в и чрез какви социални институции те действат. Или, както пише Уледов: „Икономическите, социално-политическите, семейно-битовите и другите сфери на живота на хората са свързани така, че образуват цялостен, хармоничен социален организъм“ /161:274/, какъвто е обществената формация.

Но Маркс и Енгелс не поставят различните елементи на обществения живот на еднаква плоскост от гледна точка на тяхната роля във функционирането на цялостния обществен организъм. Те направиха великото откритие, че **определящата роля в обществения живот принадлежи на материалното производство**. Същевременно те разкриха неговия сложен състав и структура. От една страна, това са отношенията на собственост върху средствата за производство, съответната общностно-класова структура на обществото, господстващото положение на класата, която притежава средствата за производство, управлява производствения процес и присвоява принадлежната стойност в частнособственическото общество. Или иначе казано – това са производствените отношения на всеки етап на общественото развитие. От друга страна, това са производителните сили на обществото – оръдията за производство, хората, които, задвижвайки оръдията за производство, осъществяват производството на материалните блага благодарение на квалификацията, която са придобили (знания, умения, организационни похвати).

Останалите обществени явления по пряк или косвен начин зависят от материалното производство, защото то предоставя благата и средствата, необходими за подготовката и възпроизводството на хората, заети в тях, както и за извършването на непроизводствените дейности. Във връзка с това Маркс и Енгелс въвеждат категориите „база” и „надстройка”, за да обосноват определящата роля на материалното производство във функционирането на обществото. Разбира се, надстроечните обществени явления притежават относителна самостоятелност и автономност. От своя страна те създават редица необходими предпоставки за реализирането на материалното производство, без които то е невъзможно.

В марксистката теория за революцията се обосновава решаващата роля на политическия фактор, на политическите борби и на политическата власт за издигането на обществото на по-висока степен на развитие след като икономическите предпоставки за това са узрели. Марксизмът подчертава и огромната роля на личността – като интелект, идеолог, организатор на масите и управленец – в разрешаването на обществените противоречия. Маркс обоснова ролята на науката за интензификацията на производството и един век преди съвременната научно-техническа революция формулира прогнозата, която сега се осъществява пред очите ни – за превръщането на науката в непосредствена производителна сила. Маркс и Енгелс разкриват аргументирано и с голяма сила идейното и емоционално значение на нравствеността, религията и изкуството във формирането на личността и протичането на социалните процеси. На тях принадлежи известното определение, че когато овладеят масите, идеите се превръщат в материална сила.

С други думи, марксизмът е чужд на всякаква едностранчивост, каквато някои автори му приписват. Такива автори правят това или защото не познават достатъчно и задълбочено марксистката теория и методология, или защото повече или по-малко са в плен на политическо заслепение.

Маркс и Енгелс не си служат с термина „социология”. Въведен от Конт през 1839 г., той още не е популяризиран и утвърден в литературата, а те имат отрицателно отношение към идеализма на Конт. Но независимо от това, те създават по същество системнофункционална социологическа концепция за обществения живот и формулират съответните категории, които отразяват структурата и механизмите на функционирането на обществото, на неговото прогресивно развитие.

Пета глава

КОНЦЕПЦИЯТА ЗА СОЦИОЛОГИЧЕСКА СИСТЕМА В БЪЛГАРСКАТА СОЦИОЛОГИЧЕСКА МИСЪЛ

Категорията „социологическа система” беше формулирана в българската научна литература през 1965 г. Конкретните обстоятелства, при които стана това, са свързани както с тогавашната научна ситуация изобщо, така и с някои особености на развитието на социологическата мисъл в нашата страна.

След отпечатването на книгата на Живко Ошавков „Историческият материализъм и социологията” (1958 г.) обособяването на социологията като самостоятелна наука в нашата страна напредваше. Оттук възникнаха редица проблеми на понятийната система на социологическата наука. От друга страна, на преден план в научнометодологичните разисквания не само у нас, но и в международен мащаб, бяха излезли проблемите на системнофункционалния подход в науката. Това беше свързано с успехите на кибернетиката и съответно на компютризацията – насока на научното и техническото развитие, довела и водеща до преломни промени, рационализации и усъвършенствания както в научната методология, така и в материалното производство и социалното управление. В самата социология в международен мащаб, както вече изтъкнах, системнофункционалните разработки и постулати на Парсънс имаха огромно влияние и до известна степен определяха тогава търсенията в областта на теоретичната социология.

В тази идейно-методологична атмосфера се проведе семинарът върху системния подход в социологията, най-важният научен резултат от който беше формулирането на категорията „социологическа система”. Непосредствен повод за провеждането на този семинар бяха изводите, които се направиха в Социологическата група към Института по философия от тримесечната специализация на пишещия тези редове в Москва и Академгородок (Новосибирск) през 1964 г. След моята информация за научния живот сред социолозите в Москва и Новосибирск, където тогава се провеждаха оживени обсъждания, в значителна степен свързани с проблемите на системния подход, се реши да се организира семинар върху същите проблеми, като се изясни връзката им със социологическата наука. Още по-вече, че тогава напредваше работата по подготовката на крупното ЕСИ на града и селото, проведено през 1968 г. и повторено през 1986 г. Подготовката на това изследване налагаше да се изяснят конкретно елементите на обществото като цяло, защото всички те щяха да намерят отражение в програмата на изследването в съ-

ответни емпирични индикатори. Информацията за обществото като цяло щеше да се набира посредством изучаването на хората, взети като „акумулирани социологически системи” (Ошавков), сиреч възплътили в своите качества и прояви основните свойства на социалната среда, разбира се, всеки по свой начин.

Семинарът се проведе през късната есен на 1964 г. и първите месеци на 1965 г. Изнесените доклади и научни съобщения бяха редактирани окончателно от авторите им и не по-късно от април 1965 г. предадени за печат в Издателството на БАН. След извършването на съдържателната издателска работа, те са дадени за набор на 29 юни 1965 г. и излизат от печат същата година в т. XI на Известия на Института по философия.

На семинара аз изнесох доклад за обществото като социологическа система, с който предложих модел на социологическата система на обществото, на нейната структура (нива и елементи) и обосновах източниците на нейната динамичност. Съответната ми студия в т. XI на Известия на Института по философия придоби широка популярност, а развитите в нея постановки се възприеха от доста български социолози.

В останалите доклади и научни съобщения на семинара се разглеждаха главно методологични въпроси на системния подход с оглед на социологията или се изясняваха отделни аспекти на социологическата система и на нейната структура без да се предлага цялостен модел на социологическата система. На семинара Ошавков не изнесе доклад или научно съобщение, а участваше с въпроси и реплики. В края на годината той публикува статията „За социологически изследвания на съвременно научно равнище” /114/, в която излага своите виждания за социологическата структура на обществото, които по принцип не се отличават от моите.

Категорията „социологическа система” бързо „заработи” у нас. Тя влезе в работния речник на българските социолози, показвайки своята евристична стойност. Постепенно започна да прониква и в чужбина – Уледов в Русия, Карел Рихтаржик (Karel Rychtarik) в Чехия и др. Редица автори дадоха свой влог в нейното обогатяване (Нико Яхиел, Николай Тилкиджиев, Минко Минков, Величко Добриянов, Стефан Дончев и др.). Появиха се и критични бележки към състоянието на нейната разработка. Във връзка с това аз изнесох доклад на научния семинар, посветен на 75-годишнината от рождението на Ошавков през 1988 г., публикуван в сп. „Социологически проблеми” /96/. В него направих равностметка на научната обосновааност и методологична и евристична роля на концепцията за социологическата система в българската социологическа школа, като доразработвам някои моменти.

След ноември 1989 г., под влиянието на новите идеологически и политически веяния – резултат от реставрирането на капитализма в криминално-грабителска форма у нас, се направиха опити, макар и съвсем изолирани, концепцията за социологическата система да бъде отхвърлена, съчетано със скептично отношение към системнофункционалното направление в социологическата мисъл изобщо. Израз на социологически nihilизъм и на ниска социологическа култура, тези опити не могат да бъдат подложени на научен разбор, защото досега не са изложени системно в литературата.

Формулирането и разработката на концепцията за социологическата система се извършва в перспективата на системнофункционалното направление в историята на социологията в света. Тя е българският принос в обогатяването на това

направление. Във връзка с това Николай Тилкиджиев посочва, че моделът за социологическата система в българската социологическа школа е само по-нататъшно развитие на класически постановки /152:105/.

Приемственост и различия с немарксистките концепции в системнофункционалното направление в социологията

Немарксистката социологическа мисъл, както вече се каза, достигна до важни констатации и обобщения относно системния характер на обществото. Обществени явления са свързани едно с друго, те си взаимодействат в хода на социалното развитие. Това превръща обществото в цялостен социален организъм. Отделните хора не могат да бъдат абсолютно автономни, те зависят от социалната среда.

Твърде често в немарксистката социологическа литература се срещат термините „социална структура” и „социална система”. Но тяхното тълкуване е много далеч от разбирането на обществото като цялостна, органична, т.е. социологическа система. Обикновено социалната структура или система се разглежда като начин на свързване и взаимодействие на индивиди, в най-добрия случай на човешки групи. Ето например становището по този въпрос на широко известните и авторитетни немарксистки социолози Нил Смелсър (Neil Smelser) и Сеймър Липсет (Seymour Lipset): на най-общо ниво социалната структура като конструкт се използва за характеризиране на повтарящото се и обичайно (regularized) взаимоотношение между две и повече личности /234:2/. Вижда се колко ограничено е това разбиране.

Затова най-голямото постижение на немарксистката социология в перспективата на системнофункционалното направление, както вече посочих, е понятието за „тотално (глобално) общество”. Тъкмо чрез него немарксистките социолози изразяват цялостния характер на обществото, наличието на всички условия, които правят възможен обществен живот. Така се получава разграничение между обществото като специфична цялостност, от една страна, и отделните му елементи и аспекти, от друга.

Всички тези и други подобни констатации и обобщения отразяват вярно реални особености на обществото и ще останат завинаги в съдържателния обхват на социологическата мисъл. Друг е въпросът доколко те са оригинални, защото част от тях възникват след появата на марксизма и повтарят марксистки постановки, обикновено облечени в друга терминология и без необходимата системност на анализа и изложението.

Първото съществено различие между концепцията за социологическата система в българската социологическа мисъл и немарксистките системнофункционални констатации и разработки се състои в материалистическия характер на първата и идеалистическия характер на вторите. Концепцията за социологическата система предполага обективността на обществото, на неговите закони на развитие, независимо от обстоятелството, че хората са съзнателни същества и че формите на

общественото съзнание се включват като необходим компонент на общественото функциониране. Докато в същото време немарксистките социолози в една или друга форма приемат, че човешката психика, човешкото съзнание играе определяща роля във функционирането и развитието на обществото.

Често пъти в конкретните си анализи немарксистките социолози посочват едни или други елементи на обществото, но те никога не ги изброяват изчерпателно и не правят това върху една и съща логическа основа. Така например в трудовете на немарксистките социолози най-често се споменава за семейството, църквата и социалните групи. Дюркем изрично говори за най-различни области на обществото, след което изброява следните социални функции: политически, административни, юридически, художествени и научни, очевидно имайки предвид съответните обществени явления /192:2/.

Обикновено понятието „материално производство“ липсва или е застъпено съвсем едностранно и ограничено. За структура на собственическите отношения, за обусловената от тях общностно-класова структура в частнособственическото общество, за производствени отношения, които обвързват всички обществени явления, всички институции, хора и техните общности в нещо цяло, не се говори. Не се експлицира на теоретично равнище класовата роля на държавата като главен елемент на социалното управление и нейната зависимост от икономически господстващата класа.

Дори един Парсънз, който, както видяхме, се оценява като върхът в разработката на системнофункционалното направление в немарксистката социологическа литература, достига до понятието „тотално (глобално) общество“, до схващането на обществото като цялостен организъм, но без да изяснява специално и логически завършено съдържанието и структурата на този организъм. Понятието за обществото като цяло не е поставено в основата на социологическата концепция на Парсънз. Фундаментът на възгледите на Парсънз, както посочих, е понятието за човешката дейност. Тъкмо нея той разчленява на четири системи. При това ги постулира, без да ги обосновава. И във връзка с това извежда своите четири функционални императива, също постулирани и необосновани. Обществото той включва в социалните системи, то е само един от видовете социални системи. Излиза, че културната и личностната системи са въвн от обществото, което е един абсурд. Това личи и от обстоятелството, че Парсънз разглежда културната и личностната системи като среда на обществото /228:13,14/, т.е. той не ги включва в неговото съдържание.

Тук е нужно да изтъкна, че в трудовете на социолози има само няколко случая на споменаване на определението „социологически, социологическа“. Например Георг Зимел употребява термина „социологическа структура“ /51:63,109,211/ и „социологически отношения“ /51:138,205,209,241/. Джейкъб Морено споменава термина „социологическа система“ /222:XLVI/. Берталанфи споменава за социологическа технология и социологическа еволюция /184:51,70/. Но това са съвсем епизодични употреби без теоретично осмисляне, дефиниране и разработка.

Що се отнася до понятието „тотално общество“, макар и сериозно постижение на теоретичната мисъл, то не е подложено на системен теоретичен анализ, конкретното му съдържание не е разкрито експлицитно.

Приемственост и различия със системнофункционалните разработки на Маркс и Енгелс

Преди всичко тези разработки се изграждат върху материалистическа основа. Историческият материализъм като философска теория за обществото е методологичната опора на научната социология. Това има възлово значение за правилно разглеждане на отношението между обективно и субективно в историята.

Философските категории „необходимост и случайност“, взети в диалектико-материалистическо осветление, дават възможност да се постави върху обективна и плодотворна почва взаимоотношението между маси, групи и личност в обществения живот. Известно е, че този въпрос е бил „препъникамък“ в продължение на векове и хилядолетия при социологическите размишления.

Маркс и Енгелс не само обосновават тезата за цялостния системен характер на обществото, но и посочват фактора, който свързва хората, общностите и институциите в органично цяло, а именно начина на производство и по-конкретно производствените отношения. Така те достигнаха и разработиха фундаменталната категория „обществена формация“, което е крупен принос не само в развитието на социологическата мисъл, но и на общественото познание изобщо.

Те аргументират и разработват тезата за определящата роля на материалното производство в цялостното функциониране и развитие на обществото. Във връзка с това, както се каза, те въвеждат категориите „база“ и „надстройка“.

Могат да се посочат и редица други приноси в системнофункционалния анализ на обществото, осъществен от основоположниците на марксизма. Но казаното е достатъчно, за да се разкрие приемствеността между първоначалния етап от развитието на марксизма и концепцията за социологическата система в българската социологическа мисъл, която се изгражда върху марксистки методологични основи.

Разбира се, концепцията за социологическата система е по-нататъшно развитие на марксисткия системен анализ на обществото. За да проличи нейният принос, е потребно да се посочат различията с разработките на Маркс и Енгелс.

В концепцията за социологическата система са разкрити в пълнота елементите, които правят възможен обществения живот. Това са основните сфери на социологическата система, които са достатъчни и необходими за съществуването и развитието на обществото. Формулирани са и трите главни нива на структурата на социологическата система (основни сфери, главни области, разновидности на главните области). В концепцията за социологическата система се прави разграничение между социологическа система и общностна структура, което изобщо отсъства в социологическата литература, вкл. в марксистката. Правят се редица допълнения и уточнения по проблема за периодизацията на общественото развитие, за глобализацията, за бъдещото общество и др. Всичко това не се съдържа в разработките на Маркс и Енгелс и представлява по-нататъшно обогатяване на марксисткия системнофункционален подход.

Разработките на последователи на Маркс и Енгелс (Кауцки, Плеханов, Ленин и др.), в т.ч. на професионални философи и социолози, в периода до създаването на концепцията за социологическата система, които се отнасят до проблеми на

социологията, не внасят принципни промени в казаното по-горе. Тук бих посочил само извънредно важните постановки на Ленин в статията му „Статистика и социология“, които поставят върху правилна основа решението на проблема за представителността на социалната информация и по-конкретно за представителността на ЕСИ /73, т.30:335-336/.

С други думи, концепцията за социологическата система е по-нататъшно обогатяване на системнофункционалното направление в социологията, в т.ч. и на марксистката системнофункционална традиция.

ОБЕКТИВНИ ОСНОВИ НА КОНЦЕПЦИЯТА ЗА ОБЩЕСТВОТО КАТО СОЦИОЛОГИЧЕСКА СИСТЕМА

Шеста глава

ОБЩЕСТВО И ПРИРОДА

Обществото възниква и се развива върху земната планета. Разбира се, след създаването на необходимите геологически условия за това. В хода на възникването на Слънчевата система се заражда и Земята. Тя е третата по отдалеченост и петата по големина планета от Слънчевата система /109:10/. Появата на Земята става преди повече от 4,6 млрд. години /108:290,326/.

Преди повече от 3,5 млрд. години се появява животът на Земята /108:290,391/. Появата на новата форма на движение на материята – отбелязва Николай Дубинин – е възможна само чрез скок. Очевидно този скок е станал при взаимодействие на вещества и енергия в ново системно-структурно единство. То е било елементарно, но в качествено отношение – принципно ново... Животът е начин на съществуване на белтъчините и нуклеиновите киселини. Затова той е вътрешно активен, антиентропен и притежава информационно начало във вид на генетична информация... Взаимодействието на нуклеиновите киселини и белтъчините в живата система се осъществява при постоянна връзка със средата. Най-важните свойства на всички нива в строежа на живота са целостта и несводимостта на явленията на живота към съставните му части, към отделните молекулярни процеси и структури... Основни свойства на биологичните форми на движение са целостността, обмяната на веществата, единството от външен и вътрешен характер, всеобщността на генната организация /45:219,220,224,225-227/.

Днес са известни един и половина милиона видове животни и 500 000 вида растения /109:37/.

Преди около 200 милиона години се появяват млекопитаещите. Според Дубинин серията скокове от изходния животински вид-прародител до вида Хомо сапиенс са продължили около 14-20 млн. години. В началото на процеса е рамапитекът – трудът започва да формира неговата еволюция. Австралопитекът е от около 5 млн. години, той широко използва природни предмети, обемът на мозъка му е 500 кубични сантиметра. Преди 2 млн. години се появява родът Хомо с еле-

менти на мислене и реч. Хомо еректус (изправен човек) се появява преди около 100 000 години, обемът на мозъка му е 1250 кубични сантиметра. Хомо сапиенс се появява преди 40 000 години, обемът на мозъка му е 1500 кубични сантиметра /45:233-234/. „С появата на разумния човек – продължава Дубинин – завършва биологичната еволюция на хоминидите и тя престава да действа като фактор, определящ неговата същност” /45:240/.

Така се създават геоложките, географските, биологическите предпоставки за възникването на обществото.

Всичко това се извършва по силата на обективните физически, химически и биологически закони на материята. Тук няма място за никакъв мистицизъм. Като се спира на схващанията, че организмите се изменят внезапно поради някакъв вътрешен стремеж или сила, че това обхваща едновременно голям брой индивиди, че многобройните черти на организацията, отлично приспособени към другите части на съществото и към околните му условия, също са се появили внезапно, че тези внезапни промени не са оставили ни най-малка следа от своето въздействие върху зародиша, Дарвин подчертава: „Да се допусне всичко това, струва ми се, би значило да се премине в областта на чудесата, като се напусне областта на науката” (32:409).

* * *

Дейността на животното е **приспособителна и събирателна**, но не и **преобразуваща**. Животът му зависи от това дали ще намери в околната среда необходимите му храни и климатични условия. Неговата дейност е обусловена от биологичните му инстинкти и се движи само в рамките на задоволяването на биологичните му потребности, които не се изменят по принцип. Затова поведението на животното е определено наследствено, генетично /77:24/.

Условнорефлекторните прояви на животното създават възможност за точно приспособяване към околната среда, но те не достигат до принципно новата способност да се преобразуват природните вещи. Тази способност възниква на определен етап от развитието на животинския свят и при конкретни геолого-географски условия, утвърждава се извънредно бавно в продължение на няколко милиона години. От една страна, човекоподобната маймуна е притежавала нужните биологични предпоставки за това (телесна конструкция, даваща възможност да премине към изправено ходене, предни крайници, можещи да се развият в ръце, достатъчно голям мозък, подлежащ на развитие), а от друга страна, тя е била принудена от околните условия да извърши този преход, за да оцелее.

Борис Поршнев посочва, че решаващата отлика на човека от маймуната и другите бозайници е вертикалното положение на тялото, т.е. изправената походка /128:35/.

Инстинктивната дейност, осъществявана в рамките на онаследените механизми и биологични потребности, а при по-висшите животни и с една условнорефлекторна надстройка, не излиза извън тези рамки. Преходът към преобразуването на природните вещи и сили и превръщането им в потребителни стойности, в материални блага, в социални вещи съобразно собствената мяра на тези вещи и сили, е преход от простото приспособяване към околната среда към нейното преобразу-

ване, сиреч към труда. В литературата вече е утвърдено разграничението на две фази на възникването на човека: фаза на **присвояващо стопанство** (събиране на плодове и растения за храна, лов, риболов) и фаза на **преобразуващо** или **възпроизвеждащо стопанство** (земеделие – растениевъдство и животновъдство, занаятчийство и по-късно индустрия) /135:20,183;105:23/. Всъщност това е процесът на антропогенезата, на прехода от маймуната към човека, от маймунското стадо към първобитното стадо и оттам към рода и племето, вкл. и общината. Според Румянцев първата фаза – на присвояващо стопанство – е продължила около два и половина милиона години, а втората фаза – на възпроизвеждащо стопанство – е продължила 7-8 хиляди години /135:184/.

Ето защо Енгелс има пълно основание, посочвайки, че трудът е създал човека. И по-нататък: „Съществената разлика между човешкото и животинското общество е, че животните в най-добрия случай събират, докато хората произвеждат” /78,т.34:137/. Затова с право Николай Василев пише, че „началото на трудовата дейност е начало на процеса на антропообразуването” /17:401/.

„Човешкият труд отделя обществената жизнедейност от естествената, обществото – от природата, поражда специфичната обществена форма на битието на индивидите, тяхното особено взаимодействие и различната от физическите, химическите, биологичните процеси социална форма на движение” /77:46/. Някои животни извършват „трудообразна дейност”: паякът изплита мрежи, пчелата прави восъчни пити, птицата изгражда гнезда, други животни изравят дупки за „жилища” и др. Дейността обаче не е съзнателна, а инстинктивна, осъществява се с органите на тялото и сетивата без използване на оръдия на труда. Наподобява трудовата дейност на човека, без да е същински труд. При това заема незначителен дял от общия обем на дейността на животното.

Разплодителната дейност на животното за продължаване живота на вида се различава дълбоко от сексуалната дейност на човека. Животното не познава чувствата на любов, обич, уважение, ревност, материалната и институционната заинтересованост във връзка със съвкупяването, превръщането на сексуалната дейност в средство за печелене, то е чуждо на перверзията. За човека сексът почти изключително е средство за наслада, в значителна част от случаите – предмет на търговия и бизнес и е съпътстван от нарастващ брой перверзии в историческото развитие.

Животното трябва да се нахрани – с други животни, с плодове, със стебла и разклонения на растения, с яйца. То трябва да се възпроизведе – сексуалната дейност на животното обикновено е сезонна и не прераства в стремеж към наслада, откъсната от възпроизводството. То се грижи за малките – за сигурността им и за игри, чрез които малките усвояват нужния им опит на възрастните, на вида, както и развиват своята биофизика.

* * *

Появата на преобразуващата дейност, т.е. на труда означава, че е възникнала принципно нова действителност – обществената, че към физическата, химическата и биологичната форми на движение се е прибавила нова – социалната. Съдържанието на този коренен прелом е многостранно.

От човекоподобната маймуна се е появил човекът. На първо място той се труди. С помощта на оръдия на труда, направени от него, той преработва природни вещи и ги превръща в материални блага, в социални вещи за задоволяване на своите биологични, както и на духовните си и другите социални потребности. Оръдията на труда „удължават” ръцете на човека, правят ги по-силни, по-бързи, по-ловки, разширяват възможностите на неговите сетива. Оръдията на труда могат в много случаи (при пълната автоматизация, при роботизацията на труда) да заместят неговите двигателно-мускулни усилия и сетива в труда, като започват да заместват в нарастваща степен и мисловната му дейност. Възможностите в тази насока по принцип са неограничени. Ето защо заедно с прогреса човешкият труд се променя качествено по пътя на непрекъснатото му усъвършенстване като не спира да расте неговата производителност.

Човекът произвежда не изобщо, а за да задоволява своите потребности. Следователно той преобразува природните вещи с оглед на определена цел. Това придава целесъобразен характер на трудовата му дейност. От друга страна, преобразуването на имащите обективен характер природни вещи в материални блага съобразно човешките потребности налага съобразяване с техните обективни свойства, качества, закономерности. Без това преобразуващата дейност на човека не може да завърши с успех. Оттук – целесъобразността на трудовата дейност като нейна вътрешно присъща особеност. Тук се корени необходимостта на човешкото съзнание, включително на една от неговите най-висши степени – науката. Няма брой примерите, които показват, че когато човекът прави опит да преобразува природните вещи и сили, изобщо действителността, без достатъчно обективни познания или при погрешни познания, той търпи крах. Човекът знае какво иска да произведе, как да го стори, за какво ще употреби полученото материално благо. **Освен преобразуващо и за да бъде преобразуващо, човекът е и съзнателно същество.**

Хегел посочва, че онова, по което човекът се различава от животното, е мисленето. „Всичко, което е човешко – пише той, – както и да изглежда то, е човешко само благодарение на това, че в него действа и е действала мисълта”. По такъв начин мисълта е същественото, субстанциалното, действителното /169, т.1:114/. Тук ярко е изразен идеализмът на Хегел. Всъщност най-дълбоката разлика между човека и животното е обстоятелството, че човекът за разлика от животното е преобразуващо същество. Неговата преобразуваща дейност изисква задълбочаващо се опознаване на нещата и води до самоосъзнаването му като субект на преобразуването.

Нещо повече – преобразуващата целесъобразна дейност го разграничава от предмета на труда, той се осъзнава като субект на тази дейност. Оттук пък самосъзнанието на човека. Като знае какво и как ще преобразува, както и целта на това преобразуване, осъзнавайки себе си като негов субект, човекът се формира като личност. Животното не може да бъде, но човекът неизбежно се формира като личност, което предпоставя преди всичко две неща: самосъзнанието, че си нещо различно от околната среда, включително от другите хора, което се ражда в процеса на труда, и наличието на качества за преобразуваща творческа дейност. Колкото по-изявени са тези свойства у даден човек, толкова по-ярка индивидуалност е той.

И най-сетне: познанието и самопознанието, съзнанието и самосъзнанието имат инерция. **Те могат да се осъществяват не само пряко свързани с преобразуваща дейност, но и сами по себе си, без пряка утилитарна цел.** В този смисъл те могат да придобиват в определени случаи самозадоволяващо се значение за човека. Понякога някои хора създават или усвояват научни и оценъчно-нормативни ценности не с оглед на утилитарни цели, а заради приятното преживяване на самия процес и факт на творчеството и усвояването. Или пък извършват творческа или обикновена трудова дейност заради самия процес, който сам по себе си им доставя удоволствие, без да си поставят практически цели. В тази **инерционна способност** е заложена възможността за появата на изкуството, като плод на съзнанието и фантазията на човека и като израз на неутилитарно любование на човешките творчески сили. Колкото повече се развива обществото, колкото повече се разраства творческата дейност и издига културността на личността, толкова повече се увеличава инерционната способност на обществените явления. Тази нова социологическа категория е пряко свързана със социалния престиж на професията. Нейната роля в мотивацията на човешкото поведение заедно с обществения прогрес нараства.

Човекът не се труди сам. В началото – поради невъзможността сам да противостои на природните стихии и опасностите, които го заобикалят, а по-късно и поради увеличаващото се разделение на труда, което го прави частица от един уголемяващ и усложняващ се в историческото развитие социален организъм. Затова хората се обединяват в общности, създават институции, в и чрез които се извършва огромната част от тяхната дейност. Съвместната трудова и изобщо социална дейност поставя човека в зависимост от другите хора, с които се труди и живее заедно. Така се раждат обществените отношения между хората, между техните общности и институции. Създават се нормативни системи – морал, обичаи, религия, по-късно право и т.н. с **надиндивидуална валидност** за регулиране на поведението на отделните хора, общности и институции.

Започва натрупването на **социални вещи**, чието количество, разнообразие и ефективност постоянно нарастват. По този начин наред с природната среда възниква разнообразна инфраструктура, която непрекъснато се уголемява, придобивайки огромни размери и играеща извънредно важна роля в развитието на обществото, както и в живота на отделните хора.

В резултат се създава една нова действителност – обществената, намираща се в непрекъснат процес на изменение и развитие. В началните периоди след възникването на обществото нейните елементи се намират в неразчленен, синкретичен вид. Но постепенно започва диференциацията на социалните дейности, разгръщането на разделието на труда, появата на съответни институции. Оттук нови връзки на зависимост, координираност и съподчинение на хората, общностите и институциите на определена територия, което ги обвързва в органични системи.

В началото тези системи имат малък обхват. Най-малката тяхна единица е племето. Общественият живот само в рамките на рода е невъзможен, поради организацията на сексуалния живот. Табуто за сексуален живот в рамките на рода, основано върху чисто биологични закономерности, е историческо завоевание на формиращите се хора. Агамията, т.е. безбрачието в рамките на рода се спазвало строго. С него се преодолява промискуитетът /77:43/ като заплаха, водеща до израждане на хората. Това е един от индикаторите за прехода на първобитното ста-

до в род, който включвал като правило няколко десетки души. Каква важност се придавало на забраната на сексуалните отношения вътре в рода се вижда от обстоятелството, че нейното нарушение се наказвало единствено със смърт /77:42-43/. Следователно в зората на човечеството племето е най-малката социална единица, в рамките на която се съдържат всички необходими условия и елементи за обществен живот.

По този начин, от една страна, обществото осъществява обмяна на веществата между себе си и природната среда преди всичко посредством преобразуващата си дейност в лицето на материалното производство, а от друга страна, се структурира вътрешно, интегрирайки всички обществени явления в единна система, която функционира и се развива по свои специфични закономерности. Структурата на социалните елементи и съответният тип на функциониране определят облика на обществото на всеки исторически етап.

* * *

Обществото възниква като качествено различна от природата реалност, имаща системен характер. То се намира в необходима взаимовръзка с природата, доколкото чрез обмяната на веществата с нея се създават материалните блага, нужни за съществуването и развитието на обществото, и доколкото тя съдържа природните предпоставки (почва, въздух, вода, климат и т.н.) за живота на хората. Като говоря в случая за природа имам предвид мъртвата и жива (растения и животни) природа, както и космоса, част от който е нашата планета Земя. Овладяването на някои космически енергии и материали от обществото на земната планета става все по-непосредствена задача и с нарастващо значение за оцеляването и напредъка на обществото.

От гледище на влиянието си върху обществените процеси се открояват някои елементи и страни на природата. Това са преди всичко географските условия: земната повърхност, нейният релеф; земните недра, съдържащи нефт, газ и други важни суровини; наличието на реки, езера, морета и океани; климатът и съответно температурата, влагата, засушаванията; размерът на територията. В някои райони на земята важно значение имат земетръсите и вулканите. Тук се включват и космическите влияния – излъчванията на слънцето, космически лъчения и т.н. Колкото и големи да се влиянията на природата и на различните ѝ елементи, те винаги се пречупват през вътрешния характер и степента на развитие на обществената система. „Географската среда – посочва Георги Плеханов – влияе на човека чрез обществената” /126, т.1:689/. Като правило колкото по-слабо е развито обществото, главно неговите производителни сили, толкова по-голяма е неговата зависимост от природните условия и толкова по-безпомощно е то пред капризите на природата.

В историята на социологическата мисъл влиянието на природните условия, на географския фактор са били преувеличавани от редица автори. Така нареченото географско направление в социологията обявява природно-географския фактор в една или друга форма и степен за определящ в общественото развитие (Шарл Монтескьо, Хенри Бокъл, Фридрих Ратцел, Лев Мечников и др.).

Между обществото и природата съществува постоянен обмен и взаимно влияние. Обществото е активен фактор, който внася изменения в природната среда, като я очовечава и превръща редица нейни елементи в съставки на обществото. Така те се вплитат по определен начин в тъканта на обществения живот и се консумират в съответна форма от хората.

От своя страна природата също влияе върху развитието на обществото. Климатът, плодородието на почвата, изкопаемите, количеството на водата и разпределението на всичко това по региони, както и сезонността оказват пряко влияние върху земеделието, пряко и косвено влияние върху промишлеността и финансите, комуникациите, биологическото и здравословното състояние на човека и др.

Общата закономерна тенденция е обществото във все по-голяма степен да влияе върху състоянието на природната среда, все повече да я подчинява и включва в своето съдържание върху основата на все по-дълбокото опознаване и овладяване на нейните закономерности. Освен това обществото става все по-независимо от природата в някои отношения. Например някои продукти, които се създаваха в земеделието, започнаха да се произвеждат по промишлен начин. Този процес, заедно с развитието на физиката, химията, на другите науки и съответно с напредъка на технологиите в бъдеще ще се засилва. Крайната максимална точка в тази насока е пълното изключване на земеделието като източник на хранителни и други продукти за задоволяване потребностите на хората и обществото. Теоретично това е възможно, но дали ще се реализира на практика, сега не може да се каже.

Обществото във все по-голяма степен започва да регулира някои природни явления и процеси, които влияят върху живота, здравето, трудоспособността и даже върху настроението на хората. Например с помощта на климатични инсталации може напълно да се регулира топлинният режим в жилищата, предприятията и учрежденията, автомобилите и самолетите и т.н. Могат да се регулират също така влажността на въздуха и редица други параметри на физическите условия, в които човекът диша, живее и работи. Вече се разбиват облаци и предотвратяват градушки.

Тенденцията е обществената среда да придобива все по-голям относителен дял в общата жизнена среда на човека, във все по-голяма степен да намалява прякото влияние на природната среда.

Обаче разгръщането на тази закономерност има и отрицателни последици, тя е вътрешно диалектически противоречиво явление. Все по-често се стига до прекалено намаляване на контактите на хората с природата, което се отразява неблагоприятно върху тяхното физическо и психично състояние. През последните десетилетия в развитите страни в света, в т.ч. и у нас, се разви масов стремеж за построяване на вили и обработване на вилни места като компенсаторен механизъм, който връща на хората част от отнетото им от цивилизацията. Много по-лошо е, че често и в значителна степен обществото предизвиква, по силата главно на своите формационни характеристики, влошаване на природните условия за живота на хората. Понякога уврежданията на природата са драстични. Такива увреждания се разпростряха по цялата планета в условията на развития капитализъм. Принос в тази насока даде и сталинисткия тоталитаризъм в съответните страни. Така се появиа глобалните екологични проблеми, които в последните десетилетия се

изострят постоянно и създават нарастваща опасност за оцеляването на човечеството.

Стигна се дотам, че сега човечеството е изправено пред съдбоносен проблем, който няма алтернатива: нужни са неотложни, координирани в световен мащаб мерки за радикално решаване на глобалните екологични проблеми на планетата, за възстановяване на нарушеното на много места природно равновесие. Става дума за прекратяване на замърсяването на водата, почвата и въздуха, за преустановяване премахването и изчезването на редица видове растения и животни, за спиране по-нататъшното затопляне на планетата и др. под.

Същевременно човечеството трябва да вземе бързи мерки за своевременно овладяване на космически енергии за земни цели преди да са се изчерпили ресурсите на планетата. Но това предполага същностни формационни изменения. Без промяна на общественото устройство във водещите страни в света не могат да се обединят всички ресурси на човечеството и да се насочат планово за решаване на глобалните екологични проблеми. А това означава, че е необходимо да се превъзмогне господството на частнособственическите отношения, да се премахне експлоатацията на човек от човека, на една страна от друга страна, да се сложи край на стремежите към световна хегемония, да се преустановят завинаги локалните войни, въоръжаването и тероризмът и се установи справедлив международен ред. Или както мечтаеше поетът – да се възцари вечна обич, вечна правда на света.

Седма глава

ЧОВЕШКАТА ДЕЙНОСТ КАТО ОСНОВА ЗА ИЗГРАЖДАНЕТО НА СИСТЕМНОФУНКЦИОНАЛЕН МОДЕЛ НА ОБЩЕСТВОТО КАТО ЦЯЛО

В какво се състои системообразуващата роля на категорията „човешка дейност“?

На първо място, тя дава възможност за единен критерий при определянето на елементите на социологическата система. Откриването на такъв критерий е една от най-големите методологични трудности пред общата социологическа теория. Само върху основата на такъв единен критерий могат да бъдат преодолените логическите противоречия на досегашните модели на цялостната структура на обществото. Не е случаен фактът, че системнофункционалната теория на Парсънс е изцяло обвързана с понятието за човешката дейност. Както е известно, първото му фундаментално съчинение „Структура на социалната дейност“ (1937 г.) е посветено тъкмо на този проблем. Всъщност цялостната структура на обществото той представя като структура на социалната дейност.

На второ място, категорията „човешка дейност“ дава възможност за разкриване на механизмите на взаимодействие между обществените явления. А това е важна предпоставка не само за изясняване на тяхната специфика, но така също и на тяхната социална роля в общото функциониране на обществото.

На трето място, категорията „човешка дейност“ служи като основа за измерването на обществените явления, правейки ги сравними количествено в редица отношения. Човешките дейности могат да се сравняват количествено по няколко показателя, както когато са от един и същ вид, така и когато са от различен вид. Те се поддават на измерване според тяхната честота, според обхванатите в тях хора, според времето на протичането им, според мястото, където се извършват, според крайните външни резултати, които се получават от тях и т.н.

На четвърто място, категорията „човешка дейност“ дава възможност да се обхванат в теоретичната система на общата социология всички аспекти на всеки един от елементите на цялостната структура на обществото. Във връзка с това с нейна помощ могат да се отграничат ония елементи на обществото, които съществуват на всички етапи, от елементите, които съществуват само през някои периоди на общественото развитие.

Една от особеностите на човешката дейност е обстоятелството, че тя винаги е изразходвана както на психична, така и на физическа енергия, независимо какво е тяхното съотношение в конкретния случай /Вж 87:5/. При това изразходването на психична енергия, т.е. мисловната и емоционалната активност на човека, остава без всякакви последствия, ако не се изрази външно, ако не се обективира по някакъв начин. Без това тази активност не може да се превърне в социален факт, не може да упражни каквото и да е влияние върху обществените отношения. Ето защо човешката дейност включва винаги някакви двигателномускулни усилия, предполага изразходване и на двигателномускулна енергия. От друга страна, човешката дейност почти без изключение е свързана с употребата на някакви природни вещи и сили (независимо дали предварително те са били обект на труда), водейки или до тяхното преработване, или до тяхното амортизиране и потребление.

Така човешката дейност се оказва, ако не пряко, то в края на краищата предметна дейност. Това е изключително важна нейна особеност, защото оттук идва възможността за обективна регистрация на протичането на дейността и на нейните крайни резултати. От своя страна, пък, това прави възможно обективното изучаване на обществената действителност и по-конкретно за набиране на достоверна информация при ЕСИ.

Друга съществена особеност на човешката дейност е това, че тя винаги се извършва на дадено място и в определено време, че е ограничена в дадени пространствени и темпорални рамки. Ето защо една и съща дейност може да се извършва едновременно на различни места или последователно във времето на едно и също място. В редица случаи е възможно да се извършват едновременно няколко дейности от едни и същи хора: пътуване и четене, хранене и слушане на музика, работа и водене на разговор и др. На всеки социолог са известни трудностите при регистрирането на едновременните дейности при изследванията на бюджета на времето. Те обаче не изменят по принцип гореказаното. Едновременните дейности се извършват също на дадено място и в определено време и също намират външен израз. Те са възможни, защото човек ангажира за изпълнението им различни органи, сетива и съответни механизми на висшата нервна дейност.

Категорията „човешка дейност“ изразява активността на хората, които по изрече на Маркс са и автори, и актьори на собствената си историческа драма /78, т.4:138/. Дюркем също подчертава: „Социалните неща се реализират само от хората; те са продукт на човешката дейност“ /191:18/.

Като израз на активността на хората, видовете човешка дейност могат да се разграничават съобразно степените на тази активност. Едни хора извършват трудовата си дейност формално, незаинтересовано, други проявяват инициатива, стремят се към висококачествено извършване на дейността, към най-високи резултати от нея в количествено и качествено отношение. Оттук проблемът за социалната активност на личността. Социалната активност като вид дейност, посочва Михаил Мирчев, обслужва фундаменталната потребност на обществената система от развитие /84:101/.

Във връзка с това човешката дейност съдържа двата основни и всеобщи момента на обществения процес: производството и потреблението. Всяка обществе-

на дейност е едновременно в някакъв смисъл производство и в друг смисъл потребление. Тъкмо затова човешката дейност е онова обединително звено, което свързва потребностите на хората със средствата за задоволяването им: чрез нея се създават средствата, т.е. материалните и духовните блага за задоволяване на потребностите и пак чрез нея се извършва самият процес на задоволяване.

Човешката дейност има сложна структура, която включва според мен следните главни елементи или аспекти:

- 1) качествена определеност – дейността е или производствена, или научна, управленска, политическа, битова, спортна, педагогическа, художествена, журналистическа, здравеопазна, развлекателна и др.;
- 2) хора, които извършват дейността – като правило те са включени в някакви институции и трудови колективи и организирани по определен начин, намирайки се във взаимоотношения и взаимовръзки помежду си;
- 3) съоръжения за извършване на дейността – оръдия за производство, апаратура, сгради и др.;
- 4) начин на извършване или технология на дейността.

Посочените особености и сложната структура на човешката дейност правят възможно взаимодействието на елементите на цялостната структура на обществото.

* * *

В светлината на казаното обществото може да се представи като грандиозна и невероятно сложна съвкупност от човешки дейности. Неговите елементи на различните етажи на структурата му са определени видове човешки дейности. Всички останали реалности в обществения живот са или предпоставки, или резултати от човешката дейност.

Тук е необходимо да се направи разграничение между обществените явления, които са човешки дейности, от една страна, и обществените явления, които по принцип или при определени условия не са човешки дейности, от друга страна.

Дадено обществено явление е човешка дейност, ако обуславя качествената определеност на активността на хората и съответно качествената определеност на резултатите от нея. Така например, дадена дейност е материалнопроизводствена, ако представлява преработване на природни вещи и сили и превръщането им в потребителни стойности, водейки до създаването на материални блага; дейността е научна, ако представлява познавателно отразяване на действителността, водейки до откриването на нови идеи, до разработката на нови теории и т.н. Но в процеса на своята дейност и производственикът, и ученият се влияят от своите морални и оценъчни възгледи. Обаче в този пример моралът и другите оценъчни възгледи не са дейности. Те само съпътстват дадени дейности и упражняват определено влияние върху тях без самите в случая да са такива.

Това разграничение, което предложих през 1965 г. /88:71-72/, е от особена важност, защото разкрива един от механизмите на взаимодействието между обществените явления и позволява да се вникне по-дълбоко в спецификата на обществената действителност.

И така, ако искаме да изградим цялостен модел на обществото, като вземем предвид всички негови главни съставки, нива, източници на неговите необходими изменения и развитие, трябва да тръгнем от категорията „човешка дейност“. Не случайно Макс Вебер, десетилетия преди Парсънс, отделя огромно внимание на анализа на човешката дейност в капиталния си труд „Икономика и общество“ и я разглежда като пряк предмет на социологията /247:345/. А Любен Николов прави убедителна характеристика на човешката дейност като „субстрат“ едновременно на обществото и на индивидуалния човешки живот, като същност едновременно на човека и на обществото, като действителност на историческото развитие на човека и обществото, което се състои от закономерното изменение на обществените и индивидуалните форми и начини на осъществяване на човешките дейности. И по-нататък: „По такъв начин в дейността марксизмът намира „единната субстанция“ на човешките същностни сили, на индивидуалното човешко съществуване, на обществения живот и на историческото развитие на човечеството“ /107:5-8/.

Разбира се, възможни са и други подходи за създаването на модел на обществото. Но никой от тях не може да се сравни по своите евристични възможности с дейностния. Самият опит от досегашното развитие на социологическото познание в света показва, че другите подходи се оказват ограничени по своите възможности, не можейки да обхванат всички елементи, нива и аспекти на обществото като глобално образувание.

Изтъквайки, че социологическата структура включва два основни компонента – управляваща и управлявана подсистема – Нико Яхиел предлага моделът на социологическата система да се изгради върху основата на управленските отношения /180:40/. Но самият той не разработи и не предложи такъв модел.

Позволявам си да кажа, че върху такава основа модел на социологическата система едва ли е възможен. Разграничението между управляваща и управлявана подсистема може да служи за разработка на теорията и социологията на социалното управление, но то е недостатъчно за описание и структуриране на елементите, страните, нивата и т.н. на социологическата система. Същото би могло да се каже за допускането на Яхиел, че социологическата система може да се структурира върху основата на обществените отношения, социалните институции и обществените групи.

От казаното идва увереността, че дейностният подход е единственият адекватен подход за научно възсъздаване на цялостната структура на обществото, сиреч за разработката на категорията „социологическа система“.

Ала тъкмо с факта, че дейността се поставя в основата на социологическия модел на обществото, са свързани голяма част от обективните трудности при неговото изграждане. Като битие на основните сфери, на главните области и техните разновидности, човешката дейност е арена на социологически взаимодействия. Там се преплитат обективното и субективното, там се произвежда и едновременно потребява. Там си взаимодействат и преливат едно в друго личните, груповите и обществените интереси. Там се изявяват не само индивидите, но и групите, както и социалните институции. Там е и битието на обществените отношения като израз на зависимостта между основните сфери на социологическата система, на производството и потреблението, и оттук на всички хора.

Осма глава

ПРОИЗВОДСТВОТО И ПОТРЕБЛЕНИЕТО – ВСЕОБЩИ СТРАНИ НА СОЦИАЛНОТО ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ

Най-общо процесът на саморазвитие на обществото включва взаимодействието на два пределно абстрактни момента: на определени потребности, от една страна, и съответни средства за тяхното задоволяване, от друга. От тази гледна точка **саморазвитието на обществото може да се представи като постоянно обогатяване на потребностите му и усъвършенстване на средствата за тяхното задоволяване.**

Задоволяването на потребностите се извършва чрез обществено и лично потребление, разгледано в широкия смисъл като консумиране на материални и духовни блага. От това гледище най-общото взаимодействие в обществото – между потребности и средства за задоволяването им – се трансформира или по-точно се опосредства от взаимодействието между производство и потребление. Задоволяването на потребностите е потребление (материално или духовно), а функционирането на средствата за това задоволяване е производство (също материално или духовно). В този грандиозен процес се осъществява възпроизводството на хората като социални същества и на цялата обществена действителност, както и тяхното развитие.

Същността на производството се заключава в създаването на нови материални и духовни блага или ценности. В огромна част от случаите тези блага по своята форма, структура, функционални и утилитарни възможности повтарят предишни образци. Развитието на механизацията и автоматизацията на труда създава възможности за производство на огромни масови серии от еднотипни продукти, които след това се продават по целия свят. В образованието, макар и с известни различия, съществуват подобни процеси на масово внедряване на едни и същи знания и умения у голям брой ученици. Като говори за американската образователна система в средата на XX в., Робърт Рийч (Robert Reich) посочва, че американските училища отразяват националната икономика със стандартната си конвейерна учебна програма, акуратно разделение на предмети, преподавани за предсказуеми единици време, наредени последователно по класове и контролирани със стандартни тестове, предназначени да отделят дефектните единици и да ги върнат за преработка /133:195/.

Но производството е повече или по-малко и творчество. Това означава, че се произвеждат продукти (материални или духовни), които преди това не са съществували. Материалните блага, ако са за лично потребление, трябва да притежават нови потребителни качества, а ако са оръдия за производство – нови функционални възможности. Духовните блага, ако са научни, трябва да притежават качеството оригиналност, да проникват по-дълбоко в същността и закономерностите на изследвания обект, ако са художествени – да възсъздават по нов начин човека и социалните процеси и т.н.

Заедно с напредъка на обществото творческият характер на труда се разширява, творчеството при производството на материални и духовни блага се увеличава. Идеалът е трудът на всички хора в преобладаващата си част да стане творчески. Но това ще изисква огромно по-нататъшно развитие на производителните сили и създаване на адекватно обществено устройство, които правят възможно осъществяването на този идеал.

От казаното става ясно, че производството е не само материално, но и духовно. При това относителният дял на духовното производство нараства успоредно с прогреса на обществото.

„Производството – пише Маркс – е непосредствено и потребление” /78, т.46, част 1:23/. Материалното производство същевременно е потребление на материални блага (суровини, енергия, амортизация на машини и съоръжения и др.), на физическа и психична енергия на човека, на духовни блага (научни разработки, оценъчно-нормативно отражение), на резултати от социалното управление и комуникациите. Духовното производство е същевременно потребление на материални блага (консумативи при лабораторни изследвания и научнотехнически експерименти, амортизация на апаратури и др.), на умствена и физическа енергия на човека, на резултати от социалното управление и комуникациите. Възпроизводството на човека същевременно е потребление на материални и духовни блага, на физическа и умствена енергия на хората, доколкото се занимават с този възпроизводствен процес родители, учители и др., на резултати от социалното управление и комуникациите.

Обратно, потреблението е същевременно производство. Когато човек се храни, той възстановява своите сили, изгражда своята телесност, зарежда се с физическа енергия. Когато консумира духовни ценности, той разширява своите познания, усъвършенства своя естетически вкус, освежава се емоционално и т.н. В материалното производство се потребяват суровини и енергия, амортизират се машини и сгради, но в резултат се създават нови материални продукти, които като стоки тръгват към потребителя. В духовното производство се потребяват умствена и физическа енергия на учените, на творците в изкуството, потребяват се материални блага в прекия процес на творчеството, както и за тяхната издръжка и т.н., но се създават нови научни теории, формулират се нови и се обогатяват предишни научни категории, създават се нови художествени творби, журналистически и политически ценности и т.н.

Освен това, както посочва Маркс, „Потреблението създава потребност за ново производство, следователно създава идеалната, вътрешно движеща причина за производството, която е негова предпоставка” /78, т.46, част 1:25/.

По този начин производството и потреблението се оказват всеобщи и постоянни процеси, които диалектически преливат един в друг и стоят в основата на ди-

намиката на обществото. В светлината на това обществото изпъква като грандиозен процес на непрекъснато възпроизводство на неговите съставки и структура, имащ определена насоченост – като правило от по-простото към по-сложното, от по-низшето към по-висшето.

Диалектическият процес на възпроизводство, на взаимодействие на производството и потреблението, е процес на възпроизводство както на субекта, така и на обекта на социалните изменения и живот. Със своята производствена дейност субектът се материализира, а с потреблението си той интериоризира, акумулира по особен начин, повече или по-малко различно от другите субекти, свойствата на обекта. Така се осъществява преход от индивидуалните характеристики на личността към най-общите и абстрактни особености на обществото и обратно – от последните към индивида.

Така се изправяме пред една от фундаменталните категории на социологическата наука – **социалното взаимодействие**. То присъства навсякъде и винаги в обществения живот. Израз на всеобщата зависимост и взаимовръзка между обществените явления, между обществото и природата, то е причина или следствие, предпоставка или резултат.

Но между производството и потреблението има междинни звена, които опосредстват тяхното взаимодействие. Произведените материални блага се разпределят, преразпределят и изминават по-дълъг или по-къс път, докато достигнат до крайния потребител в лицето на отделните индивиди, институции и общности. Този път е най-кратък, когато производството се извършва за лично задоволяване. Обемът на самозадоволяването е най-голям в докапиталистическите формации. Обаче и високата степен на разделението на труда, както и голямата производителност на труда не премахват напълно самозадоволяването. И при развития капитализъм хора на науката и изкуството, политически дейци и други поддържат свои малки лични помощни стопанства. Главният мотив за това не е печалбата от евентуална продажба на произведеното в личното стопанство, а отдушникът от социалното напрежение, от умствената умора, противоядието срещу рязкото намаляване на двигателно-мускулните усилия в труда, срещу намаляването на преките контакти с природата.

Тук преди всичко се появява обширната проблематика за услугите в структурата и функционирането на обществото като социологическа система. Услугите имат за основна функция да опосредстват взаимодействието на производството и потреблението.

Девета глава

СОЦИАЛНИ ИНСТИТУЦИИ

Човешката дейност в огромната си част се извършва в и чрез социални институции. А те, от своя страна, включват или се преплитат със съответни общности. Ето защо поведението на общностите, както и на отделните хора е немислимо без и във от институциите. Изключение от това правят стихийните прояви на по-малки или по-големи човешки маси (недоволства от дадени социални порядки или от действия на властващи субекти, бунтове и др.), но обикновено в тяхното предизвикване се оказва една или друга институционализирана дейност. Изключение от това правят и някои индивидуални прояви, осъществявани извън рамките на съществуващите институции. Даже когато дейността на хората е насочена против дадена институция, тя се канализира от друга или други институции. Тъкмо поради тази причина в социологическата мисъл винаги се е обръщало изключително внимание на ролята и значението на институциите в обществените промени и развитие.

Не случайно Макс Вебер говори за сфера на социалните институции /246:586/. Даже се направи мащабен опит институцията, абстрахирано от нейното конкретно-историческо съдържание, да се обяви за предмет на социологията – т.нар. формална социология – Георг Зимел (Georg Simmel). А както посочва Абрахам, постановката за институционализацията е ключова в Парсънзовата концептуализация на системата. Той гледа на институционализацията като на фундаментален интегративен механизъм на социалните системи /181:55/.

Социалната институция е възникнала, за да организира, канализира, насочва и контролира дейността на хората. Тя следва разделението на обществения труд. Диференцира се съобразно относително обособените видове човешка дейност. Затова социалната институция е производствена, управленска, образователна, научна, търговска, спортна, църковна, комуникационна, здравеопазна и т.н. Или с други думи, всяка институция принадлежи към някоя основна сфера, главна област и съответна тяхна разновидност на социологическата система. Има случаи, когато дадена институция едновременно изпълнява функции, които се отнасят към две и повече главни области на социологическата система.

На първо място, социалната институция включва определен брой хора, който може да варира в извънредно широки граници. Те се подбират – способностите и подготовката им трябва да съответстват на характера и особеностите на функционирането на институцията. Ако в институцията попаднат недостатъчно подготвени и без достатъчно съответни качества хора, те така или иначе се отстраняват от нея. Ако това не стане или се забави, присъствието на такива хора намалява ефи-

касността от работата на институцията и я компрометира. Във връзка с това се вижда погрешността на твърдението на Людвиг Мизес (Ludwig von Mises), че дейността винаги е дейност на отделния човек /82:135/. Напротив, отделните хора в огромната част от случаите работят в институции заедно с други хора и се подчиняват на съответните правила и норми, които са задължителни за тях.

На второ място, дейността на институцията се подчинява на определени писани или неписани правила, които работещите в нея са длъжни да съблюдают. Тези правила имат **наиндивидуален** характер. В институцията се включват нови хора, други я напускат по различни причини, но правилата остават. В същия дух Батигин изтъква, че едно от интегралните свойства на системното образование е неговата институционализация, регламентираща функционирането на системата с помощта на нормативни предписания и санкции. Институционалните предписания и норми изпъкват по отношение на индивида като вътрешна обективирана предметност, намираща своето съществуване поне в нормативни документи и действия на компетентните органи /7:30-31/. Към нарушителите на правилата, на установения ред в институцията се предприемат санкции. В зависимост от характера и степента на провинението, лицето получава наказание в рамките на институцията или се извежда от нея. Понякога наказателните мерки са драстични, те могат да стигнат до отнемане на живота на провинения.

На трето място, социалната институция има ръководство. Обикновено начело на нея стои определен индивид. При по-големи и сложни институции ръководството включва и колективни ръководни органи. Между колективните органи и индивидуалния ръководител съществуват сложни взаимоотношения, може да възникват противоречия и съперничество. Обикновено противоречия и съперничество има и във взаимоотношенията между нивата в йерархично построеното ръководство. Често пъти проблемът за ръководството на институцията се усложнява от появата на неформални лидери, които, ако не съвпадат с формалните, могат да предизвикат противоречия.

На четвърто място, институцията притежава повече или по-малко социални вещи, необходими за нейната дейност (сгради, офиси, машини, апаратура, комуникационни съоръжения, оръжия, битови предмети и др.). Социалните вещи, както е известно /92:31-33/, са природни предмети, преработени от човека и превърнати в потребителни стойности, т.е. придобили качеството да задоволяват някакви човешки потребности. В тях са въплътени човешки труд и интелект. Резултатността от работата на институцията, наред с организацията на труда в нея, зависи от достатъчното количество на съответни социални вещи и от тяхното технологично ниво, разбира се, и от тяхното рационално и пълноценно използване. По-подробно на въпроса за социалните вещи ще се спра по-нататък.

На пето място, всяка по-голяма и сложна институция обхваща определен брой (който може да бъде твърде голям) от по-малки институции, които са нейни относително обособени части в структурно и функционално отношение и са разположени на различните й нива. Така например държавата е огромна институция, която включва хиляди по-малки институции, които са нейни съставни части на различните нива и които в своята съвкупност изпълняват нейната роля в цялост (като се започне от парламента и правителството, мине се през отделното министерство, армията, полицията, съда, регионалните управления и се свърши с най-низшите и малки поделения, например у нас сега кметствата).

Посочвайки, че понятието за институция е втората основа на изучаването на културата, Ломбар отбелязва, че институцията обхваща хора, които разделят съвкупност от общи ценности, и съдържа шест елемента: статут – система от ценности, в името на които хората се организират; персонал, който се организира съобразно определени принципи; правила (норми) – сръчности, навици, юридически и морални норми, които се налагат на групата; материални неща, които дават възможност за работа – блага, богатства, инструменти; дейности, т.е. реалният резултат, постигнат от институцията; функция, резултатите от дейността върху социалното цяло /207:58-59/.

Процесът на възникването, създаването и утвърждаването на институциите се нарича **институционализация**. Най-напред той включва идейното обосноваване на институцията, на нейната необходимост и значение. Това е т.нар. познавателна институционализация. Например обособяването на една наука започва с изясняването поне в основни линии на нейния предмет и очертаването, пак поне в основни линии, на нейната понятийна система, а след това започва т.нар. организационна институционализация – създаването на организационни звена с хора, социални вещи, ръководство, структура и правила на функциониране.

Десета глава

ОБЩЕСТВЕНИ ОТНОШЕНИЯ

Обществените отношения не са само между отделните хора, но и между общностите и институциите, между отделните общества, които съществуват като държавни образувания, между регионалните наддържавни образувания от типа на Европейския съюз и т.н. Обществените отношения не са сетивно възприемаеми. Но въпреки това съществуват и имат обективен характер. Те спояват в единство хората в брака и семейството, в социалните общности, в институциите, в държавите и т.н.

Обществените отношения не са проблематизирани и експлицитно формулирани и разработвани в западната социология. Това се наблюдава още при Конт и продължава досега. В периодизацията на общественото развитие на Уолт Ростоу (Walt Rostow) в книгата му „Стадиите на икономическия растеж” обществените отношения се игнорират изобщо. Същото положение е и при Алвин Тофлър (Alvin Toffler) в публикациите му за „трите вълни” като основни етапи на човешкото развитие. Естествено, при всеки сериозен западен социолог наличието на обществени отношения се чувства по един или друг начин. Тук обаче става дума за проблематизиране и за експлицитното му формулиране и разработване като самостоятелна и възлова категория на социологическата наука. Дори в символния интеракционизъм тази категория липсва. На какво се дължи този факт? Разбира се, не на гносеологически причини, не на липсата на талант. Главното в случая е влиянието на класовата заинтересованост, независимо дали то е осъзнато или неосъзнато. Заслугата за формулирането и разработването на категорията „обществени отношения” е на марксизма.

Обществените отношения предпоставят и са израз на зависимостите, които съществуват между хората, техните общности и социалните институции. Човекът, собственик на средства за производство, и човекът без такива средства са зависими един от друг: първият се нуждае от работна сила, вторият – от средства за производство. Половият нагон и страст, инстинктът за продължение на рода, който придобива и социално съдържание, задоволяването на битовите потребности на личността свързват мъжа и жената в брачен съюз, от който се раждат деца и се образува семейство. Така възникват семейно-битовите отношения между партньорите в брака, между родителите и децата, които се регламентират нравствено и от обичайното право, а след появата на държавата – и юридически. Социалното управление е немислимо без ръководители и ръководени на неговите различни нива, между които се установяват отношения на власт и подчинение. Поробителят не жали поробените, но в същото време той е заинтересован

да има поробени, които произвеждат. Иначе поробените не могат да бъдат експлоатирани и поробването губи смисъл. Клирът не може без паство, а паството задоволява религиозните си потребности и чрез необходимото посредство на клира. Ученикът се нуждае от учителя, а учителят без ученици е невъзможен.

Изобщо обществените отношения са интегратори в социологическата система. С по-широк или по-малък обхват, но винаги наиндивидуални, а когато свързват общности и институции, имат надобщностен и наинституционален характер. Колкото повече се задълбочава разделението на труда, толкова повече се увеличават зависимостите между обществените явления, разширява се обхватът на зависимостите. А това означава, че се издига ролята на обществените отношения.

Обективният характер е съществен белег на обществените отношения. Преди всичко на производствените отношения. На всеки етап производителните сили са една даденост. Нейните параметри и възможности не могат да бъдат превъзможнати по субективни желаниа. В България в периода на живковизма доста време издигането на жизненото равнище на масите изпреварваше растежа на производството. В социално отношение добре, но същевременно това беше една от причините, която подготвяше условията за икономическата криза, настъпила в началото на 80-те години. Защото не може да се изяжда повече от произведеното. Управленските, духовните, изобщо отношенията, които се надстройват над производствените, също са една реалност вън от съзнанието на отделния индивид. Несъобразяването с нея води до конфликти и сблъсъци, които понякога струват скъпо на нарушителя.

Много често отношенията между хората, общностите и институциите се опосредстват от социалните вещи. Така те приемат външно формата на **вещни отношения**. С това е свързан вещният, стоковият фетишизъм при капитализма, открит и анализиран от Маркс.

В производството средствата за производство и особено машините предявяват обективни изисквания към подготовката и качествата на производствениците, към основни особености на организацията на труда, на неговото заплащане и др. В зависимост от нивото и вида на производителните сили се определя типът на производствените отношения. Обратно, всеки тип производствени отношения дава възможност за развитие на производителните сили в широки параметри. Защото от производствените отношения при дадени производителни сили произтичат заинтересоваността и стимулите към труд и стопанска дейност на социалните групи и отделните индивиди. Разбира се, тук влияят и редица други фактори и обстоятелства. Ръчните оръдия за обработка на земята и за производство на занаятчийски продукти с използване в редица случаи на животинска сила обуславят едни производствени отношения, а парната машина, моторът с вътрешно горене, електричеството, атомната енергия, компютърът – други.

При това производствените отношения се опосредстват от средствата за производство. Без средствата за производство производствените отношения се изпразват от съдържание. Производствените отношения са отношения между хората, общностите, институциите, но те съществуват по повод и във връзка със средствата за производство.

Социалните вещи, както вече се каза, предявяват съответни изисквания към квалификацията на работещите с тях и по този начин допълнително влияят върху обществените отношения, защото създаването на условия за получаване на тази

квалификация и самият процес на квалифициране са свързани с обществените отношения между тези, които се квалифицират, и тези, които осъществяват квалификацията.

Класификацията на обществените отношения най-напред следва диференциацията на елементите на социологическата система. Най-важно значение в тази насока имат главните области на тази система, защото те обозначават качествено различните дейности на хората. От това гледище обществените отношения се делят на технологични, производствени (икономически), битови, сексуални, образователни, управленски (политически), юридически, комуникационни и т.н. С други думи качествена специфика на главната област или на нейните разновидности определя и характера на съответните обществени отношения.

Ако се остане в рамките само на обособените обществени отношения, не се навлиза в територията на социологическата наука. Например, ако се изучават технологичните отношения между работниците на конвейера, между членовете на директорския съвет на една корпорация, между учителя и неговите ученици, между клиента в ресторанта и сервитьора и т.н., се остава в рамките на съответните несоциологически науки. Същото е, ако се изучават икономическите отношения между работодателя и неговия работник или здравеопазните отношения между лекаря и неговия пациент, или спортните отношения между треньора и играчите във футболния отбор и т.н. Във връзка с това не е точна мисълта на Величко Добрианов, че обществените отношения се включват в предмета на социологията независимо дали влизат в системи от органичен или неорганичен тип /55:250/. Социологията се занимава не с различните видове обществени отношения, взети в тяхната обособеност, колкото и относителна да е тя, а с взаимовръзката между качествено различните обществени отношения. Например, тя се занимава не с икономическите или политическите отношения сами по себе си, а с тяхното взаимно влияние (характер, сила, механизми и др.). По този начин има основание да се говори за **социологически отношения**, които се надстройват над относително обособените обществени отношения, характерни за отделните главни области на социологическата система и техните разновидности.

Обществените отношения могат да се класифицират и по редица други белези. Един от тях е нивото, на което се проявяват отношенията от гледище на техния обхват. Има отношения между отделни хора, те имат индивидуален характер. Има отношения между общности, между институции, между държави и т.н.

Тук е потребно да се вземе предвид, че във всяка основна сфера, главна област или нейна разновидност на социологическата система наред с обществените отношения, изразяващи съответната качествена определеност, присъстват и редица други видове специфични обществени отношения, като в рамките на дадената сфера, главна област или нейна разновидност се осъществява взаимодействие между качествено различните обществени отношения, имащо социологически характер. Но за това ще стане дума по-нататък.

Единадесета глава

СОЦИАЛНИ ВЕЩИ

В литературата понякога се среща терминът „артефакти”, който е синоним на термина „социални вещи”. Аз предпочитам втория термин и него въвеждам, защото по-ясно и по-точно обозначава съдържанието на понятието и защото е по-български.

Когато говорим за **социални вещи**, става дума за предмети – средства за производство, сгради, стоки, произведения на изкуството, книги, мебели, оръжия, автомобили, самолети, компютри и т.н. Доколкото са някакви физически предмети, някаква конкретна материя, това са вещи. Но те стават социални и ние имаме право да ги наричаме така, защото в тях, в тяхната форма и структура, в техните функционални особености е въплътен човешки труд, човешки ум, защото те са акумулирали в себе си човешка енергия и са създадени от човека, за да му служат и да задоволяват някакви негови потребности – обществени и лични. В същата насока на мислене се говори за превръщане на природното вещество в социално, при което то се приспособява да задоволява обществени и лични потребности. Или, както се изразява Дубинин, това са „очовечени предмети – резултати на физическия и умствения труд на хората” /45:58/. „Не е вярно – пише Дюркем, – че обществото може да бъде съставено само от индивиди; то съдържа също така материални неща, които играят съществена роля в колективния живот”. И по-нататък: „Социалният факт се материализира понякога до степен да стане елемент на външния свят. Например, даден тип архитектура е социално явление, защото той е въплътен частично в къщите, в сградите от всякакъв вид, които, един път построени, стават автономни реалности, независими от индивидите. Същото е при комуникационните средства и транспорта, при инструментите и машините, употребявани в индустрията или в частния живот и които са израз на състоянието на техниката във всеки миг от историята, при писмения език и т.н. Социалният живот, който по този начин кристализира и се закрепва върху материални опори и посредством това се превръща в нещо външно, което именно отвън действа върху нас” /193:354/.

От физическа гледна точка социалните вещи, преди да станат социални, са взети от природната среда, но човекът ги е преработил, като им е придал такава структура и такива свойства, че те могат да задоволяват определени потребности – било при производството на материални блага, било при задоволяването на материални и духовни потребности на самите хора, било при задоволяването на други обществени потребности.

И така, целият кръг от вещи – природни предмети, преработени от човека, които са акумулирали в себе си човешка енергия, човешки интелект и чувства и които по своята структура, свойства и предназначение задоволяват някакви потребности на хората – било на отделния индивид, било на социална общност или институция, било на обществото като цяло, аз наричам социални вещи.

Те са необходима и извънредно важна част на обществената действителност. Да вземем например една производствена машина. Тя предявява определени изисквания към квалификацията на хората, които ще работят с нея, както и към организацията на труда. Не машината се приспособява към тях, а те се приспособяват към нея. Необходимо е субективният фактор със своята подготовка и качества да отговаря на нейните изисквания, а организацията на труда да бъде съобразена с нейните параметри на работа, с нейните технически възможности. Иначе ще се получи задържане в развитието на производителните сили. Друг е въпросът, че при проектирането и конструирането на машините се вземат предвид възможностите и особеностите на хората, които ще работят с тях. Във връзка с това се разви цяло научно-техническо направление в лицето на ергономията.

Или да вземем пример с една книга. Като продукт на производството, тя носи в себе си определена информация. В книгата тази информация е материализирана. Превърната в обективност, тя заживява свой живот. След като книгата е отпечатана, авторът не може повече да влияе върху нея, тя излиза извън неговия контрол. Той може да е искал да каже едно, а да се е получило нещо различно, но е късно – книгата вече е в ръцете на читателите и тя върши своето дело.

С други думи, обективирайки в себе си определена човешка енергия, в това число определени познания и възгледи на хората, но веднъж произведена и пусната в обръщение, социалната вещь изпълнява дадена функция и предявява определени изисквания към хората. Книгата може да е написана добре, обаче неграмотният не може да я прочете. Ако неговото образование и културно равнище е ниско, той ще може да я прочете, но няма да разбере нейното съдържание.

Създадената и пусната в обръщение социална вещь започва да функционира, става съществен елемент на обществената действителност, съответно на обществената среда, защото от своя страна изисква определени умения и качества към хората, които си служат с нея. Като отбелязва, че първоначалният произход на всеки значим социален процес трябва да се търси в устройството на вътрешната социална среда, Дюркем пише: „Елементите, които съставят тази среда са от два вида: неща и хора” /191:111-112/.

Но с това въпросът не се изчерпва. Социалните вещи изискват и определена организация на труда и на човешките дейности изобщо. Това е най-характерно за производството. Конвейерът изисква една организация на труда, напълно автоматизираният производствен процес – друга, компютризацията и интернетизацията на труда – трета и т.н. Същото важи по принцип и за извънпроизводствените дейности, при които хората си служат с оръдия и средства на труда.

Количеството на социалните вещи непрекъснато се увеличава. Те създават изкуствена среда за живота и дейността на хората, като ги лишават от достатъчно контакти с първичната природна среда. А това често предизвиква заплахи за тяхното здраве и психика. Понякога и самите социални вещи, с които си служат хората в производството или в бита, влияят вредно върху тяхното здраве и психика. И

не само оръжията за унищожение на хората, а и стоките-ментета, които съдържат вредни съставки и често заливат пазара. Във връзка с тяхното вредно влияние върху природната среда възникват екологичните проблеми пред хората и човечеството.

Социалните вещи създават много удобства на човека. Например едно е да се пише на пишеща машина, друго е да се вкарва текст в компютър. Големи удобства създава интернет при търсенето на информация. Функцията на интернет се осъществява чрез компютъра. Но многочасовите занимания с интернет във всекидневието, т.е. седенето пред компютъра, освен че се отразява вредно на зрението, лишава човека от двигателно-мускулни движения и нарушава неговия биологически тонус. Тук се абстрахирам от евентуални вредни въздействия от лъченията, идващи от компютъра. Освен това в интернет има обилна порнографска информация, често ужасяваща по своята пошлост и вулгарност, която се отразява извънредно вредно върху възпитанието на подрастващите. Леката кола внася изменения в организацията на семейния бит. Тя предлага редица удобства, но изисква грижи, които се отразяват не само върху кесията, но и върху бюджета на времето на съответните граждани.

Тази диалектическа същност на социалните вещи трябва да се има предвид както от отделните индивиди, така и от органите на социалното управление, от цялата общественост. По своите функции и влияние социалните вещи са вътрешно противоречиви. Не само отделният човек трябва да се съобразява с това, а и социалното управление. Социалните вещи не трябва да се превръщат във фактор, който поробва човека, а да бъдат материална основа на неговото творческо, многостранно и свободно развитие.

ЕЛЕМЕНТИ И НИВА НА СОЦИОЛОГИЧЕСКАТА СИСТЕМА

Дванадесета глава ОСНОВНИ СФЕРИ

Категорията „социологическа система” отразява целостността, сиреч единството на необходимите и достатъчни условия за наличието на обществен живот и за неговото развитие. Тези условия се намират в закономерни взаимодействия помежду си. Милс посочва, че първият въпрос, който се поставя от всеки дух, надарен със социологическо въображение, е: каква е цялостната структура на обществото? Какви са нейните компоненти и как се организират техните отношения? По какво се отличава тя от другите видове социален ред? В недрата на това общество какви аспекти допринасят за неговото оцеляване, за неговите трансформации? /217:11/. Отговор на въпроса на Милс, т.е. за необходимите и достатъчни условия за наличието и развитието на обществото, дава концепцията за социологическата система.

Необходимите и достатъчни условия за съществуването на обществото и за развитието му се проявяват двояко: веднъж като потребности за живота на хората и съществуването на обществото и втори път като средства за задоволяване на тези потребности върху основата на диалектичното взаимоотношение на производство и потребление.

Кои са обществените потребности, които са необходими и достатъчни за наличието на обществен живот и развитие? На най-абстрактно равнище те могат да се определят така:

- 1) необходимост от материални блага за задоволяване на материалните нужди на хората и за материално осигуряване на всички човешки дейности;
- 2) необходимост от духовни ценности (научни и оценъчно-нормативни), служещи като основа за организиране на различните дейности в обществото и за регулиране на поведението на хората, при което част от тях нямат непосредствено утилитарен характер;
- 3) необходимост от възпроизводство на хората като субект на всички изменения в обществото и като обект, за който са предназначени в края на краищата продуктите и резултатите от всички основни дейности в обществото;

- 4) потребност от размяна на информация между хората и от преместване на социалните вещи и на хората в пространството;
- 5) потребност от съгласуване и координиране на дейността на хората и от поддържане на обществен ред.

С оглед на необходимостта от съществуване и развитие на обществото, тези потребности на най-абстрактно ниво затварят един кръг. Без която и да е от тях не е възможно никакво човешко общежитие, никакъв човешки живот. Обществените изменения и развитие се извършват в техните рамки, като водят до тяхното диференциране, до издигане на равнището им, до количественото им разрастване.

В посочените най-общо формулирани потребности са представени преди всичко хората. Представени са също така и двата вида предпоставки за живота на човека като социално същество в лицето на материалните и духовните блага, необходими за задоволяване на неговите лични нужди и за дейността на социалните институции и общности (обществено потребление). Представена е и обществената форма на дейност и живот на хората, изискваща винаги груповост (колективност) на човешкия живот, която непрекъснато нараства в историческото развитие и предполага съгласуване и координиране на дейността и поведението на хората и поддържане на определен ред в обществото. Най-сетне, взета е предвид необходимостта от комуникации за осъществяване на всичко гореизброено, по-конкретно – на взаимодействието между социалните институции и общности, както и между отделните хора.

Горните потребности са достатъчни, за да се изгради понятието за общество, взето в качеството му на потребителен организъм, на специфична система. За определянето на понятието за общество от това гледище не е необходимо нищо повече. Посочените потребности дават възможност да се анализира обществото в даден разрез на времето, т.е. абстрахирайки се от развитието му, а така също с оглед на измененията на вътрешния състав и обогатяване на тези потребности, т.е. в хода на времето.

Тъкмо затова, така формулирани, обществените потребности имат възможно най-общ характер. Всеки опит за по-обобщеното им формулиране според мен би довел до премахване на качествената разлика между горните потребности. Ето защо по степен на общност не съществуват преходни междинни стъпала между понятието „обществени потребности” и посочените техни пет вида.

Спецификата на обществото обаче не се състои само в новия характер на обществените потребности в сравнение с животното. Защото самите тези потребности могат да съществуват, да се задоволяват и развиват при наличието на определени предпоставки. Нещо повече, в литературата вече е доказано, че материалните условия за задоволяване на обществените потребности играят първостепенна, определяща роля в развитието на самите потребности. Ако аз започнах своя анализ на обществото като система с потребностите, то е, защото логически това е най-целесъобразно. С други думи, спецификата на обществото като система ще се изясни в цялост, когато наред с най-общите необходими и достатъчни потребности бъдат посочени и средствата за задоволяването им, а така също и особеностите на тяхното взаимоотношение.

С оглед на това нужно е да се подчертае, че на всеки главен вид потребности съответства определено средство за задоволяването им: материалното производ-

ство е средството за задоволяване на потребността от материални блага; духовното производство е средството за задоволяване на духовните нужди; раждането и отглеждането на деца и личното потребление на материални и духовни блага и ценности осигуряват възпроизводството на субектите на общественото развитие в лицето на отделните хора; комуникациите осъществяват размяната на информация между социалните институции и между отделните хора и преместването на социалните вещи и на хората в пространството; социалното управление осъществява съгласуването и координирането на дейността на хората, на социалните общности и институции и поддържането на определен обществен ред.

И тук, както при потребностите, има пет вида средства, които също са необходими и достатъчни, за да се осъществява в цялост процесът на взаимодействието на обществените потребности и средствата за задоволяването им и следователно да се развива обществото.

Между всяка двойка – вид потребности и съответното средство за задоволяването им – има своеобразна връзка. Всъщност това е нещо единно, но погледнато от две страни. Така материалното производство е потребност на общественото развитие, доколкото на хората, общностите и институциите са нужни материални блага, и същевременно е средството за задоволяване на тази потребност. Духовното производство е потребност, доколкото на хората, общностите и институциите са нужни духовни ценности, и същевременно е средството за задоволяването ѝ. Раждането и отглеждането на деца и личното потребление са потребност, доколкото чрез тях се възпроизвеждат хората като субекти на всички обществени дейности, и същевременно са средството за задоволяването ѝ. Комуникациите са също потребност, доколкото без тях не може да има съвместна дейност, и същевременно са средството за задоволяването ѝ. Социалното управление също е потребност, доколкото обществото не може да съществува без съгласуване и координиране на дейността на хората, общностите и институциите и без определен обществен ред, и същевременно е средството за задоволяване на тази потребност.

Задоволяването на потребностите се извършва чрез обществено и лично потребление, разгледано в широкия смисъл като консумиране на материални и духовни блага. От тази гледна точка най-общото взаимодействие в обществото между потребностите и средствата за задоволяването им се трансформира или по-точно се опосредства от взаимодействието между производство и потребление.

Взаимовръзката между производство и потребление се характеризира с две главни особености:

- 1) задоволяването на всяка основна потребност изисква потребление на материални или духовни блага, които са продукт от функционирането на съответното ѝ основно средство;
- 2) същевременно всяка основна обществена потребност се задоволява в процеса на потребяването и на блага и резултати, създавани от функционирането на всички останали средства за задоволяване на потребности.

Вижда се, че материалното производство, духовното производство, възпроизводството на хората, комуникациите и социалното управление се характеризират с няколко съществени черти:

- 1) изразяват единството на основните обществени потребности и на средствата за задоволяването им;

- 2) взети като процес, те представляват едновременно както производство, така и потребление, при което, от една страна, се задоволяват потребностите, от друга, се появяват нови потребности и, на трето място, се възпроизвеждат условията за задоволяването им;
- 3) функционирането на всяка една от горните сфери (елементи) предполага необходимо взаимодействие с всички останали;
- 4) тези сфери (елементи) са необходими и достатъчни, за да има човешко общество и обществен живот, намиращи се в непрекъснат процес на изменение и развитие.

По силата на всичко това аз определям материалното производство, духовното производство, възпроизводството на хората, комуникациите и социалното управление като **основни сфери** на цялостната структура на обществото или с други думи – на социологическата система. Иначе казано, в сложната взаимовръзка на потребностите и средствата за тяхното задоволяване, което се конкретизира и придобива външен израз във взаимодействието на производството и потреблението, при което елементите на целия комплекс необходимо си взаимодействат всеки един с всички останали и обратно, се въплъщава единният характер на обществото и на неговото развитие. Зимел посочва, че чрез разделението на труда се реализират взаимодействието и взаимозависимостта, които посредством безброй междинни звена свързват всеки с всеки /51:62/. Обществото, следователно, е сложна система, необходимата взаимовръзка между основните елементи на която го прави нещо цялостно и изразява специфичната му природа като най-висша форма на движение на материята.

* * *

По въпроса за състава на основните сфери на социологическата система в българската литература се проявиха различия. Според мен Ошавков необосновано определя мястото на социалното управление като основна сфера на социологическата система. В първата си публикация, в която излага вижданията си за социологическата структура, той изобщо не говори за социално управление /114:31-32/. По-късно включва социалното управление, но не като отделна основна сфера, а обединено с духовното производство в обща сфера /116, първо изд.:22/. Главният аргумент на Ошавков за това обединяване, изложен като критика на схващането на Стоян Михайлов, е: „Духовното производство се появява, функционира и се развива по начало, за да задоволява основната потребност от регулиране на обществения живот, както бе вече изтъкнато; следователно духовното производство не може да бъде отделено от управленската му функция, която е негова основна функция в обществения живот” /116, първо изд.:25-26/.

Обединяването на духовното производство със социалното управление в обща основна сфера на социологическата система е неприемливо поради няколко съображения.

Първо. Духовното производство обхваща само дейностите по създаването на нови духовни ценности, а не и по приложението им. Ако то включваше и приложението им, тогава то би съвпадало и с материалното производство, с възпроизвод-

ството на хората, с комуникациите, доколкото във всички тях се прилагат духовни ценности. Така например, съвременното материално производство е немислимо без прилагането на научно-техническите открития, но от този факт не следва, че то съвпада с духовното производство. Очевидно тук се смесва взаимовръзката между основните сфери със същността на всяка една от тях поотделно.

Второ. Духовното производство и социалното управление са качествено различни като технология, организация, кадри, институции. Между тях исторически е възникнало разделение на труда, което в наше време е довело до релефна обособеност на двете основни сфери.

Трето. Продуктите на духовното производство се акумулират от хората в процеса на тяхната социализация, като в значителна част от случаите те се потребяват и усвояват от хората за самоудоволствие, неутилитарно. При всички подобни факти духовното производство, естествено, не може да се третира и като социално управление.

Четвърто. Не всички идеи, теории и т.н., сиреч не всички продукти на духовното производство се прилагат в социалното управление, а само част от тях.

Пето. Обединяването на духовното производство и социалното управление в обща основна сфера на социологическата система води неизбежно в една или друга степен до игнориране на социалното управление при конкретния анализ. Така например, в книгата на Ошавков „Тезаурус за информация от емпирични социологически изследвания“, в разделите за правото и политиката, има въпроси само за участието на лицето в партии и организации. Въпросите за участието му в държавни органи са само два, за самото социално управление няма нищо /118:35-37/. Подобно е положението и в книгата „Система на индикатори за социологическа информация“, написана под научното ръководство на Ошавков /140:268-287/.

Във връзка с основните сфери на социологическата система тук е нужно да посоча една поправка, която самият Ошавков направи. В началото той употребява термина „основни страни“, за да обозначи най-абстрактното равнище на компонентите на социологическата система /116, първо изд.:22,88/. По-късно, проявявайки научна самокритичност, той се отказва от този термин и възприе термина „основни сфери“ /144: 8;116, второ изд.:30/.

Като включва в основните общественно-възпроизводствени процеси възпроизводството на материалния живот, възпроизводството на духовния живот, социалното управление и комуникациите, Любен Николов смята, че няма място за възпроизводството на хората като отделна основна сфера на социологическата система. Аргументът му е, че потреблението, което формира хората, е страна на всеки основен възпроизводствен процес. „Възпроизводството на човешките индивиди – пише той, – в смисъл на индивидуално усвояване на материалните богатства и духовния живот на обществото, със свои определени сектори е страна на всяка сфера на обществената дейност“ /107:115/.

Тази постановка не може да се приеме, защото не е съобразена със сложната диференцираност и опосреденост на обществения живот. Както вече се каза, едни основни сфери и включените в тях области създават материалните и духовните блага, други осигуряват тяхното движение до потребителя, който не се състои само от индивидите, но и от социалните институции, а трети основни сфери и включените в тях главни области поддържат необходимите условия за това. Ако се приеме постановката на Николов, тази качествена разлика в характера и функ-

циите на основните сфери и включените в тях главни области се замъглява. Освен това наистина всяка основна сфера едновременно е производство и потребление, но това не означава, че произвежданите продукти и ценности в нея се потребяват напълно в тази сфера. Ако беше така, изчезва връзката между отделните сфери. Предназначението на всяка сфера, съответно главният критерий за нейната ефективност, се състои в това да създава продукти и ценности, да извършва услуги за останалите сфери, макар че част от нейното производство се потребява вътре в нея за нейни собствени нужди.

Не е точна мисълта, че усвояването на материалните продукти е страна на общественото производство на тези продукти. Напротив – голяма част от тези продукти, след като са произведени, се изпращат за потребление в другите сфери, а доколкото се потребяват вътре в същата сфера – процесът на потребяването им е отделен и качествено различен процес от този на произвеждането им.

Най-сетне Николов, е изпуснал от погледа си етапа на социализацията на човека, когато той не произвежда, освен като изключение, а само потребява материални и духовни блага без да участва в производствената дейност по създаването им.

И още едно съображение: поради качествената отлика на процеса на възпроизводството на човешките индивиди са възникнали специални главни области, съставляващи съответната основна сфера на социологическата система, които организират, обслужват и опосредстват този процес. Само малка част от дейността по възпроизводството на хората се осъществява в институционалните рамки на останалите основни сфери.

Величко Добриянов предложи към посочените от мен пет основни сфери на социологическата система да се прибавят още две: възпроизводство на обществените отношения /38:8/ и възпроизводство на екологичната среда /39:112/. Обществените отношения не са дейност. Следователно тяхното включване в основните сфери нарушава логическата основа на тяхното разграничение и определение. Затова то е неоснователно. Самият автор фактически се отказа по-късно от това си предложение. Що се отнася до възпроизводството на екологичната среда, дейността по решаването на екологичните проблеми и превантивните мерки за недопускане на възникването на нови е или управленска (вземането на съответни решения, изготвянето на планове за бъдещи мерки, приемането на юридически норми за регулиране на поведението на институциите и хората по отношение на екологичната среда и др.), или материално-производствена, или образователно-възпитателна, или духовно-производствена (научна разработка на екологичните проблеми, създаване на художествени произведения). Както се вижда, няма място за нова основна сфера на социологическата система. Този пример още веднъж потвърждава, че формулираните пет основни сфери на социологическата система са необходими и достатъчни, за да има обществен живот и обществено развитие.

Материално производство

То е всеобщо интегриращ фактор във всяко общество. Като дейност по производството и циркулацията на материалните блага, както пише Роше /232:113/, то

преди всичко свързва хората, техните общности, социалните институции в нещо цялостно. Никой не може да излезе извън орбитата на производствените отношения. За тези, които работят, които създават материални и духовни блага, които извършват услуги, това е очевидно. Но и тези, които по едни или други причини не работят, също са интегрирани в социологическата система, но посредством потреблението – те консумират материални и духовни блага, макар създадени без тяхно лично участие. От самото начало се разкрива – посочват Маркс и Енгелс – една материална връзка между хората, обусловена от потребностите и начина на производство /78, т.3:30/.

Обхватът и съдържанието на материалното производство са изяснени в литературата. По някои въпроси дискусиите продължават, но според мен ключовите жалони са добре очертани. „Икономическата система – посочва Евгени Матеев – изпъква непосредствено, при емпиричен подход, като съвкупност от взаимно обуславящи се производствени процеси, а всеки един производствен процес – като въздействие от страна на човека върху природните вещи и процеси, което ги превръща в потребителни стойности” /80:15/. Преди всичко тук се включват производителните сили – средствата за производство и особено сърцевината им – оръдията за производство, както и хората с тяхната квалификация, съзнание и целеполагане, които осъществяват производствения процес. Тук се включват и производствените отношения – формите на собственост, начинът на организация и управление на производството, начинът на разпределение на произведените продукти. Производителните сили и производствените отношения в своето диалектично единство съставят начина на производство като сърцевина на материално-производствената сфера.

В историческото си развитие материалното производство се диференцира на отрасли, три от които са главни: земеделие, промишленост, строителство. Те, от своя страна, се диференцират на подотрасли.

Междуетрасловото взаимодействие е от различен характер. То може да бъде чисто икономическо, ако се вземат предвид само съответните (икономическите) аспекти на отраслите. Но то може да бъде и социологическо, ако включва зависимостите и влиянието между качествено различните елементи в съдържанието, отнасящи се към различни основни сфери.

С повишаването на ефективността на материалното производство, с растежа на производителността на труда се увеличават възможностите за по-пълно задоволяване на потребностите на хората, социалните общности и институции, за появата на нови потребности, за тяхното разширяване и усъвършенстване, съответно за обогатяването на останалите основни сфери на социологическата система. В сумарен резултат общественото развитие придобива постъпателен характер.

Независимо от зигзагите, връщанията назад и изчезването на отделни регионални общества, като цяло общественият живот прогресира, върви неумолимо напред. Тъкмо затова всяка нова степен в историческото развитие на човечеството е свързана с по-висока производителност на труда.

При функционирането на начина на производство, както и на цялата социологическа система, в която той е централен елемент, потребностите на хората, на социалните общности и институции се разрастват. Неизбежно настъпва момент, когато господстващият начин на производство изчерпва възможностите си за повишаване на производителността на труда. Появилото се несъответствие между

потребностите, от една страна, и възможностите за тяхното задоволяване, от друга, предизвиква конфликти между общностите, особено между класите, чиито интереси са свързани различно с наличния начин на производство. Икономическата криза предизвиква политическа и нравствена. Появяват се нови идеи, нови теории и идеологии, обосноваващи нуждата от преодоляване на старото обществено устройство и зовящи към нови идеали. Овладеяването на масите от новите идеи, съчетано с появата на нови политически лидери и съответни институционални форми, довежда рано или късно до качествени преломи в развитието на обществото. То заживява с друг ритъм, с други идеи и ценности. Променя се типът на неговото функциониране, като следствие от промяната на структурата на социологическата система. Възниква нова обществена формация като определен тип социологическа система. Тези радикални изменения в класовите общества обикновено приемат формата на социална революция.

Важен аспект на социологическия анализ на материалното производство се отнася до неговите институционни съставки и дейностно съдържание. Във вътрешната структура на материалното производство се съдържат институционни образувания, които по своето качество и функции се отнасят към други основни сфери. В неговата сфера например има институционни съставки, които се занимават с управление, с научно-технически разработки, с битова дейност, с организиране на физкултурни и спортни мероприятия, с комуникации, с образование, с лечение и др. В същата сфера съответно се извършва дейност, чиито качествени характеристики се отнасят към други основни сфери – управленска, комуникационна, духовна и т.н.

Във връзка с това някои институции на материалното производство сами по себе си стават арена на социологически взаимодействия и се формират повече или по-малко като специфични социологически системи. Тук ще взема пример с промишленото предприятие като низова институция на материалното производство.

Въз основа на монографичното ЕСИ на предприятието за електрически мотори и други електроизделия „Елпром“, Троян (1976 г.), извършено под моето научно ръководство, беше разработена социологическа концепция за промишленото предприятие, намерила израз в колективния труд „Промисленото предприятие – социологическа система и трудова активност“ /129/. В какъв смисъл предприятието се формира като специфична социологическа система?

Промисленото предприятие най-напред е институция за производство на дадени стоки. Това негово предназначение и основна функция определя смисъла на неговото съществуване. За тази цел то е снабдено с техника – машини и съоръжения, със сгради, в него е формиран трудов колектив, чийто труд е организиран и се стимулира по определен начин. То може да бъде автономно, а може да бъде предприятие на дадена фирма, която притежава и други предприятия – от този аспект на въпроса в случая аз се абстрахирам. Предприятието се снабдява със суровини, машини и др. и продава своята продукция, влизайки в стопански взаимоотношения с други стопански организации.

Ако се спре анализът дотук, остава се в рамките на чисто производствено-икономическите характеристики на предприятието. В това си качество то се включва във функционирането на икономиката. Дотук неговото изучаване е предмет на различните икономически дисциплини.

Но цялата работа е в обстоятелството, че тъкмо като производствено-икономическо образувание, като динамичен елемент на икономиката, предприятието необходимо предпоставя, съдържа в себе си и развива и други съставки, които по своята същност и предназначение не принадлежат към материалното производство, а към други основни сфери на социологическата система. По този начин по силата на основната си същност предприятието се оказва изградено в една или друга форма и степен от разнокачествени обществени явления и изпълнява наред с основната си производствено-икономическа функция и редица други непроизводствени функции. Кои са те?

Важен момент в живота на предприятието са дейността, съоръженията, организационните форми и хората, които се занимават със задоволяването на определени битови потребности на работещите в него. Тук се отнасят столовете за хранене на персонала, бюфетите, почивните домове, строителството и поддържането на собствен жилищен фонд, магазини и др.

Понякога в предприятието се организира учебна дейност за повишаване на квалификацията и преквалификация на персонала; физкултурна и спортна дейност, за което се създава материална база и организация; здравна служба с медицински персонал и апаратура за обслужване на трудовия колектив.

Всяко предприятие се характеризира и с определена социално-психична атмосфера, която има голямо значение за трудовата активност и самочувствие на персонала. В тясна връзка с тази атмосфера се формира и функционира определено обществено мнение, което влияе пряко върху производственото поведение на трудовия колектив и на отделните му членове.

Най-сетне всяко предприятие действа в определена селищна среда. Оттук идва големият проблем за необходимата взаимовръзка на предприятието и селищния контекст. Тази взаимовръзка има редица аспекти: транспортен, битов (жилища, снабдяване, паркинги и др.), културен (задоволяване на културни потребности на персонала посредством културни прояви в селището), спортен, политически, образователен, демографски и т.н. Както се вижда, взаимовръзката между предприятието и селището върви по линията на редица главни области на обществения живот, което ѝ придава социологически характер. Самото предприятие се свързва със селището не само като производствено-икономическо образувание, но и като специфична социологическа система. Взаимодействието на селището и предприятието е фактически взаимодействие на две социологически системи.

Предприятието е свързано и зависимо от висшестоящите управленски производствени и държавни структури, което още повече усложнява картината и прибавя допълнителни елементи, които засилват социологическите му аспекти.

Посочените непроизводствено-икономически елементи на предприятието са нужни, първо, за нормално организиране и извършване на производствената дейност, второ, за избягване на конфликтни ситуации между наемната работна сила и работодателите, трето, за задоволяване на определени потребности на работещите в него, което е по-удобно за тях и създава допълнителни предпоставки за по-ефективна производствена дейност. Предприятието е територия на социализация, на реализация и на възпроизводство и на непроизводствено-икономически отношения. Очевидно вътре в предприятието се осъществява типичното социологическо взаимодействие между производствено-икономическата и останалите основни сфери, което съставлява неговият социологически аспект.

Необходимо е да се подчертае, че производствено-икономическите и непроизводствено-икономическите елементи на предприятието са свързани в система. Ефективността на самата производствена дейност зависи повече или по-малко от непроизводствено-икономическите елементи.

От казаното става ясно, че при управлението на предприятието само икономическият подход е недостатъчен, за да се осигури неговото пълноценно функциониране, за достигане на висока производителност на труда. С други думи, управлението на предприятието изисква съобразяване не само с неговата производствено-икономическа същност и предназначение, но и с обстоятелството, че то повече или по-малко се изгражда и като специфична социологическа система.

Това на практика беше осъзнато вследствие на известните хоторнски експерименти и изследвания на Елтън Мейо (Elton Mayo) от края на 20-те и началото на 30-те години на XX в. Техен крупен резултат беше появата на доктрината „човешки отношения“, която намери широко приложение във всички развити капиталистически страни. Нейният смисъл се заключава в мобилизирането и използването на непроизводствено-икономическите елементи на предприятието в интерес на растежа на производителността на труда и за предотвратяване на конфликти на наемния труд с работодателите.

Духовно производство

За първи път този термин се употребява от Маркс и Енгелс /78, т.2:53/. Необходимостта от духовното производство се корени в преобразуващия характер на човешката дейност. За да се преобразува една природна вещ, за да се променят нейната форма и свойства и да се превърне в нещо, което не съществува в природата, но се променя с оглед на човешки потребности, е необходимо познаване както на преработваната природна вещ, така и на използваните в процеса на труда оръдия за производство. Психиката на животното като най-висше досоциално средство за ориентиране в околната среда се движи в рамките на инстинктите, животинският условен рефлекс не може да надхвърли по принцип тези рамки. За това животното, както се каза, само се приспособява към околната среда и извлича в готов вид от нея нужните му блага за биологичното си оцеляване и възпроизводство. То внася изменения в природата с простия факт на съществуването си. Доколкото някои животни извършват и трудообразни дейности, за което стана дума (правене на гнезда, изплитане на мрежи, добиване на мед и други подобни), това става в рамките на инстинктивната им нагласа и не се променя в продължение на хилядолетията.

Доколкото обаче преобразуващата дейност и обусловената от нея социална среда винаги и обективно предпоставя наличието на социални общности и институции, в и чрез които човекът действа, появява се потребността от регулиране на поведението на самите хора. Отношенията между тях трябва да бъдат подчинени на целта за оцеляване на общността. Появяват се правила за поведение, които имат **наиндивидуален** характер. Така възникват формите на оценъчно-нормативното отражение – най-напред нравствената и религиозната, по-късно се появяват естетическата, юридическата и политическата. Те също дават познание

по своеобразен начин, но най-същественото за тях е оценката на обществените явления, на поведението на хората.

Човекоподобната маймуна се издига над животинското ниво и се превръща в човек, когато започва да преобразува природните вещи и сили, което предпоставя обективно верни познания за техните свойства, функционални възможности и закономерности, както и регулативни системи за насочване и контрол върху поведението на хората в общността.

Ето защо съзнателността, целесъобразността на човешката дейност е нейна необходима черта. Човекът, бидейки преобразуващо същество, субект на преобразуваща дейност, която се извършва в рамките на общност, не може да не бъде носител на съзнание за това, което прави, не може да не си поставя цели, които като закон определят неговата дейност (Маркс). От друга страна, както вече се каза, преобразуващата дейност разграничава човека като неин субект и от природните вещи и сили, които са подложени на преобразуване, и от използваните оръдия на труда, и от другите участници в труда. По този начин човекът осъзнава себе си като нещо различно от средата и другите хора, следователно той се формира и като личност.

Нещо повече – човекът опознава и оценява собствените си действия и намерения. Той самият като биологично тяло, като постъпки и поведение, като мислене и преживявания се превръща в предмет на собственото си познание. От гносеологично гледище той се раздвоява на обект (предмет) и субект. Така се ражда самосъзнанието му.

Тук аз фиксирам качествения преход, логическата необходимост на съзнанието и самосъзнанието на човека. Този преход в действителността се е извършил за повече от един милион години. Всяка крачка в появата на преобразуващата дейност, на съзнанието и самосъзнанието на човека е изисквала огромни периоди от време, за да се закрепят като умения и знания, за да започне да се препредава от поколение на поколение чрез механизмите на наследствеността и на същевременно появяващата се социална памет.

Израз на съзнателността на човека най-напред е неговото познание. То има две главни насоки. От една страна – все по-дълбокото и широко опознаване на свойствата, структурата и закономерностите на мъртвата и жива природа. Добиваните знания в тази насока до определен момент имат емпиричен характер, след това постепенно се издигат до нивото на науки, които непрекъснато се развиват и диференцират. От друга страна – бавното и постепенно опознаване на обществените реалности, отношения, процеси, на самия човек като социално същество. Така се появява обществознанието, което също непрекъснато се обогатява и диференцира на различни дисциплини.

Предназначението на познанието се състои преди всичко да бъде научна основа за развитието на производителните сили и за обслужването на биологичната природа на самия човек. Другото му предназначение е да бъде научна основа за рационализиране на социалната дейност изобщо.

Но научното познание не е достатъчно, за да се овладее битието на човека и обществото. Хората и социалните общности имат **интереси**, отразяващи техните обективни потребности и обуславящи насочеността на тяхното поведение, които обикновено са противоречиви. С оглед на осъществяването на интересите на хората и социалните общности, обществените явления изпъкват като полезни и

вредни, като добри и зли, красиви и грозни, праведни и греховни, реакционни и прогресивни. Оттук произтича необходимостта от появата на оценъчно-нормативните форми на отражение, които преди всичко изпълняват регулативни функции в обществения живот.

Във връзка с това духовното производство се състои в сътворяването на нови знания за природната и обществената действителност и в създаването на оценъчно-нормативни възгледи, концепции и норми.

В началните етапи на развитието на човечеството духовното производство е вплетено в другите дейности на хората, по-късно постепенно то се обособява в съответна професионална дейност. Но винаги – и в миналото, и сега – една част от новите духовни продукти се създават от хора, които не се занимават професионално с това, а като съпътстващо занимание към друга дейност, която е основна за съответния индивид. Например политическият лидер, занимаващ се с организационна и пропагандна, а понякога и с държавно-управленска дейност, често пъти твори нови политически идеи и концепции, нови идеологии, които намират израз в партийни програми, решения и др. Не са малко също така примерите с творци на изкуството, които имат друга основна професия извън областта на изкуството.

Духовното производство като създаване на нови духовни ценности следва да се разграничи от дейността по практическото им приложение. Образованието внедрява в съзнанието на учащите се определени знания и оценъчно-нормативни ценности и формира съответни умения, ценностни системи и нагласи. Тези знания и оценъчно-нормативни ценности идват от духовното производство. Техническият прогрес е приложение на научните открития в материалното производство. Лечебната дейност е приложение на постиженията преди всичко на медицинската наука. Доколкото се ръководи от религиозна догматика, религиозната ритуална дейност е нейно приложение. И т.н. Изобщо във всеки конкретен случай създаването на нови духовни ценности – научни или оценъчно-нормативни – е достатъчно добре различим аспект на човешката дейност, независимо дали се извършва от професионалист или е вплетено и съпътства друга професионална дейност.

Възпроизводство на хората

Необходимостта от тази основна сфера на социологическата система произтича от обстоятелството, че хората са субект на всички обществени дейности по възпроизводството на обществения живот и неговото развитие и същевременно са пряк или краен обект (цел) на тези дейности. Резултатът от функционирането на тази основна сфера е раждането и социализацията на човека, включването му в социалните дейности като субект в състава на определени социални общности и институции.

След раждането бебето трябва да се превърне в личност, способна за труд, за социална дейност изобщо. Това превръщане при съвременните условия продължава средно между 15-25 години. За неговото обозначаване в литературата се наложи терминът „социализация”.

Социализацията има два главни компонента: първо, развитието и узряването на физиологичните системи на хората, достигане до биологична зрелост, главният

показател за която е придобитата способност организмът да може пълноценно да се размножава; второ, усвояването на социални ценности и опит, достатъчни за участие в социалните дейности и обществените отношения – знания, оценъчно-нормативни ценности, умения и опит за трудова и друга социална дейност, формирането на емоционалност и на светоусещане, адекватни на интересите на индивида и при дадената жизнена среда.

Социализацията има огромно значение както за индивида, така и за обществото. От нея се определят качествата на хората, които по-нататък ще осъществяват социалните изменения. Очевидно от тези качества зависят в значителна степен темповете на развитие на дадено общество. Задълбочено изследване на социализацията – определение, етапи на развитие, механизми – предлага Любен Димитров /36/.

Социологическата система, взета с всичките си елементи, оказва влияние върху социализацията. Нейните елементи предопределят съдържанието на социализацията – насоченост, форми и механизми, срокове. В зависимост от това влияние, тя не протича по един и същ начин и не дава едни и същи резултати при децата от различните общности и в различните етапи на общественото развитие. Рийч привежда обилни данни за голямата разлика между т.нар. от него „символни аналитици“ (според него най-богатият и водещ слой в САЩ), и останалото население във възможностите за образование и възпитание на техните деца, което от своя страна обуславя заемането след това на различни позиции в социалната йерархия /133:195-196/.

При социализацията индивидът главно потребява, усвоява, акумулира. Огромно значение през периода на социализацията има подражанието. Известно е колко много обичат децата да подражават на възрастните, да играят на възрастни. Габриел Тард (Gabriel Tarde) проблематизира подражанието и му придаде всеобщо социологическо значение /240/. Тази абсолютизация в социологическата теория отдавна е превъзможната, като се изясняват реалните параметри на подражанието както при социализацията, така и в живота на възрастните.

Качественият преход в индивидуалното развитие се извършва, когато индивидът, натрупал достатъчно знания, умения и т.н. в хода на социализацията, започва да работи, да изпълнява дадени социални дейности по производството на материални и духовни блага или по извършването на услуги, за да се осъществи движението на тези блага от производителя до потребителя.

След този качествен преход социализацията не приключва напълно. Тя продължава, макар вече да не е главната насока в развитието на личността. И след като е започнал да работи, човекът продължава да натрупва допълнителни знания и умения, да обогатява или изменя своите ценностни системи, да развива физическите и нервнопсихичните си качества. Това става или в специално организирани учебни занятия, или по пътя на самообразованието, или посредством стихийното влияние на социалната среда върху индивида във всекидневието.

Комуникации

Производствената и потребителската дейност на хората ги свързва необходимо в общности, огромната част от нея се извършва в социални институции, къ-

дето те работят съвместно в организирани колективи. Съвместността налага общуване между хората, което изисква размяна на информация между тях, а производствената и потребителската дейност, както и движението на материалните и духовните блага от производителя до потребителя са свързани с преместване в пространството на социалните вещи и на самите хора. Оттук – обективната потребност от комуникации.

Комуникациите са два, качествено различни вида. От една страна, това е **размяната на информация между хората** и, от друга, **преместването на социалните вещи и на хората в пространството**. Без комуникациите общественият живот е невъзможен. Затова те са основна сфера на социологическата система на обществото.

Размяната на информация има богато и постоянно усложняващо се съдържание, форми и механизми. Целият информационен процес се основава върху езика. Появата на езика е част от прехода от маймуната към човека. Езикът материализира мисълта и по този начин прави възможно нейното движение от човек към човек. Богатството на езика отразява богатството на човешкото познание. Разрастването на познанието непрекъснато ражда нови понятия, а това означава, че се откриват все нови аспекти на действителността, което изисква нови думи и изрази, за да се обозначат новите понятия и знания. Като съдържание и форма човешката мисъл и език се развиват в неделима връзка.

Езикът се оформя в система със своя лексика, фонетика и морфология, изобщо граматика. В хода на общественото развитие се появяват различни езици. Те сега са няколко хиляди. Колкото повече се интензифицират взаимовръзките между хората и техните общности, съответно между социалните институции, толкова повече езиците се обогатяват и същевременно унифицират. Диалектите се сливат в единните национални езици. Международните връзки между хората, общностите, институциите, държавите създават необходимостта от международни езици като средство за общуване. Като такива се налагат националните езици на големи народи, играли и играещи важна роля в международния икономически, политически и културен живот (английски, френски, немски, испански, руски). Под влиянието на глобализацията се формира световен език. Като такъв безспорно се налага английският. Това става по естествен път и преди всичко отразява мястото и ролята в историята на човечеството на Англия и САЩ.

Опитите за създаване на изкуствен международен език, главно в лицето на есперанто, довеждайки до известни резултати, не можа да измести придобилите международни функции национални езици.

По силата на своята същност и функции като комуникационно средство езикът е един от всеобщите интегратори на обществото, на неговата социологическа система. Това е доловил още Конт. „От гледище на социалния аспект – посочва той – езикът трябва да бъде сравняван в края на краищата със собствеността. Защото той изпълнява за духовния живот на човечеството фундаментална функция; тя се равнява на функцията на собствеността по отношение на материалния живот на човечеството” /187:45/.

За превръщането на даден национален език в световен най-голямо значение имат четири фактора. Първо, необходимостта и обективната основа е създаването на международен и световен пазар, всестранното интензифициране на общуването в международен и световен мащаб. Второ, огромна по своето значение роля в

този процес изпълняват средствата за масова информация. Освен като комуникационно средство, те играят незаменима роля за уеднаквяване на езиците на отделните народи и държави, както и в международен и световен мащаб. Трето, за утвърждаването на световен език в извънредно голяма степен съдейства образованието. Сега например в учебните заведения, в специално организирани учебни форми все по-масово се изучава английският език. Изучават се и други езици, изпълняващи международни функции в общуването, като немският, испанският, руският, френският, но английският е далече пред тях. Четвърто, нарастваща роля за утвърждаването на английския език като световен играят компютризацията и интернетизацията.

Колкото и тясна да е връзката между термина и понятието, между мисълта и езиковия ѝ израз, тази връзка съдържа много условност и конвенционалност. Това придава символно значение на термина, на езиковия израз. Терминът, езиковият израз може напълно да скъса връзката си съответно с понятието или мисълта, те могат да придобият абсолютно условен, конвенционален характер. Сега червената светлина на светофара спира движението, зелената го разрешава. Но ако е обратното, нищо не би се изменило. Обратното е напълно възможно. Същото се потвърждава и от най-разнообразните кодови системи, които се измислят, за да се запази тайната на предаваната информация (при шпионажа, при нелегалната дейност и т.н.). Или при кодирането на информацията при ЕСИ – едни и същи цифри, които се използват при кодирането на отговорите на поставените въпроси, обозначават съвършено различно съдържание със смяната на въпроса.

Във връзка с това при определени социални ситуации на дадени вещи се придава смисъл и значение, което не е свързано с техните природни качества. Те стават носител на определено социално съдържание, символ на определена идея, на определена социална цел. Трибагреникът е национално знаме на България, той символизира българската държава, но той би могъл да изпълнява същата роля за друга държава. Тук не съществува еднозначна връзка между трибагреника от бяло, зелено и червено и българската държава. Разбира се, обстоятелството, че той е станал знаме на България, може да се обясни, могат да се установят причините, поради които тъкмо този трибагреник е бил избран за национален флаг. Свастиката е символ от дълбока древност, известен на редица древни народи. Но той стана символ на Хитлеровия фашизъм, което му придаде друго символно съдържание, непритежавано от него в миналото.

Както се вижда, **СИМВОЛЪТ** е необходимо средство на комуникацията между хората, общностите и институциите. Неговата същност се състои тъкмо в това, че значенията и смисълът, които се придават на дадена вещь, на даден звук и т.н. нямат в по-малка или по-голяма степен еднозначна връзка с природните качества на тази вещь, звук и т.н.; установената връзка между тях е напълно условна и конвенционална и затова същото значение и смисъл могат да се изразят и от други вещи, звуци, цветове и т.н. Колкото повече се развива обществото, колкото повече хората привикват на абстрактно мислене, толкова повече символите навлизат в живота, а символизацията придобива нарастващо значение в комуникационния процес.

Символизацията, символите са определен аспект на комуникационния процес, на обществения живот изобщо. Тяхното изучаване е част от изучаването на обществената действителност. То разкрива част от социологическите взаимодействия във функционирането на социологическата система. Ето защо приписването

на социологически смисъл на символния интеракционизъм надхвърля допустимите рамки на неговата познавателна валидност. Той може да се разглежда само като частна социологическа теория, която обогатява социологическото познание с изясняването на определен аспект на социологическата система.

Размяната на информация между хората се интензифицира в резултат от засилването на връзките при развиващите се международни контакти и сътрудничество в процеса на глобализацията. Увеличава се изучаването на чужди езици и особено на английския език, който се оформя и утвърждава все повече като световен.

За информационното свързване на хората, намиращи се в различни точки на пространството, в историческото развитие възникват редица комуникационни средства: пощата, телеграфът, телефонът, телекът, факсът, мобилният телефон, имейлът, електронният секретар и т.н. Комуникационният процес, размяната на информация преодолява разстоянията в световен мащаб за секунди. Единият комуникационен партньор в момента може да отсъства, но изпратената му информация той ще получи, защото тя се записва по определен технически начин и го очаква. Тези възможности на комуникационния процес – практически на всеки с всички в планетарен мащаб – изменят до известна степен облика и организацията на редица видове социални дейности, внасят изменения в индивидуалния бюджет на времето.

Комуникационният процес между хората и институциите придоби удивителни размери по своята наситеност и интензивност не само в отделните страни, но и в световен мащаб. Това става с развитието на средствата за масова информация като посредник при движението на информацията от мястото на събитието до отделния човек или институция по целия свят. Те се различават според характера на информацията, която съдържат и разпространяват, според начина на нейното поднасяне, според честотата на емисиите си и др.

Рязко се увеличиха възможностите за комуникиране с появата на радиото, на телевизията, на компютъра. Технически те непрекъснато и бързо се усъвършенстват както от гледна точка на бързината и качеството на комуникативния сигнал, така и от гледна точка на ергономичните изисквания. Цялата планета вече е покрита от нарастващо множество радио и телевизионни предавания. За секунди и минути съобщението за дадено събитие в определена точка на планетата достига срещуположния ѝ край. Всеки индивид с мобилния си телефон може да комуникира със свой партньор, намиращ се на другия край на света.

Със своя всеобщ обхват и бързина на действието средствата за масова информация се превърнаха в съществен фактор в обществения живот. Това означава, че в структурата на социологическата система и в особеностите на нейното функциониране се извършват съответни изменения. Средствата за масова информация упражняват огромно влияние върху съзнанието на хората, върху общественото мнение. Някои вече ги разглеждат като четвърта власт. В това определение се съдържа значителна доза истина. Политическите сили се стремят да спечелят подкрепата или да контролират средствата за масова информация. Политическите дейци използват медиите, за да увеличават своята популярност и за да пропагандират политиката си, както и да манипулират масите в духа на своите политически домогвания.

Силно отражение върху средствата за масова информация дава компютризацията и интернетизацията, които в значителна степен изменят техния облик и функционални възможности. Това се отразява и върху организацията на труда. Компютризацията и интернетизацията дават възможност за изграждане на мощни информационни системи по основни проблеми или области на обществения живот, които могат да се ползват от къщи или от работното място в институцията. Оттук – принципно нови възможности за размяна на информация, за бърз и удобен достъп до нея, а това предизвиква съществени изменения в организацията на труда. **По същество възниква нова култура – компютърно-интернетна, която бързо се масовизира и променя както някои обществени отношения, така и личността.**

Специално в социологията компютризацията създава възможност за изграждане на банки от социологически данни. От една страна, така данните от ЕСИ могат да се използват много по-пълно и многократно за анализ и практически изводи. От друга страна, така могат да се използват готови въпроси и блокове от въпроси при подготовката на програмите на предстоящи ЕСИ. За тази цел под ръководството на Ошавков за първи път у нас, а навярно и в международен мащаб, се подготви тезаурус за социологическа информация и система на индикатори за социологическа информация /117;118;140/. Каквито и пропуски и недостатъци да съдържат тези пионерски разработки, те имат принципно значение и би трябвало да бъдат последвани от нови такива разработки, за да се обхванат по-пълно и по-точно всички основни аспекти на социологическата система, в т.ч. съзнанието и дейността на хората. Това би било важна крачка за издигане на научното равнище на ЕСИ, както и за по-бързо и евтино подготвяне на техните програми.

* * *

Другият вид комуникация е преместването на хората и социалните вещи в пространството. Излишно е да се доказва неговата необходимост. В началото на общественото развитие хората са се придвижвали пеша, после са започнали да използват животни за езда или за впрягане, ски, лодки, кораби. За преместване на социални вещи са използвали личната си сила, животни, коли, теглени от животни, лодки, кораби. Значително по-късно се появяват велосипедът и подводната лодка. И така до началото на XIX в., когато се появява влакът, отбелязъл истинска революция в развитието на транспорта както със значително по-високите скорости, така и с големината и тежестта на превозваните товари. В края на XIX и началото на XX в. се появява автомобилът и малко по-късно самолетът, а през втората половина на XX в. – въртолетът и космическият кораб. Всичко това направи възможно преместването в пространството на хора и социални вещи за изключително кратко време и при голяма и увеличаваща се тежест на превозваните товари. Прогресът в това отношение непрекъснато напредва. Преди всичко по отношение на скоростта, но и по отношение на удобствата за пътуващия човек и товарно-разтоварните работи. Нарастват и грижите за отстраняване на вредностите за човека при някои видове транспортни средства, за предотвратяване на катастрофи.

Различните видове транспорт, от една страна, се допълват, а, от друга, се конкурират. Придвижването пеша ще се запази и може би увеличи в някои отно-

шения – за физкултурни и спортни цели например. Ако хората са умни, трябва да поддържат, а там, където са намалили, сега отново да увеличат карането на велосипеди – като средство за придвижване с оглед на служебни задачи, за физкултура и за ограничаване на автомобилния транспорт в определени рамки в селищата, особено в големите, което има и екологичен ефект.

Огромнен размер придоби автомобилизацията. Тя е съществена характерна черта на съвременните цивилизации, но в някои отношения предизвиква деформиращи въздействия: изместване на човека от тротоарите на големите градове, предизвикване на екологични вредности, все по-често в големите градове се получават автомобилни задръствания, предизвикващи парадокс – понякога човек пеша по-бързо би се придвижил до целта. Очевидно автомобилният транспорт подлежи на значително усъвършенстване както в техническо и екологично, така и в организационно, управленско и икономическо отношение. Съществуват огромни възможности за усъвършенстване на водния транспорт, който безспорно ще си остане една необходимост. Вероятно най-много ще продължи да се развива въздушният транспорт. Тук възможностите за увеличаване на скоростта са огромни; много повече трябва да се направи за безопасността. Нарастващо значение ще придобива космическият транспорт. Човечеството изчерпва своите енергетични ресурси. Неизчерпаем източник в това отношение е космосът. Той представлява интерес за човека и в други отношения. Едва ли може да има съмнение, че по-нататъшното опознаване и овладяване на космическите явления и сили все повече ще се превръща в генерална насока на науката, техниката и управлението. Според философията на диалектическия материализъм в безкрайния свят е възможно наличието на други цивилизации. Ако има такива, рано или късно земната цивилизация ще влезе в контакт с тях. Всичко това ще предизвика различни проблеми – медицински, нравствени, социологически, изследователски, технически и т.н. Когато човечеството реши основните си проблеми на Земята, това ще бъде перспективата както да се решават иначе нерешими проблеми на обществения живот, така и да не се допускат самоуспокоение и скука.

Комуникациите си взаимодействат с всички останали основни сфери на социологическата система. От една страна, във всяка основна сфера има институции или звена от институции, които се занимават с комуникационна дейност и по линия на размяната на информация, и по линия на транспорта. От друга страна, доколкото комуникационната дейност институционално е обособена, съответните институции влизат в контакти с институциите на останалите основни сфери и им оказват комуникационни услуги.

Същевременно всички останали основни сфери влияят върху комуникациите било като създават потребности от комуникация, било като осигуряват материални блага и духовни ценности, както и квалифицирани кадри за нея, било като извършват съответни услуги за осъществяване на комуникационния процес.

Социално управление

Още Шарл Монтескьо (Charles Montesquieu) е забелязъл: „Никое общество не може да съществува без управление” /102:58/. Като основна сфера на социологическата система социалното управление изпълнява две главни функции.

Първо. Социалното управление съгласува дейността на хората, на техните общности, на социалните институции по производството и разпределението на материалните блага и по тяхното потребление, по производството на духовни ценности и тяхното потребление. За тази цел то използва два различни, но тясно свързани и преливащи един в друг механизми – координиране и регулиране. При **координирането** се установява съответствие между производството и потреблението в обществото, между основните сфери, главните области и техните разновидности на социологическата система. При **регулирането** се определят насоките и темповете, както и стимулите за определена дейност, включително ограничителите на тази дейност.

Във всяка институция има специфичен ред, писани или неписани норми на поведение, които понякога имат общи елементи, но понякога се различават или са противоположни. Затова общите органи на социалното управление, в името на определен социален интерес (класа, друга социална група или част от нея, цялото общество), изработват и прилагат общи правила за съгласуване, координиране и регулиране на дейността и поведението на хората, общностите и институциите. Социалното управление не може напълно да преодолее стихийността в общественото развитие, пък това и не е нужно, но поддържа дейността в определени рамки, които на дадения етап на общественото развитие осигуряват оцеляването на обществото, неговото поне в основни линии успешно функциониране и напредък.

Второ. Другата главна функция на социалното управление се състои в създаването на условия за поддържане на определен обществен ред. Без такъв ред животът на хората в обществото става невъзможен. Този ред има наиндивидуален, надобщностен, наинституционален характер в даденото общество. Всички са длъжни да го зачитат. Ако е потребно да се правят изключения, те се фиксират в неписаните и обичайни или в писаните правила, които са включени в регулативната система. На тази страна на структурата и функционирането на обществото обръщат особено внимание още Конт и в по-ново време Парсънс, както и други социолози.

В обществото винаги има **центробежни сили** – неантагонистични или антагонистични. В тяхната основа стоят противоречия в интересите на социалните общности. Средствата за поддържането на обществения ред са главно три:

- 1) **идеологическите системи и концепции**, които си изработват социалните групи и които отразяват техните интереси и обосновават поведението и борбите им за заемане на позиции в социалната йерархия – както по линия на икономическите, така и по линия на политическите отношения. Най-важно значение с оглед на това има завземането на държавната власт или придобиването на позиции в нейната структура и функциониране. Идеологическите концепции се променят от етап на етап, но също така при появата на нови условия в обществения живот в рамките на един и същ етап. Идеологическите възгледи утвърждават или осъждат, те имат оценъчен характер;
- 2) **създаването на съответни социални норми** – политически, юридически, нравствени, религиозни, художествени, с които се оценяват постъпките на хората, общностите и институциите като положителни или отрицателни и им се внушава и предписва определено поведение;

- 3) **създаването на социални организационни форми и материални средства** за преследване на отклоняващите се от социалните норми – съдебна система, полиция, армия. С тяхна помощ нормите се материализират, може да се осъществява тяхната регулираща роля, тяхната защитна функция.

В арсенала на социалното управление важно средство за преодоляване или поне за смекчаване на недоволството от него са **социалните отдушници**. Те са една от категориите на общосоциологическата теория. Свързани са преди всичко с функционирането на социалното управление. Тяхната необходимост произтича от наличието на противоречия в обществото, които поражда недовлетвореност от задоволяването на потребности на общности, институции и хора, прерастващо в недоволство. Разбира се, това недоволство в отделните случаи се различава твърде много по обхват, острота, насоченост и форми на проява. Пред управляващите възниква задачата за преодоляване или смекчаване на недоволството до допустими размери.

В частнособственическите общества съществен и често използван социален отдушник е социалната демагогия. Тя се изразява в това, че управляващите дават определени обещания, които след това не изпълняват. Ролята и на социален отдушник играе двупартийният режим в някои капиталистически страни, например в САЩ. И двете съществуващи там партии са прокапиталистически. Когато управлението на едната предизвика достатъчно недоволство, идва по изборен път начело на властта другата. Никакво съществено изменение обаче не настъпва в съществуващия обществен строй. Подобно е положението и в капиталистическите страни с плуралистичен режим, при който има редица политически партии. Която и от тях да дойде на власт, каквито и изменения да осъществи, те не се насочват срещу капиталистическия обществен строй. Ето как политическият плурализъм изпълнява функцията и на социален отдушник.

Социалните отдушници не са отделни социални явления. Това са социални явления, които имат своя качествена определеност и наред с основната си функция, произтичаща от тази определеност, изпълняват и функцията на социални отдушници. Професионализмът на дадено социално управление се изразява и в уменията да си служи с подходящи социални отдушници.

Разбира се, социални отдушници съществуват и в частния живот на отделните индивиди, те са постоянен спътник на техния публичен и личен живот, но това е друг въпрос.

* * *

Както останалите основни сфери, така и социалното управление се развива заедно с развитието на цялата социологическа система. Управленската дейност в първобитното общество не е обособена професионално, тя е слята синкретично в производствената дейност. Самостоятелни управленски институции не съществуват. Появяват се зародиши на такива, които постепенно се разрастват и придобиват самостоятелен характер при разлагането на първобитния строй и прехода към класово общество.

С появата на класовото общество възниква и държавата като мощна и централна управленска институция. Социалното управление придобива класово-политически характер. Появяват се политически партии и сили. С установяването на капитализма в това отношение развитието прави скок. Издига се неимоверно ролята на държавата. С изключение в някои страни и през определени периоди, създава се плуралистичен политически режим, който се допълва от плуралистични средства за масова информация. Появява се и се утвърждава парламентът въз основа на избори. В резултат на много борби, включително кървави, се върви към всеобщо избирателно право, като се преодоляват дискриминационните и ограничителни мерки в това отношение. Създават се масови армии за агресивни цели и за защита от външни нападения. Формират се полиция, прокуратура, следствие и съд, изграждат се затвори, в някои страни се създават концентрационни лагери за политическите противници, могъщи и масови разузнавателни и контраразузнавателни служби, които вербуват свои агенти, доносници, информатори от представители на противните политически сили и страни или внедряват в тях свои агенти и т.н.

Картината на идеологическите концепции и възгледи, на социалните норми и управленските институции е извънредно сложна. В класово-антагонистичните общества тази сложност нараства още повече поради обстоятелството, че експлоатиратите и междинните класи също си изработват повече или по-малко разгърнати и оформени системи от идеологически възгледи и норми, както и свои институции за защита на интересите си, за борба срещу господстващите класи и сили.

Престъпните елементи често пъти се групират, създават си организации, които понякога воюват помежду си, но в други случаи съгласуват действията си по определени въпроси. Така се стига до появата на мафията или по-точно на мафиите като широко разклонени, строго дисциплинирани структури и обединения, които се отнасят с безпощадност към провинилите се свои участници. Срастнали се повече или по-малко с държавния апарат, те действат не само в национален, но и в международен мащаб.

* * *

В литературата има различни определения на социалното управление. Съществено място в тях заема информацията. Това е обяснимо. За да се влияе върху обекта на управлението, необходима предпоставка е наличието на достоверна и достатъчно подробна информация за състоянието и тенденциите на изменение на този обект. По този повод някои автори определят управлението като получаване, преработване и съхраняване на информация. Още повече се набляга на подобни определения след възникването на кибернетиката. В нейните характеристики управлението заема винаги централно място и във връзка с това се отделя подчертано внимание на информацията. Наистина, както за съгласуването, координирането и регулирането на дейността на хората, общностите и институциите, така и за поддържането на обществен ред, е нужна своевременна, точна и достатъчно многостранна информация за обекта на управлението – обществото като цяло, регионалните образувания, общностите, институциите, често пъти за отделни хора, особено ако те заемат по-високи позиции в социалната йерархия или имат висок публичен престиж. Тази информация отразява, описва състоянието на

обекта на социалното управление. В този смисъл тя се назовава **дескриптивна**. Но тя се преработва от органите на социалното управление, в резултат на което се получават решения за бъдещото развитие на обекта на социалното управление. Изпълнението на управленските решения цели да внесе съответни изменения в този обект. Решенията имат предписващ характер, те са **прескриптивна** информация.

Решенията биват от различен ранг и обхват. Това може да бъде специална програма за изпълнението на общественоважна социална задача и постигането на съответна цел (например програма за осъществяване на космически полет, за изграждане на голям инфраструктурен обект и т.н.), план за дейността през определен период на дадена корпорация, план за развитието на цялата страна през определен период, предложение за приемане на нов закон от парламента, декларация на правителството по някакъв повод, приемане на изменения в конституцията, решение за служебното положение на даден служител и др.

Следователно информационният аспект на управлението е част от неговата същност. Той непрекъснато се разраства, защото усложняването на обществената структура и на функционирането ѝ изисква във все по-голяма степен специални изследвания, разработки, експертизи и др. През ХХ в. в почти всички развити страни например се появи и утвърди практиката всяка основна политическа партия или сила да поръчва емпирични социологически изследвания по проблеми, които са от значение в политическите борби и живот. Такива изследвания се правят често и системно, особено при избори. Но доставянето на информация, нейната разработка и вземането на управленски решения не изчерпва съдържанието на социалното управление, защото решенията трябва да се изпълняват. Иначе самите решения стават безпредметни. За дейността на хората, общностите и институциите са необходими стимулационни системи, както и социален контрол дали и доколко се изпълняват управленските решения.

При наличието на съответни стимули именно реализиращата организаторска дейност материализира управленските решения. Тъкмо тя предизвиква определени изменения в обществената действителност, в едни или други елементи и нива на социологическата система или в цялата тази система. Управленските решения сами по себе си са една идея, едно пожелание, една идеална цел. Сами по себе си те не могат нищо да изменят в действителността.

В управленската практика често пъти съществува несъответствие между нивото и навременността на управленските решения, от една страна, и нивото на организаторската и контролна дейност, от друга. Понякога вземането на решения се прави съвременно, те са достатъчно обосновани и далновидни, но последващата организаторска и контролна дейност е незадоволителна, поради което решенията остават неизпълнени или се стига до палиативи. Съществуват и обратни примери, когато организаторската страна на управлението е на висота, но решенията са повърхностни или идват със закъснение, което също снижава ефективността на управлението.

Ето защо вземането на управленски решения като изява на информационния аспект на управлението и организаторската, включително контролната дейност по тяхното изпълнение, са двете главни, неделими и допълващи се съставки на управленската дейност, на социалното управление изобщо. От това гледище ефективно е онова социално управление, което разполага с добър информационен ме-

ханизъм, даващ възможност да се вземат навременни и обосновани решения, и същевременно държи в ръцете си достатъчно лостове за тяхното изпълнение.

След професионалното и институционалното обособяване на социалното управление, което общо взето съпада с възникването на държавата, неговата структура непрекъснато се усложнява, работещите в него се увеличават. В наше време социалното управление има широко разклонена структура. Като цяло тя има пирамидален характер, защото управлението е невъзможно без определен централизъм в мащаба на страната. Глобализацията предизвиква създаването на управленски органи, вземащи решения, които са задължителни за отделните страни в даден регион, както и в планетарен мащаб. Социалното управление винаги е разчленено на повече или по-малко стъпала във вертикално отношение, а на всяко стъпало, в хоризонтално отношение има множество поделения.

От гледище на своя обхват социалното управление може да се раздели на два вида.

От една страна, то има за обект социологическата система на обществото, а това значи всички основни сфери на обществения живот в тяхното единство и закономерно взаимодействие. Тук става дума за формите, насоките и темповете на развитие на цялото общество като единен социален организъм, за установяването на необходимата пропорционалност между отделните елементи на обществения живот, за разработката, легитимирането и практическото съблюдаване и приложение на социалните норми, осигуряващи обществен ред и правещи възможна нормалната за дадените исторически условия производствено-потребителна дейност в обществото. Този вид социално управление е най-точно да се нарече **общо**. То е общо, защото се отнася до цялата социологическа система, до всички основни сфери на обществения живот, но взети не поотделно в тяхната относителна самостоятелност, а в тяхната закономерна взаимовръзка и взаимодействие.

Общото социално управление се осъществява на повече или по-малко равнища. Това зависи от спецификата на отделните страни. Най-високото равнище е безспорно националното – тук обектът на управлението е цялата страна в държавни граници като социологическа система. Най-ниското равнище е отделното селище, също взето като специфична социологическа система. Между тези две нива на управленската пирамида може да има определен брой междинни нива – околии, общини, окръзи, области и т.н. Със създаването на междинни форми на глобализацията от вида на Европейския съюз и други подобни, нивото на общото управление се издига над националното. В това отношение ще се достигне най-високото ниво с формирането на цялото човечество като социологическа система – процес, който вече е започнал и все повече се разгръща.

От друга страна, социалното управление обхваща, т.е. има за обект, отделната основна сфера на социологическата система, нейна главна област или разновидност на последната, взети в тяхната относителна самостоятелност. Тук става дума за формите, насоките и темповете на развитие на съответната основна сфера, на нейните главни области и техните разновидности поотделно. Става дума също така за специфичните норми, които функционират само в тези елементи върху основата и в рамките на установения обществен ред в социологическата система на обществото изобщо. Този вид социално управление може да се нарече **частно** (ведомствено). То е частно, защото неговият обект не е цялата социологическа система, а само отделна нейна част.

Частното социално управление, както и общото, се осъществява на повече или по-малко равнища. И тук най-високото стъпало е националното, обхващащо цялата основна сфера в мащаба на страната. Най-ниското стъпало е отделната институция, занимаваща се със съответната качествено обособена дейност. Ако е производство на материални блага, това е отделното предприятие, ако е създаването на научни ценности, това е отделният научен институт и т.н. Но и във връзка с частното социално управление, в процеса на глобализацията неговото ниво ще се издига над нивото на националната държава към междинните форми на глобализация и най-накрая – при формирането на планетарната социологическа система.

Управлението на основната сфера или на нейна главна област може да няма социологически характер, ако то се интересува само от специфичните им черти, които качествено ги отделят от другите основни сфери и главни области. В такъв случай социалното управление придобива повече или по-малко едностранчив характер. Вътре в структурата и функционирането на основната сфера, на нейните главни области и на техните разновидности винаги има в реален или акумулиран вид разнокачествени елементи на обществения живот, следователно там се осъществяват социологически взаимодействия. От друга страна, всеки елемент си взаимодейства със социалната среда, което винаги съдържа и социологически аспекти.

Общото и частното управление не са изолирани помежду си. Тясно свързани, те до известна степен преливат едно в друго. Това се обяснява с обстоятелството, че обектите на частното управление са елементи на съответни социологически системи. Следователно, когато се определят формите, насоките и темповете на развитие на социологическата система, върху крайния резултат не може да не оказват влияние състоянието и потребностите на нейните отделни съставки. И обратно – решенията за развитието на отделните елементи на социологическата система (частно управление) не могат да се откъснат от общото управление на тази система, защото общите решения се отнасят и до отделните ѝ елементи.

Всяко социално управление е централизирано и децентрализирано в определена степен. **Мярата на централизма и децентрализма** се променя. За това съществуват редица причини: степента на развитие на производителните сили и на общественото разделение на труда, демократическите традиции, културността на масите, особеностите на политическия режим и др. При абсолютните монархии, които по същество имат тоталитарен характер, централизацията достига най-висшата си степен. Но тогава като правило демокрацията се стеснява, най-често такива управленски режими са диктаторски, репресивни. При прекалено разширяване на децентрализацията също се получават отрицателни последствия както за напредъка на обществото, така и за демокрацията. Прекалената децентрализация ражда хаос, безвластие, субективизъм, засилват се проявите на отклоняващо се поведение. Децентрализацията не е тъждествена с демокрацията.

На всеки етап и с оглед на историческите особености и традиции в дадена страна проблемът е да се намира оптималното съотношение на централизация и децентрализация, като се гарантира демократичност при вземането на централизираните управленски решения и при организацията на тяхното изпълнение. С други думи, доколкото е необходим определен централизъм в управлението, нужно е да се осигури неговият демократичен характер както по отношение на съдържанието на управленските решения, така и по отношение на управленските процедури и механизми.

В различните части (направления) на социалното управление съотношението на централизъм и децентрализъм не е еднакво. Никой досега не е предлагал да се децентрализира управлението на армията, да се премахне безусловното подчинение на по-низшия на по-висшия орган на армейската йерархия. Тази особеност на управлението на армията произтича от нейното предназначение и същност. Без силно изявена централизация армията не може да изпълнява предназначението си. Но в управлението на културата например, голямата централизация би била вредна. Тук отделната културна институция трябва да има широки пълномощия, по много въпроси тя сама да определя своето поведение. При управлението на регионалните образувания също е необходима значителна децентрализация, защото всяко едно от тях притежава редица специфични особености, които предпоставят съответни пълномощия, за да могат да бъдат вземани предвид по най-сполучлив начин.

* * *

От възникването на класовото общество досега основното средство за осъществяване на социалното управление е **държавата**. Тя е свързана с дадена народност, а по-късно с дадена нация, откъдето обикновено идва наименованието ѝ. Друг е въпросът, че населението, което живее на държавната територия, никога не е чисто в етническо, съответно народностно и национално отношение. Но обикновено в държавата има една преобладаваща народност (нация). Освен това етнообразуващите процеси не престават. Създават се нови народности и нации, други намаляват, извършват се процеси на асимилация.

За разлика от племенната общност, държавата е свързана с определена територия. От възникването си досега държавите постоянно воюват наред с другото и за територия, те отстояват, ако се наложи, и по въоръжен път своята територия. От това по принцип са заинтересовани в някаква степен не само отделните социални общности, които чрез свои организации и представители упражняват държавната власт, но и цялата народност или нация, цялото население на територията на държавата. Защото по-голямата територия дава възможност за по-голяма икономическа активност, разширява възможностите за общуване, а това обикновено води до издигането на равнището на живот. Защото на тази територия са жилищата, имотите, производствените сгради и инфраструктура на отделните граждани, а тези имуществата, понякога с малки изключения, стават обект на грабеж и унищожение при чужди нашествия и завоевания.

За разлика от политическите партии и обществените организации изобщо, решенията на държавата, независимо от техния вид (закони, укази, решения на правителството и т.н.) имат задължителен характер за цялото население, за всички граждани на държавата или пък само за тази част от населението, към която са адресирани. Неизпълнението и нарушаването на държавните предписания се наказва: провинилите се граждани се глобяват, арестуват, съдят, затварят се в затвори и концлагери, а в най-тежките случаи се убиват. За тази цел държавата разполага с репресивни органи: полиция, съд, затвори, разузнавателни органи и др. Те материализират юридическите норми, изработвани и утвърждавани от държавата, осигурявайки тяхното спазване от гражданите и институциите.

Най-голямото наказание, което може да наложи една политическа партия или друга обществена организация, е да изключи своя член от редовете си, ако той не изпълнява нейната програма, устав и решения. Участието в политическата партия, в обществената организация е доброволно.

Тъкмо затова политическата партия се стреми към властта, към овладяване на държавата, на нейните институции. Политическата партия, изразявайки интересите на определена класа или на част от класа, чрез държавната власт превръща своите виждания за обществената структура и функциониране (идеология, програма и др.) в задължителни за цялото общество. Така тя осигурява своето господство в обществото. „Всяко господство – посочва Макс Вебер – се проявява и функционира като управление. Всяко управление се нуждае по някакъв начин от господство” /19:115/.

Държавата винаги говори от името на общонародните интереси, но нейната дейност в основата си има класов характер, тази дейност е пронизана от програмата и целите на управляващата политическа партия, която, от своя страна, е продукт на класовото деление на обществото и се бори за интересите на съответната класа или част от нея.

Класовият характер на държавата в повечето случаи се вижда с невъоръжено око, но понякога е завоалиран. Този класов характер обикновено се прикрива. В пропагандата на управляващата партия, пък и на останалите партии, които се борят за властта, обикновено се говори от името на народа, на нацията. Освен това възникват ситуации, при които настъпва относително равенство на противоположните политически сили, влияещи върху държавата. За кратки периоди тогава настъпва равновесие от гледище на класовата роля на държавата. При държавни преврати, още повече при революции, в преходните периоди от властта на една част от дадена класа към властта на друга част от същата класа или от властта на една класа към властта на друга класа, различните органи и нива на държавата могат да се окажат на различни политически (и класови) позиции и дори да водят борба помежду си. С не по-малка сила това разделение важи за участниците в държавния апарат. Ето защо при промяната в характера на държавната власт, в институционната структура, в юридическата нормативна система, в личния състав на държавните институции настъпват изменения. Колкото е по-дълбок преходът от наличната власт към новата власт от гледище на неговото класово и общосоциално съдържание, толкова по-радикални са измененията в институциите, нормите и кадрите на държавата. Борбата за власт, както се вижда, по своята същност е преди всичко класова борба.

Обосноваването на класовия характер на държавата и на борбата за власт като форма на класова борба е едно от изключително важните открития на социологическата мисъл, извършено от марксизма. Но това не означава, че функциите на държавата имат изцяло и само класов характер. В тях винаги е налице в една или друга форма и степен и общонародно, общонационално съдържание. Плеханов посочва, че държавата изпълнява не само класови, но и общонародни функции /126, т.2:249/. От защитата на националната територия като правило е заинтересовано цялото население. От поддържането на обществен ред във всекидневието (движение по пътищата, по улиците, осигуряване на сигурността на личността, на жилището и др.) също са заинтересовани всички.

Държавата има сложна структура, която по принцип е изоморфна на социологическата структура на обществото. Централните държавни органи като правило се занимават с проблемите на развитие на цялата социологическа система. Парламентът приема закони, отнасящи се до всички основни сфери, до цялата съвкупност обществени отношения. Правителството взема решения и организира дейност със същия общосоциологически обхват. Структурата на министерския съвет (министерства, комитети и др.) съответства по начало на основните сфери на социологическата система и на техните подразделения. Отделните министерства и другите специализирани държавни органи имат за обект на управление отделни основни сфери, техни подразделения и аспекти. Това е частноведомствено управление, но което, както видяхме, има своите социологически аспекти и проблеми.

На по-ниските нива на управление – регионалните образувания и селищата, т.нар. местно самоуправление – нещата стоят по принципно същия начин.

Извънредно важно значение за дейността на държавата и на всички държавни институции има **административният апарат**, техният личен състав. Заедно с усложняването на обществения живот и увеличаването на населението, с разширяването на международните контакти и взаимодействия, управленският апарат се разраства. Той придобива относителна самостоятелност. Общо взето той обслужва функциите на държавата и по своята квалификация, възпитание и персонален подбор отговаря на характера на държавната власт, включително на нейната класовост. Изключенията в това отношение не отменят общото правило. Колкото повече се издига нивото на държавната институция и колкото повече тя е непосредствено свързана с отстояването на класовия характер на държавната власт, толкова подборът на съответните кадри за държавния апарат става по-взискателен и безкомпромисен по отношение на класовите идеологическо-политически позиции на дейците и служителите.

Нарастването на държавния апарат върви успоредно с нарастването на управленския апарат на частните фирми, част от които от втората половина на XIX в. досега придобиха огромни размери, превърнаха се в транснационални и глобални фирми с огромни капитали и с подразделения по всички континенти. Те непрекъснато претърсват целия свят и обхващат в своите мрежи съдържащите възможност за печалба ниши (евтина работна сила, пазари, суровини и др.). Така се създава единна система на световната икономика като водеща част на глобализацията. В резултат управленският апарат в държавните и недържавните институции добива огромни размери, а неговата дейност допират до интересите на всички граждани. Не случайно това явление, на което са присъщи съществени социологически аспекти, беше проблематизирано от Макс Вебер, Парето и др. в социологическата теория. Оттам нататък този проблем заема важно и неотстъпно място в търсенията на социолозите.

Що се отнася до политическите партии, те се превръщат в постоянен елемент и фактор в политическия живот при капитализма. Тяхното съществуване, дейност и борби за властта изпълват съдържащието на политическия плурализъм в това общество и гарантират наличието на съответния тип демокрация. Техният брой е различен в отделните страни, той варира. Но обикновено във всяка страна се утвърждават две или повече партии, които имат по-масово влияние и които чрез из-

бори се редуват в управлението. В САЩ Републиканската и Демократическата партия нямат конкуренти и периодично се сменят като управляващи. Разбира се, както се каза, и двете са прокапиталистически, и двете отстояват капиталистическата структура и политика на държавата. В страни, където има повече влиятелни партии, партийните прегрупирвания и коалиции са по-често явление. В тоталитарните страни (фашистки, сталинистки) се утвърждава една ръководна политическа партия, която държи в ръцете си контрола върху всички основни социални процеси. След рухването на сталинисткия тоталитаризъм в края на 80-те години на XX в. в съответните страни се реставрира капитализмът. Във връзка с това в тях възникнаха множество политически партии (става дума за десетки и стотици), част от които се състоят практически само от ръководствата си.

Със задълбочаването на социализацията на обществения живот, с утвърждаването на демократичните традиции в управлението постепенно се разширяват и укрепват общонационалните функции в дейността на държавата. Това не става за сметка на класовите функции, те се запазват, но настъпва изменение в обемното съдържание. Би било наивно и даже смешно да не се види, че държавата в САЩ, Англия, Германия, Франция, Япония и т.н. е доминирана от крупните корпорации, че служи на първо място на техните интереси. Когато тези интереси се засегнат или застрашат, държавата не се спира нито пред погазването на демократичните права, нито пред тероризма и политическите убийства, нито пред войната, нито пред клеветническите пропагандни кампании пред лицето на световната общественост. Там, където се засягат и застрашават интересите на капитала, там изчезват милостта, истината, моралът и хуманизмът.

* * *

Социалното управление, по-конкретно държавата и властта, са свързани органично с **демокрацията**. Те са демократични или недемократични. В самите демократия и антидемократия има степени.

Върху демокрацията са изписани морета от мастило. Тя е взел на остри класово-политически борби, защото пряко засяга интересите на класите, на всички общности, на всички хора. Тези борби продължават хилядолетия, без да са престанали и в наше време. Отношението към демокрацията в зависимост от общността (социално-груповия) интерес е различно. И определенията на демокрацията са много.

Етимологично „демократия“ означава управление, власт на народа, но само етимологично. Всъщност нужно е да се отграничат три основни критерии на демокрацията:

- 1) ако управлението служи на всички граждани, на всички общности, а това е възможно, когато те имат в преобладаваща степен общи интереси, тогава то е най-демократично. Колкото повече се стеснява социалната база на управлението, срещу основните интереси на колкото по-голям относителен дял от населението е насочено то, толкова по-ограничена е демокрацията, толкова повече социалното управление прераства в недемократично и антидемократично. Следователно първият въпрос при анализа на

демократичността на социалното управление, на властта, е въпросът чии интереси изразява, на кого служи;

- 2) каква част от населението взема участие в управлението? По-конкретно при вземането на управленските решения, при избирането на управленските кадри, в социалния контрол върху основата на широка гласност и информираност. Колкото по-голяма част от населението по този начин е станала субект на властта, колкото по-широка е гласността и информираността за намеренията, решенията, дейността и резултатите от управлението, толкова повече то е демократично;
- 3) каква е структурата на социалното управление, по какъв начин се упражнява властта, какъв е съставът на управленските кадри, извършва ли се контрол върху дейността на управленските органи и дейци? От тези черти на социалното управление, които са тясно свързани с посочените му характеристики, също зависи неговата демократичност.

Като се анализират различните видове социално управление в историята на човечеството от това гледище за демокрацията, се вижда, че на историята са познати както демократични, така и недемократични режими. Скалата на демократичността съдържа доста стъпала.

В първобитното общество социалното управление не е обособено като професионална дейност, изразява интересите на целия род и племе с практическото участие на всички мъже. Тук демократичността е възможно най-голяма.

След утвърждаването на класовото общество картината се променя. В него господстват експлоататорски класи, които са малцинство от населението. Те се нуждаят от орган, който да осигурява тяхното господство и да сломява опитите на експлоатираните и потиснатите за отхвърляне на гнета. И го намират в лицето на новопоявилата се държава. Тя е необходима също за завоевателни цели, както и за защита от външни нападения. Тук демокрацията губи своя всеобщ характер и става привилегия на едно малцинство от населението.

Но и в тези ограничени рамки от гледище на демокрацията властническите режими се различават значително. Още в древността възникват монархията и републиката, появяват се авторитарни режими, диктатури, лична власт, режими с повече или по-малко демократичност.

Впечатляващ скок от гледище на демокрацията прави капитализмът. Той установява равенство на всички граждани по отношение на законите (с някои изключения в редица страни). Възниква парламентаризмът, като избирателното право постепенно се разширява с тенденция да стане всеобщо. Възникват различни политически партии, политически движения, профсъюзи, утвърждава се плуралистичен режим. Наред с държавните институции се създават голям брой неправителствени организации, които в своята съвкупност съставят съществена част от т.нар. гражданско общество. Огромно нарастващо значение за демократичността придобиват средствата за масова информация. Широки размери получава свободата за създаване на научни концепции и художествени произведения, различни и противоположни в методологично, идейно-мирогледно, морално-естетическо отношение на властта, за политическа, научна, художествена и друга социална критика, за социологическо изучаване на общественото мнение и огласяване на резултатите от него.

Капитализмът роди фашизма. При това във високоразвити страни, дали класически ценности и не един гений на човешката култура. Като форма на тоталитаризъм, фашизмът е прекият причинител на Втората световна война и е виновник за избиването в нея на повече от 50 милиона души, за разрушаването на огромна производствена, комуникационна, битова, културна и друга инфраструктура, за нанесените ужасни нравствени травми на стотици милиона хора. Фашизмът е тотално отрицание на демокрацията.

Капитализмът роди и колониализма. С огън и меч, с повсеместно участие на религиозни проповедници, той завоюва колониалните страни, избивайки на много места почти напълно местното население. Последва такова ограбване на техните богатства и експлоатация на населението, че след няколко века тези страни, с малки изключения едва в последните десетилетия, се оказаха слаборазвити, тънат в мизерия, безпросветност, хроничен глад. Създаването на бездната между „богатия Север и бедния Юг“ е едно от престъпленията на капитализма и същевременно един от източниците на богатството на развитите капиталистически страни.

Независимо от тази антагонистична форма на развитието, демокрацията при капитализма постепенно си пробива път, усъвършенства се, създават се традиции, които се превръщат във важен материален социален фактор. Дори би могло да се каже, че по всяка вероятност бъдещите еволюционни и качествени промени в обществото, включително от формационен характер, ще се извършват върху основата и в рамките на демократичните традиции.

Потребно е да се изтъкне във връзка с това, че капитализмът не е способен да доведе до възможния край разгръщането и усъвършенстването на демокрацията. Това ще бъде задача на посткапиталистическото развитие.

След смъртта на Ленин, към края на 20-те и началото на 30-те години на ХХ в., в СССР беше създаден и утвърден сталинисткото-тоталитарен режим на управление и функциониране на обществените отношения. След Втората световна война той се наложи и в страните, оставени по силата на съглашението на Рузвелт, Чърчил и Сталин в сферата на влияние на СССР. Сталинисткото-тоталитарното обществено устройство допринесе за по-голяма или по-малка модернизация на съответните страни, но се оказа неспособно да осигури догонване на капитализма по производителността на труда и преди всичко затова беше исторически обречено. С основание Михаил Мирчев пише през 1988 г., че две неща са съдбоносни за социализма – „това са интензификацията на материалното производство и всестранната демокрация в обществените отношения“. И по-нататък: „Истинска революция в обществената производителност на труда, в интензификацията на всяка обществена дейност може да се постигне само ако наред с електронизацията, роботизацията, автоматизацията, получи пълен простор и социалното творчество на хората“ /84:10,19/. Но сталинисткото-тоталитарното общество органично не беше способно на това. Ето защо след изчерпването на възможностите за екстензивен растеж, темповете на нарастване на производителните сили в СССР и другите сталинисткото-тоталитарни страни започнаха да намаляват, което ги вкара в икономическа криза. Същевременно в решаващи пунктове сталинисткото-тоталитарното обществено устройство потъпкваше демокрацията, а това ограничаваше и сковаваше творческите социални сили. На преден план в социалното управление при сталинисткия тоталитаризъм беше изведен административният подход, съпътстван от необосновани репресии, които през определени периоди придобиваха масов и жесток характер.

Ето защо в СССР и европейските „социалистически“ страни сталинисткото тоталитарното общество рухна безпрецедентно. То беше преодоляно чрез коренна реформа и преустройство в Китай и Виетнам, което доведе в продължение само на три десетилетия до невиждан досега в историята на човечеството икономически и общосоциален възход на тези страни и който не само че не спира, но непрекъснато набира сили.

* * *

В обществото винаги има **центробежни сили** и прояви. На различните етапи на общественото развитие, в различните обществени формации те имат различен характер, интензивност и форми на проява и довеждат до различни резултати. Центробежните сили се причиняват от противоречията в обществения живот. Техните действия нарушават установените норми, потъпкват установения обществен ред. В областта на икономиката например, винаги съществува в една или друга форма и степен производство и разпространение на стоки „менте“. Понякога това нелегитимно производство и съответна търговия достигат широки размери и предизвикват сложни проблеми и противоречия в държавата и сред цялата общественост.

В своята съвкупност тези прояви, както е известно, се наричат „отклоняващо се поведение“ (девиантни прояви, социална патология, отживелици и др.).

Най-общата основа на отклоняващото се поведение е противоречието между потребностите на хората и възможностите за тяхното задоволяване. При даден тип функциониране на социологическата система на обществото и на определен етап от нейното развитие известен обем от потребности на някои хора и общности не могат да се задоволят по легитимен път, т.е. в рамките на официално утвърдените нормативни системи. **В този смисъл отклоняващото се поведение е нелегитимна форма и начин за задоволяване на някои потребности на хората и общностите.** Тук се включва преди всичко престъпността.

Съществува обаче отклоняващо се поведение от принципно различен характер. Става дума за дейност и борба – било за национално освобождение, било за установяване на по-висша обществена формация след като предишната е започнала да изчерпва своите възможности за напредък.

Борбата за национално освобождение е борба срещу политическата власт на чуждестранен завоевател, който експлоатира, асимилира, потиска. Макар че тази борба отхвърля установения от завоевателя обществен ред, тя е справедлива и почти винаги прогресивна. Участието в такава борба е рисковано и затова високо нравствено. Понякога някои участници в нея стигат съзнателно до саможертва. Такива безкористни герои остават завинаги в паметта на народа си, превръщат се в митове и стават образци за подражание на поколенията.

Но там, където има борба, винаги има и предатели, и агенти на противника. Те стават такива било от користни подбуди, било защото не са издържали на изтезанията на завоевателя. Борбата поляризира хората в нравствено отношение.

Борбата за установяване на по-висша обществена формация започва, когато предишната формация е тръгнала към изчерпване на своите възможности за напредък, показател за което е изострянето на нейните противоречия. Това води до засилване на опозиционните сили, до разрастване на класовата борба, която в разнообразни форми изпълва живота на класовите общества. Не всяка конкретна

проява на класова борба предизвиква промяна на обществената формация. Но в своята съвкупност тези прояви дават многостранно отражение за изменение и усъвършенстване на общественото устройство, за смяна на едни управляващи с други, за преразпределение на собствеността и т.н.

Най-значима форма на класова борба са **революциите**. Например главно благодарение на тях се извършва преходът от феодализма към капиталистическото общество, а по-късно – освобождението от колониалния гнет.

Класовата борба, въстанията и революциите стават по обективни причини. Те са борби на потиснати срещу потисници, на угнетени срещу угнетители, на експлоатирани срещу експлоататори.

Но съществува борба и между различните прослойки и групи на експлоататорските и господстващите класи. Най-дълбоката причина за такива борби е стремежът за преразпределение на собствеността и натрупване на богатства, а главното средство за това е държавната власт.

Вътрешните противоречия на класовото общество намират израз и в конфликти между държавите – за територии, за овладяване на природни богатства, на енергийни източници, за пазари и евтина работна сила. Експлоататорските класи винаги са се стремили да ограбват не само трудещите се от своите страни, но и народите на други страни. Оттук – войните между държавите.

Войните в робовладелското общество, в обществата с азиатски начин на производство, при феодализма са постоянно явление. При капитализма войните започват да се разреждат от гледище на отделната държава. Но на едно или друго място на планетата те не са прекъснали и до ден-днешен. Противоречията на капитализма доведоха и до двете велики касапници – Първата и Втората световни войни. Няма природно бедствие – земетресение, наводнение, ураган, изригване на вулкан, нито друго социално явление, взело толкова много жертви и предизвикало толкова големи разрушения, колкото тези ужасяващи прояви на класовостта.

От победоносната война печели не само господстващата класа или групировка, но повече или по-малко и останалото население. От османските завоевания са се облагодетелствали не само управляващите, но и обикновените войници – да живеят паразитно, да ограбват населението безнаказано, да изнасилват жени и др. под. В това е едно от обективните основания за верския фанатизъм, за свещената война „джихад”. От колониалните войни на развитите капиталистически държави се облагодетелстват и трудещите се – ограбването на колониите се отразява върху жизненото равнище в метрополиите, в колониите отиват на работа не малко граждани на държавата завоевател, където са привилегирани и т.н.

В потока на войните се включват и войните, които се водят уж в името на религиозни цели. Религиите са дълбоко недемократични със своята ненавист към иначевярващите. Първата божя заповед в Библията започва със заплахата: „Да нямаш други богове, освен Мене” и логично е продължена в друг текст с жестокостта: „Който принася жертви на богове, освен на едного Господа, да бъде изтребен” /11:81,84/. Врѣх на религиозната нетърпимост и ненавист достига ислямът с призоваването на правоверните към свещена война „джихад” за унищожение на неверниците. В основата на религиозните войни винаги стоят в края на краищата класови интереси.

Войната ще изчезне напълно от живота на човечеството, когато изчезнат класовите антагонизми, т.е. в посткапиталистическото общество.

Тринадесета глава

ГЛАВНИ ОБЛАСТИ

С характеризирането на основните сфери се очертава най-абстрактното ниво на социологическата система. От своя страна обаче, те са нещо извънредно сложно по състав. Основните сфери се диференцират на поделементи, които са обединени от някакви общи черти или допълващи се функции и си взаимодействат. Тези поделементи на основните сфери аз наричам техни **главни области**.

Първоначално нарекох поделементите на основните сфери „главни обществени явления“ /88/. В хода на по-нататъшната си работа върху категорията „социологическа система“ се убедих, че по-подходящ термин в случая е „главна област“. Наред с другото това намалява възможността от смесване на термина „главно обществено явление“ с термина „обществено явление“ изобщо.

С главните области се спускаме на по-ниско ниво на социологическата система. Картината на обществената действителност става значително по-сложна.

Откъде произтича необходимостта от такава конкретизация? Защо основните сфери на обществото се състоят или включват качествено различни главни области?

Първо, защото същността на всяка основна сфера се изразява в нейните функции в развитието на социологическата система, т.е. на обществото като цяло. Основните сфери са грандиозно единство на дейности по създаването на материални и духовни блага и по извършването на услуги във функционирането на социологическата система. Второ, защото нито една от основните сфери, както вече се каза, няма самозадоволяващо се значение. Всяка една от тях проявява своя обществен смисъл в това да обслужва по определен начин всички останали основни сфери, сиреч **саморазвитието** на цялата система. Получава се една единна, органична система, основните сфери на която се намират в непрекъснат процес на многостранно закономерно взаимодействие, съвкупният резултат от което е саморазвитието на обществото.

Тази същност и взаимовръзка между основните сфери обаче изисква различнокачествени главни области, за да се реализира.

Така например, материалното производство необходимо се диференцира на две главни области: **производство на материални блага** и **размяна на тези блага**, докато стигнат до потребителя. **Производството на материални блага осъществява създаването на потребителните стойности, на социалните вещи, необходими за живота на хората, за съществуването на общностите и дейността на институциите.** Невероятен е скокът в напредъка на тази главна област в исто-

рията на човечеството. Началото на този скок е събирателната дейност на първобитния човек (събирателство на растения, корени, лов, риболов и др. подобни), а в наше време това са напълно автоматизирани производствени линии с роботи, компютри и т.н. **Размяната осъществява движението на материалните блага от производителя до крайния потребител.** Такава размяна не съществува, когато производителят сам консумира произведените от него самия материални блага. В историята това е т.нар. натурално стопанство. Но то никога не обхваща цялата продукция. Нарастваща част от нея, като започнем от родовата община, от племето и вървим по-нагоре по стъпалата на историческия прогрес, не се консумира от прекия производител, а отива вън от него. На определен етап размяната приема формата на търговия, чрез посредството на покупко-продажбата, която при по-висшите етапи на капитализма придобива почти всеобщ обхват, съпътствана от широко развита рекламна дейност. Стоковото производство и неговите категории пронизват цялото производство на материални блага и на размяната им. По пътя на търговията те се реализират, стигайки до крайния потребител, което пък, от своя страна, създава стимули за развитие на производството. Ето защо първата основна сфера на обществото – материалното производство – може да изпълнява своето предназначение във функционирането на социологическата система само диференцирана на производство на материални блага и на размяна.

* * *

Духовното производство също се диференцира на две главни области: **наука и оценъчно-нормативно отражение.** Общото между тях е, че имат отразителен идеален характер.

Науката дава познания за природната и обществената действителност, в т.ч. за самия човек, включително за неговия субективен психо-емоционален мир. Рушейки непрекъснато твърденията и внушенията на мистиката, религията, суеверията, опровергавайки постоянно неверието на агностицизма, отнасяйки се критично и преодолявайки достигнатото в самата наука, тя прониква все по-дълбоко и нашироко в същността на битието – както в неговите микро-, така и в неговите макромасшаби. Тя твори нови понятия, формулира нови закони, създава нови теории, обогатява своя методологичен апарат, въоръжава се с все по-съвършена и мощна изследователска апаратура. Диференциацията на науката достигна огромни размери. Хиляди са вече институционализираните научни дисциплини. Създаването на нови, относително обособени дисциплини се съпътства от интензифицирането на междудисциплинните изследвания. Абсолютно и относително сред населението броят на научните работници нараства. Няма вече значима социална дейност, която може да бъде ефективна и да се развива успешно, ако не използва постиженията на науката. Първото условие за конкурентоспособност на всяка дейност е използването на върховите научни открития. В сърцевината на т.нар. информационно общество стои науката като решаващ фактор за напредък, за ефективност, за конкурентоспособност.

Оценъчно-нормативното отражение, другата главна област на духовното производство, макар че също като науката има отразително-идеален характер, се

различава от нея. Въпреки че съдържа повече или по-малко познавателни елементи, то създава политически програми, планове и стратегии за насочване на политическата дейност на съответната партия и сили. В основата на създаването на политическите програми, стратегии и т.н. стои противопоставката „**прогресивно-реакционно**”. Това е критерият в последна сметка за оценяването на политическите програми и стратегии по отношение на прогреса.

Тук се включва и създаването на юридически норми на различните им нива и видове. В основата им стои противопоставката „**законосъобразно-незаконосъобразно**”. Тяхната цел е да определят рамките на поведението на хората, общностите и институциите. Те са могъщ регулативен фактор, защото зад тях стои материалната сила на държавата с нейния репресивен апарат. Чрез тях и държавата господстващата класа или част от нея налага своята воля и интереси като всеобщи в съответното общество.

В оценъчно-нормативното отражение се включва и моралът като вечен и всеобщ регулатор на човешкото поведение. За разлика от правото, зад морала стои общественото мнение. Тук главната оценъчна противопоставка е „**добро-зло**”. Тези основни категории на етиката се анализират обстойно в съдържателната книга на Васил Момов „Изкушенията на Пандора. Социалното битие на доброто и злото...” /101/. Общественото мнение одобрява или осъжда. Неговата сила на въздействие не бива да се подценява, въпреки доброволността при възприемането от страна на индивида на едни или други морални ценности.

Друг елемент на оценъчно-нормативното отражение е изкуството. То се различава качествено от науката. Но без да е пряко познавателно отражение на обществения живот, със специфичните си форма и смисъл, то съдържа огромни възможности за познавателни характеристики на обществената действителност и нейните субекти. В основата на оценъчния характер на изкуството стои противопоставката „**красиво-грозно**”. Неговото влияние е всеобщо и всекидневно.

Най-сетне в поредицата от елементи на оценъчно-нормативното отражение идва религията. В нейната основа стои противопоставката „**праведно-греховно**”. Въпреки че в световен мащаб се засилва тенденцията към секуларизация, поради обстоятелството, че нейните корени – гносеологически и социални – далеч не са отмерили, религията продължава да съществува, да влияе върху съзнанието и поведението на милиарди хора, да дава силен отпечатък върху бита и традициите на отделните народи, региони, цивилизации. Макс Вебер отбелязва: „Всяка потребност от спасение, бидейки израз на определен вид „страх”, на социално и икономическо потисничество, е източник на вярванията в избавлението; без да бъде изключителен източник, тя е по природа един от най-ефикасните” /246:511/. Вплетена тясно в политическите борби, тази потребност е фактор в социалните и между-държавните конфликти, в тероризма. Съществува парадоксален контраст между, от една страна, технологичното ниво на отишлите много напред производителни сили, нарасналото образователно равнище на населението, натрупаните културни ценности, нивото на науката в развитите страни и, от друга страна, масовия характер на разпространението на суеверия, на честите прояви на мистика, на спекула с религиозните убеждения на оставащите все още не малко вярващи.

За да се осъществява процесът на възпроизводство на хората е необходимо те да бъдат раждани, отглеждани, образовани, лекувани при заболявания, да спортуват, изобщо да бъдат социализирани. Оттук – главните области на възпроизводството на хората.

На първо място това е **сексуалният живот**. Възпроизводството на хората започва с раждането им, резултат на полови отношения. В животинския свят половото съвкупление изпълнява единствената функция за продължаване на вида. При човека тази функция се запазва, но се допълва от друга, която е много по-мощна. Един мъж теоретично може да е баща на милиони деца, обаче най-често той има едно-две деца, доста по-рядко три-пет и съвсем рядко повече от пет. В няколко процента от случаите поради различни причини това изобщо не става. А неговата сексуална активност продължава като правило между 30 и 50 години. С други думи – човекът е превърнал секса в средство за наслада. Естественият сексуален акт е между мъж и жена. Но свеждането до минимум на възпроизводствената функция на секса съдейства за раждането на перверзни форми на сексуални отношения: хомосексуализма, който в наше време получава широко разпространение и в редица страни се легитимира държавно. Същевременно сексът се използва като средство за печелене на пари. Проституцията, макар и смятана за древна професия, в сегашно време е масова дейност на милиони жени и все повече на мъже. Получи значително разпространение порнографията в медиите, киното, интернет, театъра. Половият акт, включително перверзните му форми, вече се показва в неговите физически подробности по медиите. В това отношение развитието е достигнало своя край – нищо повече не е възможно. Разви се и мощна индустрия, последвана от съответна реклама и търговия на промишлени средства за полова игра и задоволяване – изкуствени полови органи, вибратори и др. Утвърдиха се ражданията *in vitro*. Усъвършенстват се противозачатъчните средства. Същевременно обществото винаги се е опитвало да регулира сексуалната дейност. Макс Вебер изтъква, че на никакъв стадий, познат от тяхната еволюция, сексуалните отношения не са освободени от регламентация – икономическа и сакрална /246:609/. Това е свързано и с раждаемостта и предизвиква остри социални проблеми – и когато раждаемостта е недостатъчна, и когато е прекалена.

В **бита**, като главна област на възпроизводството на хората, се задоволяват техни основни потребности – от жилище, храни, дрехи, духовно общуване, секс, почивки и развлечения. Тук преди всичко се извършва раждането и отглеждането на децата. Битовата дейност органично е свързана със семейството като неин субект в историческото развитие. В продължителен исторически период битовата дейност в семейството е преплетена с производствена дейност за материално самозадоволяване на семейството. Но производствената дейност постепенно се прехвърля на публично организирани форми – държавни, частни, общински и др. и в развитите държави се свежда до минимум в семейството. Същевременно и част от редица други битови дейности (хранене, отглеждане на децата и т.н.) се поемат от извънсемейни – държавни и частни – форми. Огромно значение има семейството за социализацията на децата, по-конкретно за възприемането на едни или дру-

ги ценностни системи, за професионална ориентация, за формирането на волеви качества, на познавателни и естетически интереси, на трудолюбие, на съпричастие към социалните проблеми и процеси.

Друга главна област на възпроизводството на хората е и **образованието и възпитанието**. То започва и частично се извършва в семейството, но основната му част се осъществява в специализирани държавни или частни учебни заведения, включително пансиони. Формите на обучение са различни: редовно, заочно, вечерно, дистанционно и др. Компютризацията и интернет внасят сериозни изменения в начините на образование, променя се неговото съдържание. Но с нарастването на ролята на науката в общественото развитие, с издигането на технологичното ниво на материалното производство и на останалите обществени дейности се издига ролята и значението на образованието и възпитанието. За съжаление все още в редица страни има много хора, главно подрастващи, които остават неграмотни, а във високо развити страни се получава вторична неграмотност в резултат на липса на интереси към четенето, на погълнатост от развлечения или пък на изместване на четенето от компютъра и интернет.

Главна област на възпроизводството на хората е и **здравеопазването**. Човекът е биологически организъм и се подчинява на механичните, физическите, химическите и биологичните закономерности. Неговото тяло периодично заболява или се износва. Здравеопазването трябва да премахва или да свежда до възможния минимум тези явления. В наше време то се е превърнало в грандиозна динамична система. Но болестите се променят, появяват се нови заболявания. За някои от тях още няма сигурни средства за лечение. Нараства ролята на профилактиката. Всичко това е свързано със социалната организация и насоченост на здравеопазването. При това в условията на капиталистическото общество и на пазарната икономика здравеопазването се превърна в съществено средство за трупане на печалби. Там, където главен стимул е печалбата, там изчезва човеколюбието, хуманизмът. И лечебната дейност, и производството и търговията с лекарства стават все по-скъпи и често недостъпни за широки маси от населението, а това зависи от формационната характеристика на обществото.

Все по-важен фактор при възпроизводството на хората стават **физкултурата и спортът**. В резултат на техническия прогрес физическият труд намалява относително и абсолютно, увеличава се умственият труд, образованието и самообразованието отнемат все повече време на хората, трудовата дейност става все по-заседнала, увеличава се социалното напрежение във всекидневието, намаляват контактите с природата, човекът все повече живее в изкуствена среда. Тези тенденции са вредни за биологичното състояние, трудоспособността и психичния комфорт на хората. Физкултурата и спортът се превръщат не само в извънредно важен, но често и в единствен компенсаторен фактор. Но става дума за масова физкултура, в която са въвлечени всички без изключение – от детската възраст до края на живота. При това по разнообразие и интензивност за всички тя трябва да достига нивото на **оптимална физкултурна активност**, категория, която аз формулирах през 1974 г. /90:75-76/. Разбира се, за това са необходими не само субективни стремежи и желания на хората, но и целенасочена политика на държавата, изграждане на съответна инфраструктура.

* * *

Основната сфера на комуникациите се подразделя на **размяна на информация** и на **преместване на хората и на социалните вещи в пространството**.

Размяната на информация следва развитието на икономическите връзки, както и на другите контакти на хората и институциите. Те вече придобиха глобален характер и извънредно много се интензифицираха. Може да се приеме, че глобализацията в това отношение е почти достигнала възможните си граници. Всички институции и хора могат да установят контакт в планетарен мащаб за минути и секунди. Оттук нататък развитието на размяната на информация ще върви по пътя на усъвършенстването на техническите средства, на разширяването на визуалността при информационните контакти, на подобряването на качеството на информационния сигнал и съобщение, на намаляването и премахването на вредностите от лъченията на мобилните телефони, компютрите и т.н.

Що се отнася до преместването на хора и на социални вещи в пространството като главна област на комуникациите, както видяхме, то също премина дълъг път на развитие. Ходенето пеша се стесни до малки размери без никога да може да отпадне напълно. Конят, волската кола и каруцата се заместиха от влака, автомобила, кораба, самолета и космическата ракета. Обемът на движението на социалните вещи и хората нарасна в огромни размери и ще продължи да расте. Тепърва в транспортно отношение ще се разширява усвояването на космическото пространство. Скоростите на движение постоянно растат. И сега вече е възможно даден човек да закуси в някое селище, да обядва на хиляди километри от него и да вечеря още по-далече.

* * *

И най-сетне – главните области на социалното управление.

Съгласуване на дейността на хората, общностите и институциите. Тук не става дума за предопределяне на всяка крачка в дейността, а на нейните общи рамки, направления и мащаб. Става дума също така за създаване на стимули за насочване на дейността, когато това е необходимо. Освен със своята нормативна система, държавата може да влияе с данъчната си политика, с увеличаването или намаляването на митническите бариери, с инвестиции и субсидии и др. Тя може да увеличава или намалява грижите за развитие на една или друга главна област. Важно значение при съгласуването на дейността на хората, общностите и институциите има външнополитическата ориентация на държавната политика.

Поддържането на обществен ред като главна област на социалното управление има за задача да премахва или ограничава центробежните сили, които се обявяват и действат против властта на дадена класа. Върху основата на съответна нормативна материя, използвайки идеологически, политически и нравствени внушения, държавата се бори против девиантните прояви и по този начин увеличава позитивната социална енергия. А когато е необходимо, държавата предприема наказателни мерки, които могат да достигнат до физическо премахване на нарушилите обществения ред.

Както се вижда, списъкът на главните области включва: производство на материални блага, размяна, наука, оценъчно-нормативно отражение, сексуален живот, бит, образование и възпитание, здравеопазване, физкултура и спорт, размяна на информация, преместване на хора и на социални вещи в пространството, съгласуване на обществената дейност, поддържане на обществен ред (общо 13 на брой).

Но защо тъкмо тези явления аз определям като главни области на основните сфери на социологическата система? Не е ли възможно да се вземат някои техни разновидности, като се определят за главни области, и по този начин да се разшири техният състав? Естествено, тук трябва да има някакъв критерий. В какво се състои той?

Първо. Независимо от това дали главните области притежават някакво общо свойство, което е присъщо на съответната основна сфера (например науката и оценъчно-нормативното отражение притежават общото свойство „отражение“, което е присъщо на духовното производство) или пък са обединени функционално от него (каквто е случаят с главните области на останалите основни сфери), главните области притежават някакъв специфициращ белег, при което между тях и съответната основна сфера не са възможни междинни степени на общност. Така например, производството на материални блага е преработване на природни вещи и сили и превръщането им в потребителни стойности, докато размяната им (търговията) е специфично движение на тези блага от предприятието производител до крайния потребител. Науката е непосредствено познавателно отражение на действителността, докато оценъчно-нормативното отражение, макар и систематизирано, няма по принцип непосредствено познавателен характер. Съгласуването на дейността на хората се различава от защитата и поддържането на обществения ред. Първото обединява и стимулира действията на хората в едно и също направление, а второто е насочено срещу всички видове посегателства против установения обществен ред. Сексуалният живот, битът, образованието и възпитанието, здравеопазването, физкултурата и спортът, макар че са компоненти на една и съща основна сфера, се различават качествено помежду си. Размяната на информация също така е нещо различно от движението в пространството на социалните вещи и хората, но допълвайки се, те съставят комуникациите като основна сфера.

Второ. Всяка главна област има качествено различна функция в сравнение с функциите на другите главни области в рамките на дадена основна сфера, при което само съвкупността на функциите дава възможност на тази основна сфера да изпълнява предназначението си в обществото, взето като саморазвиваща се социологическа система.

Трето. Главните области, групирани по основни сфери, макар и на едно повисоко стъпало на конкретизация от тях, логически затварят кръга на онова, което изобщо е нужно за съществуването и саморазвитието на обществото. Поради това посочените главни области, също като основните сфери, представляват пълна система и са необходими на всички етапи на общественото развитие.

Четиринадесета глава

РАЗНОВИДНОСТИ НА ГЛАВНИТЕ ОБЛАСТИ

Главните области на социологическата система, от своя страна, също са много съставни. Всяка една от тях има много подразделения, които аз наричам **разновидности**.

Отношението между дадена главна област и нейните разновидности е отношение на род и видове. Всяка разновидност съдържа качествена определеност на съответната главна област и същевременно някаква конкретизация.

Разновидностите могат да се квалифицират въз основа на един или друг белег на главната област. Така например, производството на материални блага се подразделя на промишлено, земеделско и строително. Вътре в тях на свой ред съществуват редица подотрасли. Науката се дели на теоретична и историческа и т.н. Образованието се дели на основно, средно и висше и т.н.

Отношението между основните сфери и главните области, които се включват в тях, от една страна, и между главните области и техните разновидности, от друга страна, не е тъждествено. В първия случай главните области могат да се различават качествено, но да принадлежат към една и съща сфера, тъй като функциите им са подчинени на обща цел. Например здравеопазването, от една страна, и образованието и възпитанието, от друга, са качествено различни главни области, но и двете принадлежат към една и съща основна сфера – възпроизводството на хората, защото я обслужват, макар и по различен начин. Във втория случай това не е така. **Разновидностите на дадена главна област винаги имат същата качествена определеност, но с някаква конкретизация.** Това всъщност е въпрос за границата на понятието „главна област” на дадена основна сфера. Нека вземем за илюстрация материалното производство. Като тръгнем от производството на конкретна и отделна потребителна стойност (например лека кола, телевизор, хладилник и др.), ние трябва да преминем през редица по-абстрактни степени (производство на леки коли изобщо, производство на автомобили изобщо, производство на промишлени стоки изобщо, производство на материални блага изобщо), за да стигнем до най-горното стъпало, което съдържа общата същност на главната област. Всяко по-долно стъпало съдържа качествена определеност на по-горното стъпало и същевременно представлява някаква конкретизация. Последната се оказва нещо общо за още по-долното стъпало и се съчетава с по-нататъшна конкретизация. И така, докато стигнем до най-конкретната отделна разновидност на производството на материални блага.

Какво установяваме в случая? Производството на материални блага представлява сложна градация с редица стъпала по пътя на конкретизацията. Тази градация има една важна особеност. Всички нейни стъпала притежават една и съща същност (преработване на природни вещи и сили и превръщането им в потребителни стойности), която само се конкретизира по различен начин. Няма ли я тази обща същност, цялата градация – отдолу догоре и отгоре додолу – губи своята качествена определеност и се превръща в нещо друго, „А” става „не-А”. Следователно главната област на дадена основна сфера притежава такава качествена определеност, която фигурира от най-конкретната отделна разновидност до някаква степен на общност и в този диапазон обединява всички разновидности, съответствайки на определена обществена потребност. Над тази степен на общност въпросната качествена определеност изчезва.

Главните области имат различен брой разновидности, разположени на различен брой стъпала. По същество броят на разновидностите и на стъпалата в тяхната йерархия е голям, предварително неопределим, доколкото на всеки етап на общественото развитие е възможно възникването на нови разновидности и отмирането на стари. Естествено, това не означава че на всеки етап техният брой не може да бъде установен.

Най-ниското стъпало на разновидностите на дадена главна област приема формата на **низова институция**. Тъкмо в нивозите институции се извършва огромната част от дейността по производството на материални и духовни блага и извършването на услуги. В институциите на по-високите нива, които за разлика от нивозите аз наричам **надстроени**, се извършва в нарастваща степен управленска дейност, като тяхното количество спрямо броя на институциите на по-долните нива видимо намалява. С повече или по-малко изключения, институционната структура на всяка главна област има общо взето пирамидален характер. Общественият прогрес в значителна степен се изразява в неспирното движение, което се извършва в кръга на разновидностите. Така например, правото, политиката, държавата, частната собственост се появяват на определен етап и на друг етап ще отмират. На определен етап се появяват нови разновидности – кино, телевизия, автомобилостроене, самолетостроене, компютри, нови научни дисциплини и т.н. Това е вече процес на обновяване.

Увеличаването на броя на разновидностите и на съответните институции вътрешно обогатява главните области. Усложняват се взаимовръзките вътре в тях и между тях. На свой ред това води до вътрешно обогатяване на основните сфери и на цялата социологическа система. В резултат обществената действителност придобива все по-сложен вид.

В социологическата система се обособяват четири главни нива:

- 1) основни сфери;
- 2) главни области на основните сфери;
- 3) разновидности на главните области с надстроени институции;
- 4) най-конкретните разновидности и съответните им нивози институции.

Във връзка с елементния състав на социологическата система Ошавков разграничава само две нива: първо, основни сфери и, второ, главни области. На второто ниво според него няма еднаквост в състава на различните етапи на общест-

веното развитие /116, първо изд.:27/. Неотделянето на трето ниво на структурата на социологическата система според мен е необосновано поради следните съображения.

Връзката между основните сфери и техните главни области е връзка преди всичко на функцията, а не толкова на качествената определеност. Погледнати през тази призма, главните области могат да се обединят в три групи:

- 1) главни области, в които се създават материални и духовни блага (материалните блага като потребителни стойности, науката, оценъчно-нормативното отражение);
- 2) главни области, които опосредстват движението на материалните и духовните блага от производителя до техния потребител в лицето на отделните хора и социалните институции (размяната, битът, образованието и възпитанието, здравеопазването, физкултурата и спортът);
- 3) главни области, които създават необходими предпоставки за производството на материални и духовни блага и за движението им от производителя до потребителя, като извършват съответните услуги (размяна на информация, преместване на социални вещи и на хора в пространството, съгласуване на дейността на хората, поддържане на обществен ред).

Както на най-абстрактното ниво – при основните сфери, така и при главните области – съществуват достатъчен и необходим брой елементи на социологическата система, които в качеството си на човешки дейности и със своето закономерно взаимодействие правят възможен обществен живот и развитие. На тези две нива обществото изпъква като социологическа система в своята пълнота и собствен смисъл, докато всички останали видове социологически системи са някакви нейни модификации или проекции.

По този начин нивата и елементите на всяко ниво на социологическата система придобиват следния вид (Вж стр. 121).

* * *

В светлината на тази структура на елементите на социологическата система изпъкват ясно недостатъците на изследванията върху обществото като цяло. Ще взема пример с мащабното представяне на развитието на българското общество от Освобождението до 1939 г. в двутомната книга на Румен Даскалов „Българското общество – 1978-1939” /34/, надхвърляща 1000 страници.

Преди това искам да посоча, че Даскалов, отчитайки приемствеността в развитието на познанието, стъпва върху работи на по-стари автори. Така че приносът му е преди всичко в интегрирането на резултати и концепции от разни области и автори, български и чужди, в опита за тяхното осмисляне /34, т.1:19/. Този подход заслужава подчертано положителна оценка и от гледище на научната етика, доколкото се навъдиха много автори – пустоцвети и шарлатани в науката, които не зачитат научната приемственост, все едно, че научното познание започва от тях.

Схема 1

Елементи на социологическата система по нива

Основни сфери	Главни области	Разновидности	
		С надстроени институции	С низови институции
1. Материално производство	1. Производство на материални блага	Разновидности i-n	Разновидности i-n
	2. Размяна	Разновидности i-n	Разновидности i-n
2. Духовно производство	3. Наука	Разновидности i-n	Разновидности i-n
	4. Оценъчно-нормативно отражение	Разновидности i-n	Разновидности i-n
3. Възпроизводство на хората	5. Сексуален живот	Разновидности i-n	Разновидности i-n
	6. Бит	Разновидности i-n	Разновидности i-n
	7. Образование и възпитание	Разновидности i-n	Разновидности i-n
	8. Здравеопазване	Разновидности i-n	Разновидности i-n
	9. Физкултура и спорт	Разновидности i-n	Разновидности i-n
4. Комуникации	10. Размяна на информация	Разновидности i-n	Разновидности i-n
	11. Преместване на хора и вещи в пространството	Разновидности i-n	Разновидности i-n
5. Социално управление	12. Съгласуване дейността на хората	Разновидности i-n	Разновидности i-n
	13. Поддържане на обществен ред	Разновидности i-n	Разновидности i-n

Даскалов се стреми към структурна история, но тъкмо в това отношение изложението му има някои слабости. Така например част 2 на том 2 е озаглавена „Общество”. Тя се състои от 6 глави, в които се разглеждат важни сами по себе си въпроси: социалната структура, селският въпрос, социалното законодателство и политика, женският въпрос, работническият въпрос и други проблеми. Излиза, че обществените явления, за които се говори в останалите 19 глави на книгата, са извън обществото, че те не са негови структурни елементи.

На държавата, като важна според мен част на основната сфера на социологическата система „социално управление”, е отделено значително място (част 1 на том 1 с 5 глави). Но редица аспекти и елементи на държавната проблематика се разглеждат в други части и глави, например аграрната политика, социалното законодателство и политика, културната политика.

В главата за комуникациите се разглеждат само част от въпросите, които се включват в съдържанието на комуникациите. Това са въпросите за транспорта. А другата част от съдържанието на комуникациите, например размяната на информация, е разхвърляно в други части и глави на книгата.

Изобщо липсва проблемът за науката като подсистема на духовното производство и съответно като структурна част на книгата.

Могат да се посочат и други недостатъци на книгата в структурно отношение, но и посочените са достатъчни, за да илюстрират евристичното значение на концепцията за социологическата система, върху методологическата основа на която може да се прави по-задълбочен анализ на обществото.

Петнадесета глава

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ НА ЕЛЕМЕНТИТЕ НА СОЦИОЛОГИЧЕСКАТА СИСТЕМА

Дифузия на елементите

Елементите на социологическата система на всички нива, т.е. основните сфери, техните главни области и разновидностите на главните области не могат да съществуват автономно. Между тях е налице необходима и постоянна взаимовръзка. Те си взаимодействат и само по този начин се образува цялото, т.е. социологическата система и става възможно нейното развитие.

Зависимостите на елементите на социологическата система (основни сфери, главни области, разновидности) варират в по-големи или по-малки граници. Когато благата и услугите в качествено и количествено отношение при движението си от един към друг елемент са под необходимите размери, това може да продължи години. Но натрупванията в несъответствието създава условия за кризи, даже за срывове. Резултатът води не само до затруднения в развитието на отделни елементи на социологическата система, но дава отражение и върху цялостното ѝ функциониране. При несъблюдаване на обективните пропорции във взаимодействието на елементите на социологическата система може да се стигне до нейното взривяване.

От това гледище не е правилно обществото да се редуцира до взаимодействието на индивидите. По този въпрос неточност допуска дори Парсънс, пишейки: „Социалната система се образува от взаимодействието на индивидите” /228:9/. Едва ли е нужно да се доказва ограничеността на такова твърдение, изключващо взаимодействието на общностите и институциите, на обществените явления изобщо.

Качествената определеност на основните сфери, главните области и техните разновидности може да се изясни единствено при условие, че се разглеждат в чист вид, сиреч сами по себе си. Но това е теоретична абстракция, защото институционно и процесуално те съществуват в неразкъсваема връзка, взаимно преливат една в друга. В институционните поделения на главните области винаги са налице в някаква форма и степен елементи и аспекти от качествено различните главни области.

От гледище на битието си самостоятелното съществуване на основните сфери се изразява в самостоятелното съществуване на главните им области, а последното – в самостоятелното съществуване на техните разновидности, доколкото

са институционализирани. Синкретизмът в първобитното общество се преодолява в историческото развитие чрез диференцирането на основните сфери, главните им области и на техните разновидности посредством **институционализация**.

Но институционализацията обособява основните сфери, главните области и разновидностите им само относително. Всяка институция има качествената определеност на съответната разновидност, а тя – на съответната главна област на дадена основна сфера. Институцията е или научна, или образователна, комуникативна, производствена, управленска. Има и случаи, когато институцията е с маргинален характер, или с други думи, когато съдържа съставки и извършва дейности с качествена определеност на различни главни области. Например, в образованието, науката, бита и т.н. има съставки, които по качествена определеност принадлежат към производството на материални блага. Вестниците и списанията принадлежат към комуникациите като основна сфера, но същевременно играят съществена роля във функционирането на духовното производство като основна сфера и упражняват влияние върху социалното управление и индивидуалното съзнание. Възпроизводственият процес на хората се осъществява преди всичко в съответните главни области, но той частично се извършва и във всички останали главни области. Във всички главни области се осъществяват управленски и комуникационни функции и т.н.

Тази взаимна преплетеност и частично съвпадение във функциите и институционната структура на разновидностите на главните области, която пронизва основните сфери на социологическата система, може да се обозначи като **дифузия на елементите**.

Дифузията на елементите се налага по необходимост. Как може да се обясни тя?

Най-напред с наличието на **елементни съставки на социологическата система, които са строителните частици на всеки неин структурен елемент и присъстват във всяка социална дейност**. Кои са те?

Преди всичко това е **личността, човекът**. Хората са навсякъде. Като субекти на всяка социална дейност, те са и производители, и потребители. Обаче те изпълняват своите социални роли в качеството си на специфични социологически системи, въпрос, на който ще се спра по-нататък. В собствената си структура, в съответно преобразуван вид и форма, те съдържат елементи, отразяващи разнокачествената определеност на различни главни области. Например, даден държавник разработва политически програми и доктрини. Така той създава духовни ценности като съставка на основната сфера „духовно производство“. Същевременно като държавник ги прилага, реализира в управленската си дейност, която се отнася към основната сфера „социално управление“. По този начин се предизвиква дифузия в социологическата структура.

На второ място – **социалната общност**, като обединение на хора, свързани с някакъв общ белег. Отделният човек участва в редица общности, в които се включва или по рождение, или през живота си. Общността винаги е нещо повече от съставлящите я индивиди. Тя е характерна с определени ценности и норми, които са наиндивидуална реалност, по различни причини отделните индивиди се включват и изключват от нея, но тя продължава своето съществуване. Разнокачествеността в нейните елементи и функции също внася дифузия в социологическата система.

Третата всеобща и елементна съставка на социологическата система са **социалните вещи**. Както се каза по-горе, те са материалновеществената страна на социологическата система. Въплъщение на огромната част от обективизираната и натрупана социална информация, те правят възможно **социалното наследяване и приемственост**, без което общественото развитие се прекъсва. „Благодарение на простия факт – посочва Маркс, – че всяко ново поколение намира производителни сили, придобити от предишното поколение, и му служат като суров материал за ново производство, възниква връзката в човешката история” /78, т.27:372/. Социалните вещи, имащи определена структура и функционални възможности, предявяват определени изисквания към човека и социалната организация, а това наред с другото обяснява обективността на обществената действителност и на нейните закономерности. Социалните вещи присъстват също навсякъде. Тяхното многостранно влияние ги прави един от източниците на дифузността в социологическата структура.

Следващата всеобща елементна съставка на социологическата система е **институцията**. Огромното ѝ значение, както вече знаем, се заключава в това, че почти цялата дейност на хората се извършва в и чрез институции. Всяка институция възниква или се създава, за да извършва определена дейност. Хората, които участват в дадена институция и формират нейния трудов екип, всъщност са една формална общност, защото са обединени от някакви правила и норми, официално утвърдени и задължителни. Дейността на хората в институцията винаги се извършва с помощта на повече или по-малко социални вещи, имащи едни или други качества и функционални възможности. Този сложен състав на институцията и обстоятелството, че тя извършва дейности с различна качествена определеност, предизвиква дифузност в социологическата система.

Петата всеобща елементна съставка на социологическата система са **обществените отношения**. Изразявайки обективните зависимости между хората, общностите и институциите, те превръщат в системно цяло, обединявайки в едно, цялата съвкупност от обществени явления. Те не са достъпни за човешките сетива, но играят изключително важна роля във функционирането на обществото, поначало те предопределят поведението на отделните хора и техните общности. Обществените отношения са качествено различни, следвайки качествената определеност на главните области на основните сфери на социологическата система. С качественото си многообразие те присъстват във всяка основна сфера, във всяка главна област, във всяка разновидност. В производството на материални блага например съществуват не само икономически отношения, но и политически, нравствени, технологични, комуникационни и т.н. Оттук още един източник на дифузност в социологическата структура.

Дифузията на елементите на социологическата система е свързана и с друго обстоятелство. Основните сфери, главните им области, техните разновидности фактически са определени видове социални дейности. В обществото няма друго, освен невероятно множество най-сложно преплетени и взаимно зависими различни видове социални дейности, като извън тях остават техните предпоставки и техните резултати, които на свой ред преди това са били или ще бъдат включени в някаква дейност.

Но в структурата на дейността, взета като процес, се включват всичките всеобщи елементни съставки на социологическата система. Този факт превръща

дейността в арена на различни социологически взаимодействия, в битие на основните сфери, главните области и разновидностите им.

Например специфичната природа на науката в чист вид се състои в това, че тя е систематизирано непосредствено познавателно отражение. Ако се спре анализът на науката дотук, се остава в рамките на теорията на познанието (гносеологията, епистемологията, логиката), но тя още не се разглежда като човешка дейност, последната е само предпоставена. За да стане това, анализът трябва да се разшири като се установи какви и колко хора се занимават с научна дейност (брой, образование и квалификация, пол, възраст и др.), как са обединени и организирани тези хора (научни институти, лаборатории, катедри и т.н.), какви съоръжения се използват (апаратура, лабораторна база и др.), по какъв начин се извършва изследователската дейност (колективно, индивидуално, планово и пр.), как се заплаща научният труд. Производството на материални блага, взето в чист вид, представлява преработване на природни вещи и сили и превръщането им в потребителни стойности. Взето като човешка дейност обаче, то включва и хората, които го осъществяват (работници, земеделци, мениджъри, служители, инженери, друг персонал), формите на тяхната организация (производствени институции – фирми, корпорации, производствени кооперации, лични стопанства и др.), съоръжения, които използват (техника, работи, компютри, помещения и сгради, апаратура) и т.н.

Тъкмо този сложносъставен характер на човешката дейност става важен източник на дифузия на елементите на социологическата система.

Формите на взаимодействието на елементите на социологическата система са главно две.

Първата се осъществява чрез размяна на продукти и резултати, създадени от функционирането на дадени елементи на социологическата система. Сиреч те се произвеждат в дадена основна сфера, главна област, разновидност, а отиват в някоя друга, където се извършва тяхното потребление /111:72/. Така те стават нейна съставна част в същата форма или в преобразуван вид вследствие на потребяването им, условие и фактор на нейното функциониране. Така например, материалното производство снабдява с материални блага всички останали основни сфери, както и себе си. Нито една от останалите основни сфери не може да съществува без редовно да консумира материални блага. От размера, качеството и навременното получаване на тези блага в определяща степен зависи развитието на съответната основна сфера.

Както посочва Ошавков /111:72-73/, продуктите на материалното производство могат да се разделят на две групи. Едните се употребяват еднократно и веднага изчезват като такива. Това са хранителните продукти, източниците на енергия като въглища, газ, бензин, лекарствата и др. Другата група включва продукти, които се употребяват многократно, повече или по-малко продължително време, като не изчезват, но постепенно се изхабяват и амортизират. Някои от тях се поправят, ремонтират, което удължава употребата им, но в края на краищата и те стават негодни и се налага заменянето им с нови. Все по-често се налага поради икономически причини някои средства за производство да се заменят с по-нови – не защото са се износили физически, а защото са остарели морално. При заменянето на даден продукт с нов се съдържа възможността той да се усъвършенства в структурно и функционално отношение, което издига ефективността на съответната дейност.

Духовното производство осигурява на останалите основни сфери и на себе си духовни блага и ценности (научни знания, политически, правни, нравствени, религиозни, естетически възгледи и норми). Заедно с прогреса на обществото все повече се увеличава значението на тези ценности за развитието на основните сфери, на цялото общество.

Продуктите на духовното производство, както отбелязва Ошавков, се различават съществено от продуктите на останалите основни сфери на социологическата система. „Едната от тези особености се състои в това, че всеки продукт на духовното производство представлява нещо уникално и в този смисъл – нещо ново, а не е възпроизводство на нещо вече произведено. Веднъж създаден, продуктът на духовното производство не се създава отново, не се възпроизвежда като такъв” /111:76/. Духовните блага имат идеален характер, не са сетивно възприемаеми, сами по себе си те не могат да предизвикат никакви изменения в обществената действителност. За да се включат в тъканта на обществения живот, те трябва да бъдат обективирани, материализирани по определен начин. Книгата, статията в списание или вестник, езикът и знаковата система на компютъра, информацията в интернет, картината на художника и статуята на скулптора, нотният текст и пеенето на певеца или свиренето на инструменталиста, словото, мимиката и жестът на артиста и др. като материални вещи и процеси обективират ценностите на духовното производство и това създава възможността те да стават достояние на другите, на хората, да се интериоризират в тяхното съзнание и психика и да влияят върху тяхното поведение и дейност.

Друга особеност на продуктите на духовното производство е, че те нито се изхабяват, нито изчезват при потребяването им. Има се предвид, разбира се, съдържанието, същността на тези продукти, а не материалната форма, в която се обективират /111:77/. Продуктите на духовното производство – знания, понятия, теории, хипотези, прогнози, технически открития, оценки, норми, описания, художествени образи и т.н., заедно с обществения прогрес оказват все по-голямо влияние върху развитието на останалите основни сфери.

Изобщо, навсякъде **иновацията** придоби огромно значение, непрекъснато интензифицирайки социалните процеси, а тя е следствие от постиженията на науката и практическото ѝ приложение във всички основни сфери на социологическата система. Антисциентизмът е обречен на провал. Друг е въпросът, че науката се използва и за антихуманни цели – за създаването на оръжия за масово унищожение на хората, някои от които вече заплашват с гибел самото човечество, а едностранчивото ѝ използване при капитализма само в името на печалбата роди глобалните екологични проблеми и др.

Що се отнася до комуникациите и социалното управление, те не създават продукти, нито духовни ценности. Те осигуряват общуването на хората, общностите и институциите, преместването на хора и социални вещи в пространството или пък координирането и регулирането на тяхната производствено-потребителна дейност, поддържането на обществен ред. Без това нито една основна сфера, както и обществото като цяло, не може да функционира. При възпроизводството на хората също не се създават материални блага и нови духовни ценности, а се потребяват такива, за да се възстановяват и развиват физическите и духовните сили на хората. **Това налага да се разграничат понятията „производство” и „потребление” от понятието „услуги”.**

Необходимо е съответно да се направи разграничение между взаимодействията на основните сфери чрез размяната на материални блага и духовни ценности, от една страна, и правенето на услуги, от друга. Да се превози една социална вещ и група хора от един в друг град, да се лекува даден човек, да се продават стоки, да се сервират храни и напитки в ресторанта, да се организират спортни състезания, да се прави фризура или пластична операция и т.н. – всичко това са услуги.

Производството на материални и духовни блага е свързано тясно с правенето на услуги. Като правило услугите са компоненти на сложния процес на движение на материалните и духовните ценности от техния създател до потребителя. Те опосредстват взаимовръзката и взаимодействието на производството и потреблението.

Другият механизъм на взаимодействието между основните сфери е свързан с хората като субекти на всички обществени дейности. Хората, с различните си качества, влияят съзнателно или несъзнателно върху извършването на тези дейности, по-конкретно върху техните резултати. Тези качества се формират преди всичко в сферата на възпроизводството на хората, но до известна степен това се извършва и в другите сфери.

Например моралът на човека, като субект на производствената дейност, неизбежно се отразява върху активността му. Върху тази дейност се отразява и културността на човека, т.е. знанията, които той има и които идват от науката и образованието. В този смисъл върху производствената дейност влияят не само науката и оценъчно-нормативното отражение, но и образованието и възпитанието, макар и по-опосредствено. С други думи, резултатите от функционирането на някои главни области и съответни основни сфери с помощта на други главни области и основни сфери се акумулират от човека и се превръщат в негови качества, а след това влияят върху неговата дейност и така, между другото, се осъществява взаимодействието на обществените явления изобщо.

Тук е необходимо да се прибави, че едни и същи хора участват в различни дейности, както едни и същи човешки общности, институции, съоръжения могат да служат за извършването на различни дейности. Това в огромна степен още повече усложнява обществената действителност.

Както се вижда, социологическата система изразява цялостния характер на обществото, обвързва в единство всички обществени явления. Имайки редица нива, а на всяко ниво – качествено различни елементи, тя е изтъкана от безкрайно множество взаимодействия – социологически и несоциологически, намира се в постоянен процес на вътрешни изменения и развитие, противостои и си взаимодейства с природата – нейната среда. Натрупването на социален опит, който се обективира, диалектичното взаимоотношение на производство и потребление не й дават покой, вътрешно я динамизират.

Материалното производство – централна структурна и функционална единица на социологическата система

Както се вижда, зависимостта между елементите на социологическата система е всеобща. Всеки елемент влияе на останалите и търпи тяхното влияние. Така

се ражда цялото, така се осъществява неговото функциониране, което обуславя развитието му.

Обаче оттук не следва, че взаимовръзките и взаимодействията между различните елементи на социологическата система са от еднакво значение. Човечеството започва своето развитие от такава ниска производителност на труда, която е давала възможност само за биологично оцеляване. Извънпроизводствените дейности, т.е. основните сфери в лицето на духовното производство, комуникациите и социалното управление не само са били синкретично слети с материалнопроизводствената дейност, но са заемали незначителен дял от общия обем на социалните дейности. Възпроизводството на хората се е свеждало до грижите за биологичното оцеляване и емпиричното предаване на подрастващите на натрупаните знания и опит.

С нарастването на производителните сили, с появата и увеличаването на принадлежния продукт постепенно се създават материални възможности за развитие на останалите основни сфери. Като следствие се появява разделението на труда, което по-нататък непрекъснато се разширява и задълбочава. Във връзка с това по думите на Дюркем действа един закон на историята: механичната солидарност, която в началото е единствена или почти единствена, прогресивно губи своя терен; органичната солидарност става постепенно преобладаваща /192:149/. Възникват професионално обособени общности, занимаващи се с дейности, които по качествената си определеност принадлежат към другите основни сфери. В началото всички индивиди се занимават с материалнопроизводителен труд, по-късно част от тях се откъсват постепенно от него, започвайки да се занимават професионално с други видове труд извън материалното производство. При достигането до висока производителност на труда се появява нова тенденция – започва не само относително, но и абсолютно намаляване на заетите в сферата на материалното производство.

Тъй като материалните потребности на хората (от храна, жилище, дрехи) количествено са ограничени, съществува възможност те да бъдат задоволявани съобразно рационални норми и същевременно неограничено да нараства делът на извънматериалните потребности. Когато обаче в сравнително развити страни настъпи икономическа криза и влошаване положението на значителни маси, съкращаването на потреблението започва от основните сфери, намиращи се най-далеч от първичните материални потребности на хората. Така стана в страните на сталинския тоталитаризъм след неговия крах към края на 80-те години на XX в. и започналата реставрация на капитализма, предизвикала значително влошаване на положението на широките трудещи се маси.

Тази историческа ретроспекция разкрива наличието на един обективен социологически закон – **законът за определящата роля на материалното производство, което винаги е структурирано като определен начин на производство, спрямо останалите основни сфери на социологическата система.** Още Платон се докосва до действието на този закон. Като изтъква, че държавата възниква, понеже всеки един от нас не може сам да задоволява себе си, нуждаейки се от много неща, той изброява главните от тях: първата и най-голяма нужда е приготвянето на храната, за да могат хората да съществуват и живеят, втората нужда е да се изградят жилища, третата е приготвянето на дрехи и други подобни /125:67-68/. Монтезкьо също изтъква, че вторият природен закон е законът, който подтиква чо-

века към търсене на храна /102:57/. Люис Морган (Lewis Morgan) отбелязва, че собствеността, която упражнява такъв могъщ контрол върху обществото в продължение на още кратката история на цивилизацията, даде на човечеството деспотизма, империализма, монархията, привилегированите класи и накрая – представителната демокрация /223:394/. В наше време Лесли Уайт (Leslie White) пише, че „социалните системи реално са вторични и спомагателни по отношение на технологическите”. И по-нататък: „Всяка социална система се основава на определена технологическа система и е детерминирана от нея” /160:231,245/. А Лазарсфелд дава пример със социологията: „Произходът на социологията, собствено казано, е тясно свързан с индустриализацията на Западна Европа” /206:43/.

Определящата роля на материалното производство се изразява в това, че от неговото състояние в края на краищата зависят, понякога чрез посредстващи звена, възможностите за развитие на останалите основни сфери, както и главните механизми и насоченост на тяхното функциониране. Нарасналото в огромна степен и продължаващо да расте обратно влияние на основните сфери извън материалното производство върху неговото развитие не отменя този закон. Знаменитото откритие на Маркс: „Начинът на производството на материалния живот обуславя процеса на социалния, политическия и духовния живот изобщо. Не съзнанието на хората определя тяхното битие, а, напротив, тяхното обществено битие определя съзнанието им... Правните отношения, както и държавните форми, не могат да бъдат разбрани нито от самите тях, нито от т.нар. общо развитие на човешкия дух, те се коренят в материалните условия на живот” /78, т.13:7,8/, запазва своята валидност и сега. Това е фундаментален социологически закон на общосоциалното развитие.

Как може да се обясни този закон и в какво по-конкретно се изразява неговото действие?

Първо. Продуктите на материалното производство задоволяват първичните най-основни нужди на хората, отнасящи се към съществуването им като биологични същества. Без тези продукти хората просто ще измрат. Като ги има, човек може да не посещава концерти, да не ходи на художествени изложби, да не присъства на футболни мачове, да не чете книги и вестници, да не участва в политически митинги, да не гледа по телевизията шоута, но той ще живее. Разбира се, това ще бъде ограничен в културно отношение живот, повече или по-малко примитивен. Социологическите изследвания показват, че и сега, в началото на XXI в., няколко десетки процента от населението в развитите страни живеят по този начин, а в не малко от бившите колониални страни се касае за мнозинството от населението. Но ако хората нямат храна, дрехи и жилище, те са обречени само за дни и седмици. В това отношение нито една друга основна сфера не може да се сравнява с материалното производство.

Второ. Материалното производство създава материалната база за функционирането на всички останали основни сфери. Образованието изисква учебни сгради, учебни пособия, средства за учителите и другия персонал в образованието и др., здравеопазването – сгради за лечебните заведения, лекарства, медицинска апаратура, средства за лекарите и лекарствата и др., издръжката на една политическа партия, що годе влиятелна, изисква огромни средства, същото важи за спортните състезания, за търговията със спортисти и т.н. Колкото са по-широки възможностите на материалното производство, колкото е по-голям принадлежният про-

дукт, толкова повече средства – абсолютно и относително – могат да се отделят за развитието на останалите основни сфери. Тази зависимост е обективна.

Трето. Отношенията между хората и социалните общности, които се формират в материалното производство, определят материалната заинтересованост на хората и общностите и по този начин обуславят главната насоченост на тяхното поведение в обществото. На първо място тук изпъква важността на собственическите отношения. Който е собственик на средствата за производство, той управлява производствения процес, той присвоява принадлежния продукт и се разпорежда с него. Огромната част от политическите конфликти и борби у нас след 1989 г. имат корена си тъкмо в борбата и усилията за овладяване на собствеността, за натрупване на богатства, защото който постигне това, ще бъде господарят на страната. В тази борба и в тези усилия, както показват фактите, няма скрупули, няма морал и приятелство, няма държавническо съзнание и дисциплина, няма национални интереси.

Производствените отношения обуславят основните черти на класовообщностната структура, а производителните сили – професионалната структура, която е тясно свързана с първата.

Четвърто. Материалното производство, обуславяйки класовообщностната и професионалната структура и формирайки материалните интереси на хората и социалните групи, определя в последна сметка главното съдържание на идеологиите, на оценъчно-нормативното отражение, на политическия живот. Политическите партии и дейци служат преди всичко на определени икономически интереси. В същото русло се извършва и дейността на държавата. Макс Вебер посочва, че икономическият и правовият ред са свързани по най-интимен начин. Юридическата гаранция в твърде широки размери е в пряка услуга на икономическите интереси /246:322,347/.

Факторът с най-голямо значение за развитието на науката са „социалните поръчки“ за научни разработки, идващи от материалното производство. Прав е Енгелс, посочвайки, че една обществена потребност придвижва науката напред много повече, отколкото десетки университети.

Разбира се, зависимостта на четирите основни сфери от материалното производство не е еднопосочна. Тяхното обратно влияние върху нея е толкова съществено, че тя не може да съществува без тях. При това тук се откроява една закономерност: заедно с прогреса на обществото влиянието на тези основни сфери върху материалното производство се увеличава. В наше време то е станало толкова голямо, че от равнището на науката и технологичното приложение на нейните открития, както се каза, зависи нивото на производителността на труда. В тази насока все по-голямо става и влиянието на образованието. Да не говорим за ролята на държавата.

Но тук е нужно да се изтъкне една особеност: колкото и да нараства ролята на четирите основни сфери за развитието на материалното производство, това никога не може да доведе до отпадане на определящата му роля в цялостното функциониране и развитие на социологическата система.

Учудва опитът на Румен Даскалов, характерен с непоследователност и вътрешна противоречивост, да отхвърли определящата роля на икономиката над политиката. След Освобождението политическата сфера обуславяла развитието, включително стопанското /34, т1:430/. Но самият Даскалов на същата страница от-

белязва, че икономическата сфера задава общата структурна рамка на възможното политическо действие. Та тъкмо в това в случая се проявява определящата роля на материалното производство – да обуславя насоката и рамката на политическото действие! Изпадайки в противоречие със себе си, той пише: упадъкът на някои градове и развитието на други след Освобождението зависи от производството /34,т.2:138/. И още: след неуспеха във войната икономиката придобива „особено важно обуславящо“ въздействие. Стопанската криза и оскъдицата на икономически ресурси обуславя изострянето на социалния конфликт /34,т.1:430,431/.

Освен това Даскалов забравя, че промяната на начина на производство в класовите общества се извършва по пътя на класовата борба и революциите, което се определя от икономическите противоречия и от обусловената от производствените отношения класова структура на обществото. Например българското възрождане и руско-турската освободителна война изиграха ролята на буржоазно-демократическа революция, разчистила терена за капиталистическо развитие на България. Точно на това служи българската държава след Освобождението, обстоятелство, добре разяснено от самия Даскалов /34,т.2:241/.

Критерии за ефективност на отделния елемент на социологическата система

От казаното за взаимовръзката и взаимодействието на елементите на социологическата система следва изключително важният извод: **нито един елемент на социологическата система няма самозадоволяващо се значение.** Иначе казано, нито един елемент не съдържа в себе си критерия за собственото си развитие. Този критерий се обуславя от неговите взаимовръзки с останалите елементи, т.е. от мястото му в цялостната система на обществото.

Не може например да се измерва ефективността на производството в цялост в рамките на самото производство, с помощта само на икономически критерии. В последна сметка критерият за тази ефективност може да бъде само взаимовръзката на производството с останалите основни сфери на обществото. Този извод не се влияе от обстоятелството, че производството играе определяща роля в общественото развитие.

Тук е потребно едно разграничение. Поради сложността на обществените явления, критериите за тяхната ефективност могат да се разделят на два вида: **промеждутъчни и крайни.** Промеждутъчните критерии произтичат от спецификата на отделното обществено явление и могат да се използват само в границите на неговото собствено функциониране като относително самостоятелно явление. Крайните критерии произтичат от взаимовръзката на даденото обществено явление с другите явления и със системата като цяло.

Например намаляването на себестойността на продукцията в дадено предприятие е важен икономически показател. Изразявайки спецификата на материалнопроизводствената дейност като относително самостоятелно явление, той има промеждутъчен характер. Ако продукцията на предприятието не се продаде на пазара, защото не отговаря на търсенето, тогава ниската себестойност не може да осигури съответни печалби на собственика на предприятието. Както се вижда,

крайният критерий, който изразява взаимовръзката на материалното производство с качествено другите елементи на социологическата система ще даде представата за истинската ефективност. Следователно крайният критерий, който по същество има социологически характер, е по-основен от промеждутъчния.

В един научен институт могат да се правят много научни разработки и в това отношение неговият колектив да показва по-висока резултатност от колективите на други институти. В рамките на науката той ще бъде класиран на по-предно място. Но ако неговите разработки не съответстват на потребностите на производството и другите сфери на обществото и не намират практическо приложение в тях, нито обогатяват научната методология, те ще се окажат безплодни. И тук промеждутъчният критерий, колкото и важен да е той, не дава винаги вярна оценка на научния труд. За тази цел трябва да се използва крайният критерий, който се опира на промеждутъчния.

ОБЩНОСТНА (СУБЕКТНА) СТРАНА НА СОЦИОЛОГИЧЕСКАТА СИСТЕМА

Шестнадесета глава

СОЦИОЛОГИЧЕСКА СИСТЕМА И НАСЕЛЕНИЕ

Всяка социологическа система е свързана с определена съвкупност от хора. Ако това е социологическа система в рамките на държава, съвкупността от хора, които са част от тази социологическа система, съставят населението на съответната страна. Ако това е социологическа система в рамките на управленски обособен район или на селище, съвкупността от хора съставят жителите на района или селището.

Този въпрос се разглежда в монографията на Минко Минков „Население и основни социални структури“ (1976 г.). Първата глава на монографията е озаглавена „Население и социологическа структура на обществото“. Напълно обосновава Минков характеризира населението като компонент на социологическата структура. Във връзка с това той разграничава възпроизводството на населението от много по-широкия обществен възпроизводствен процес, т.е. от възпроизводството на обществото като социологическа система. Минков аргументира тезата, че движението на населението е свързано и се обуславя от типа на обществения възпроизводствен процес, който бива интензивен и екстензивен. А това се отразява върху количествената и качествената страна на възпроизводството на населението. Така Минков очертава главните аспекти на взаимовръзката между състава и движението на населението, от една страна, и състоянието на социологическата система, на която населението е компонент, от друга /83:9-30/.

В историческото развитие на обществото като обща тенденция населението на планетата се увеличава. При това колкото повече се идва към настоящето, скоростта на увеличението на населението нараства. Сега общият брой на земното население е вече над 6 млрд души.

По времето на робовладелското общество, на азиатския начин на производство и на феодализма историята познава масови преселения, които обикновено са вземали формата на завоевания. Главната причина е нерегулираното нарастване на населението в някои региони на планетата. По онова време главният отрасъл на производството е земеделието в робска, азиатско-общинна и феодална форма.

Неговата производителност силно зависи от плодородието на почвата и климатичните условия. Съчетанието на плодородни райони с поредица благоприятни климатични цикли е водело до бързо увеличение на хората. Тогава жените са раждали колкото биологически е възможно. Затова надхвърлянето на възможностите на територията при земеделско производство да изхрани увеличеното население е предизвиквало масови преселения. Това се отбелязва още от Морган: когато в резултат на увеличение на населението средствата за прехрана стават недостатъчни, излишното население емигрира към нови региони /223:120/.

Жителите на планетата може би вече се доближават до оптималния си брой. И не само от гледна точка на хранителните ресурси. Заедно с напредъка на науката и на материалното производство, ресурсите в това отношение ще се увеличават до безкрайност. Но при перспективата на посткапиталистическо, неексплоаторско общество, когато всички индивиди ще започнат да се развиват многостранно и всестранно, за всеки индивид ще бъде необходима средно определена площ, даваща възможност за такъв разцвет на личността. При това част от земното пространство ще се заеме от материалните паметници от миналото. Ще бъде необходимо и съответно пространство за инфраструктурните обекти, които са потребни за формирането на високоразвитото посткапиталистическо общество. Така че в чисто пространствено физическо отношение възможностите на планетата са ограничени и не бива да се надхвърлят. Разбира се, в една извънредно далечна перспектива, вероятно ще стане възможно разселването на част от земното население на други планети. Но тази евентуалност е толкова отдалечена, че сега звучи като фантастична прогноза. И е още рано да се обсъжда.

Понастоящем се наблюдават две главни тенденции в измененията на броя на населението в държавно-обособените социологически системи. В развитите страни раждаемостта и съответно естественият прираст намаляват, населението застарява. Даже се появи несъответствие между потребностите от работна сила в съответните социологически системи и недостигът на такава. Това противоречие се решава с внос на имигранти от по-малко развити страни. В развитите капиталистически страни броят на имигрантите вече достига до няколко процента от работната сила. Имигрантите вършат преди всичко най-ниско престижните трудови дейности. Това е своеобразна форма на национална експлоатация. В тези страни се създават цели анклавни от имигранти, които често живеят обособено в квартали, гета, и установяват свой начин на живот, оцветен етнонационално и религиозно. Това явление дава своето отражение в политическия живот, в бита и т.н.

В условията на глобализация главните потоци на преселващите се хора ще бъдат от неразвитите и по-малко развитите към по-развитите капиталистически страни. Този процес, с всичките му противоречия и понякога ексцеси, наред с другото ще допринесе в края на краищата за икономическо и културно изравняване на страните по пътя на формирането на човечеството като единна социологическа система.

Другата главна тенденция в измененията на броя на населението в държавно-обособените социологически системи е неговото бързо нарастване в неразвитите и по-малко развитите от тях. Често естественият прираст там надхвърля нарастването на брутният вътрешен продукт, което прави невъзможно издигането на жизненото равнище на населението. Очевидно в тази сфера е необходима намесата на държавата и на обществеността в съответните държавно-обособени соци-

ологически системи. В Китай политиката на намаляване на раждаемостта, която се провежда от 1956 г., даде чувствителен резултат, макар че това, от своя страна, поражда някои сложни проблеми. Но в Индия не се провежда такава политика. Нейното население вече надхвърли един милиард. Така стои въпросът в повечето африкански страни, в редица страни на Азия, Латинска Америка и др. Проблемът за регулирането на раждаемостта и броя на населението на Земята се превърна в един от глобалните проблеми на човечеството.

Величината на раждаемостта, смъртността и естествения прираст в отделната държавно-обособена социологическа система е различна при отделните етнически групи, съставлящи нейното население. Този демографски аспект е твърде важен, защото дава отражение върху социалното управление, политическия живот, междуетническите отношения. Той предопределя в значителна степен **социалното ниво на възпроизводството на хората в дадената държавно-обособена социологическа система**. Тази социологическа категория е от изключителна важност за развитието на всяка страна. Нека да взема пример със сегашната ситуация в нашата страна. У нас има редица малки етнически групи – арменци, евреи, гърци, руснаци и др. (тук не включвам българските цигани и турцизираните българи). Общият брой на малките етнически групи е под 100 000 души. При това те са трайно интегрирани с българите и България като тяхна родина. Тяхното възпроизводство е по принцип на същото ниво, както и на българите.

Другояче стоят нещата с българските цигани и турцизираните българи.

Българските цигани са около един милион. Сред тях раждаемостта е най-висока. Появилите се положителни и разрастващи се тенденции в образователно и трудово отношение сред тях бяха прекъснати след 1989 г. Огромната част от децата циганчета сега остават неграмотни, независимо дали ходят на училище. Така у нас бързо се образува една увеличаваща се съвкупност от неграмотни млади хора, които израстват без почти никакви културни интереси. В началото на XXI в. те не могат да намерят работа с извънредно редки изключения. Защото обемът на неквалифицирания труд е незначителен и ще продължи да намалява. Остават две главни насоки за заетост – престъпността и проституцията. След 1989 г. в не малка степен българските цигани живеят паразитно върху гърба на останалото население. Всичко това снижава социалното ниво на възпроизводството на населението и задържа цялостното развитие на страната. Държавна политика към българските цигани след ноември 1989 г. или не съществува, или е погрешна, или е импотентна смес от импровизации. Очевидно това е огромен и остър проблем на нашето развитие с дълготрайни съществени последици за бъдещето на страната.

Проблемът с турцизираните българи е по-различен. Те са около 500-600 000. При тях раждаемостта е по-ниска от тази при циганите, но по-висока от тази при останалото население. Тук обаче съществуват други обстоятелства. През 1986 г. 27,69% от турцизираните българи не знаят български език или силно се затрудняват при използването му. Същевременно 92,81% от тях владеят свободно или сравнително свободно турски език /49/. Тъй като турцизацията след 1989 г. се интензифицира и разраства, почти сигурно е, че незнанието на българския език и говоренето в семейството и на публични места на турски език сред турцизираните българи са се увеличили. Но без български език в България никой не може да получи сериозно образование и остава във всекидневие културен инвалид. И тук се образува една съвкупност от млади хора, която запълва най-ниските степени на

социалната йерархия в нашата страна, въпреки трудолюбието на по-възрастните. Ето още един значителен поток, който тегли надолу социалното ниво на възпроизводството на населението в нашата страна.

При това аз се абстрахирам от идеологическото състояние и ценностното възпитание на значителна част от турцизираните българи, подложени на силни турсконационалистически и радикалноислямистки, фундаметалистки влияния, организирани и щедро финансирани от външни и вътрешни сили.

Както се вижда, ако българските управници мислят поне малко за страната си, те трябва незабавно да разработят стратегическа, цялостна, дълбоко научно-обоснована и хуманна политическа линия за спиране на понижаването на социалното ниво на възпроизводството на населението у нас и за постепенното му издигане.

Населението в дадена социологическа система не е безформена маса. То е структурирано.

Седемнадесета глава

СОЦИОЛОГИЧЕСКА СИСТЕМА И ОБЩНОСТНА СТРУКТУРА

Общностната структура на населението представлява огромна и извънредно сложна съвкупност от обединения на отделните хора.

Огромна, защото броят на общностите дори в малки страни като България е от порядъка на милиони. Макрообщностите (класи, етнически и др.) не са много, но микрообщностите (семейство, приятелски групи и др.) са многобройни. Например семействата у нас са над два милиона.

Извънредно сложна, защото общностите са тясно свързани помежду си, често преливат една в друга. При това тук е налице всеобща динамика: едни общности изчезват или намаляват, други нарастват, появяват се нови, изменя се съставът им.

Общностната сложност е свързана и с друго обстоятелство. Както отбелязва и Тилкиджиев /154:39/, всеки отделен човек участва в редица, понякога в десетки общности. Той принадлежи към някаква етническа общност, член е на семейство, включен е в определена роднинска и селищна общност, има приятелски компании, участва в учебни колективи като ученик, студент или курсист, в редица обществени организации (политически, професионални, културни, спортни и др.), член е на трудов или трудови колективи по месторабота, на кооперации и акционерни дружества, включва се почти всекидневно в еднократни общности (пътниците в тролейбуса, автобуса или метрото, чакащите в магазина, публиката на спортно състезание, публиката на театрално представление, присъстващите на събрание, на погребение или възпоминание и др.). Участието на човека в общности е променливо: от едни излиза, в други се включва, сменя ги. Като правило колкото една личност е по-развита и има по-широки интереси, в толкова повече общности участва, което е свързано и със социалните роли, които тя изпълнява.

Връзката между социологическата система и общностната структура е органична. Социологическата система, както вече се каза, възниква, функционира и се развива върху основата на преобразуващата дейност на хората, обединени в общности. Нейните основни сфери, техните главни области и разновидностите им са специфични форми на социална дейност. Но хората и техните общности не са само субекти на дейността, в т.ч. на всички обществени отношения. Те същевременно са обекти, т.е. цел на дейността. Всичко онова, което се върши в обществото, ако не пряко, то косвено трябва в края на краищата да достигне до човека било като материален продукт за потребление и използване, било като духовна ценност

за усвояване, ориентация в социалната среда или преживяване, било като услуга, която въздейства в някакво отношение върху човека, задоволявайки негови потребности.

Тази двойка роля на човека е отразена в извънредно дълбоката мисъл на Маркс: „Хората са и автори, и актьори на собствената си историческа драма” /78, т.4:138/. По-късно и Дюркем ще каже: „Социалните неща се реализират само от хората; те са продукт на човешката дейност” /191:8/.

Следователно социологическата система се превръща в пълна безсмислица без хората, съответно без техните общности. Това ни най-малко не означава обаче, че социологическата система може да се редуцира до сумата от хората или до сумата от човешките общности. Определенията на обществото, свеждащи го до хората или до техните общности, са едностранчиви, защото игнорират другите съставки на обществото, които макар и продукт от дейността на хората или пък съществуващи благодарение на тази дейност, са нещо различно от хората или имат наиндивидуален характер. Затова с основание Тилкиджиев изтъква: „Социалната група и личността не са звена от редуцията на цялостната обществена система, а звена от редуцията на субекта на общественния живот, на извършителите на необходимите обществени дейности, на участниците в обществените отношения: /153:28/.

Отделният човек не може да състави общество. Робинзонадата е съчинение без основание. Най-малката съвкупност, която може да представлява общество и която е позната на историята, е племето. То се състои поне от два, но обикновено от повече рода, а това означава минимум от неколкостотин души. Това е най-малочислената съвкупност от хора, даваща възможност, макар и в синкретичен вид, да се развият ония видове дейности, които в качествено отношение съответстват на основните сфери на социологическата система и са тяхно историческо начало от най-елементарен вид. В сегашно време картината е съвсем различна. При сегашната степен на разделението на труда и на числеността на населението обществото предполага големи съвкупности от хора, които живеят относително обособено на съответни територии в държави. Но тази обособеност е относителна, защото няма страна, която да не общува с други страни, която следователно да не получава част от необходимото за съществуването си от чужбина и да не изнася в чужбина свои материални и духовни продукти.

Но и съвкупността от общностите на хората не е достатъчна за да има общество. Социологическата система е нещо много по-голямо и сложно не само от сумата на хората, взети като индивиди, но и от съвкупността на техните общности.

Нека да вземем най-напред социалните вещи, за които вече стана дума. Всъщност това е най-напред цялата инфраструктура. Една изключителна по своите размери изкуствена среда, създадена от труда на хората, в която е въплътен интелект, енергия, патос, труд, при това не само на живите хора, но и на поколенията преди тях. Социалните вещи са нещо различно от хората и техните общности. Като предмети и овладени енергии те имат материален характер, съществуват обективно. Наистина, хората ги строят и пускат в експлоатация, хората си служат с тях или ги потребяват, но само като нещо външно, с обективните качества и свойства на които са длъжни да се съобразяват. Обществото е невъзможно без социалните вещи и колкото повече напредва, толкова повече зависимостта на хората от тях ще нараства. Само преди десетилетия човекът живееше и работеше

без компютри, сега това за стотици милиони хора вече е невъзможно. Преди век и нещо човекът се придвижваше без автомобили, а сега няма може даже за миг някой да допусне, че на достигнатото ниво общественият живот е възможен без тях?

Нека да вземем също така институциите, за които също говорих. Те са огромен брой и са безкрайно разнообразни. Естествено всяка институция предполага и хора, които съставят нейния колектив и с дейността си изпълняват нейните функции в общото функциониране на социологическата система. Но институцията включва винаги и определени социални вещи, за които вече стана дума. Без тях дейността на институцията става невъзможна. Освен това работата на институцията се извършва съобразно писани или неписани правила, които имат наиндивидуален характер. Всеки член на колектива на институцията е длъжен да се съобразява с тези правила. Те са друга реалност във хората, макар и предназначени да насочват тяхната дейност. В институцията се включват нови хора, други ги напускат по различни причини, но тя продължава да съществува и да функционира. Както се вижда, институцията не може да се сведе нито до отделните хора, които работят в нея, нито до нейния колектив, взет като специфична човешка общност.

Най-сетне да вземем обществените отношения. Факт е, както се каза, че те са отношения между хората, между техните общности, между институциите, невъзможни са без тях. Те изразяват зависимостите между хората, общностите, институциите. Ето защо са нещо повече от отделния индивид, от отделната общност, от отделната институция, както и от механичната им сума.

Дотук аз качествено разграничавам социологическата система от общностната структура като вземам предвид всеобщите елементни съставки на тази система, на обществения живот. Разграничението става още по-ясно като се напомни, че тези всеобщи елементни съставки от своя страна служат като тухлички на основните сфери, на главните им области и на техните разновидности, които са образувания на друго ниво с много по-сложна структура.

Мисля, че казаното е достатъчно, за да се обоснове, от една страна, качествената разлика между социологическата система и общностната структура и, от друга, тяхната органична връзка, в светлината на която общностната структура изпъква като необходима страна на социологическата система.

В литературата тази разлика не се отчита последователно дори от автори, които приемат категорията „социологическа система” и участват в нейната разработка. Такъв е случаят с Ошавков. Между другото, той предупреждава: „Една от основните грешки, която се прави обикновено, се състои в това, че когато се изброяват компонентите на обществото като цялостна система, се споменават някои основни сфери и някои главни области на обществото и наред с тях се поставят някои социални съвкупности, например класите или социално-класовата структура, нациите, семейството и др.” /111:125/. Но въпреки това съвършено правилно предупреждение, самият той не можа да се освободи напълно от същата неточност. Например той отъждествява етническите обединения с регионалните образувания, където те живеят – области, райони и т.н. От една страна, говори за селищни обединения, а, от друга, разглежда самите селища – града и селото – като човешки обединения. Смесва трудовия колектив на даден институт като човешко обединение със самия институт /111:128,131/.

В какво се състои неоснователността на това смесване? Нека да вземем пример с града и селото и съответно с градската и селската общност. Градската общност обхваща съвкупността от хора, които живеят в града, а селската общност – съвкупността от хора, които живеят в селото. Смесването на града с градската общност свежда града до тази общност. Неправомерността на такава операция произтича от обстоятелството, че градът, наред с хората, които живеят в него, съдържа и редица други социални елементи: производствена, битова, комуникационна, културна и т.н. инфраструктура, машини, апарати, съоръжения, мебели и т.н., с които са запълнени сградите, изобщо, огромна съвкупност от социални вещи. Освен това градът съдържа социални институции, социални отношения между общностите и хората в града, социални норми, които регулират поведението и отношенията между хората и др. По принцип същото важи за селото, за регионалните образувания (област, община и др.).

Наред с другото, качествено разграничение между обществото като цяло (цялостната му структура) и общностната, субектната структура е едно от основанията за необходимостта на категорията „социологическа система“. Тя е нещо много по-широко от съвкупността на хората – социалните общности и отделните хора са само един неин аспект. Затова и определенията на обществото само като съвкупност от хора са едностранчиви и непълни, въпреки че редица социолози ги формулират и споделят. Даже и един Радклиф-Браун по този въпрос допуска едностранчивост: „Компонентите или единиците на социалната структура – изтъква той – са личностите“ /132:16,217/.

* * *

Литературата върху социалните общности е огромна. По тези проблеми са проведени и се провеждат много ЕСИ. Обаче в тях все още има много субективизъм, заобикаляне на някои съществени аспекти, терминологията е прекалено шарена.

Преди всичко е нужно родово понятие, което да отрази общите черти на всички общности. За тази цел в литературата се употребяват различни термини: социална група, човешко обединение, социална съвкупност, социална категория и др. Аз поддържам становището на Тилкиджиев, че най-подходящ термин за обозначаването на родовото понятие е терминът „общност“ /153:39-48/. Този термин насочва към най-важния елемент при определението на общността – наличието на нещо общо между хората, включени в нея. Под човешка общност – посочва Ошавков – се разбира „всякаква съвкупност от човешки индивиди като обществени същества, между които има нещо общо“ /116, първо изд.:66/. Според Тилкиджиев общността е „всяка съвкупност от човешки индивиди, влизащи помежду си в социални отношения, която съвкупност е създадена или съществува върху основата на поне един социалнозначим признак, свързан с реализирането на една, няколко или на система от социални дейности“ /154:31/. Общото, което свързва хората в общност, е твърде различно в отделните случаи. Понякога това е някакъв белег, въз основа на който се формира общността, но без да означава, че между хората в нея съществуват реални контакти и взаимодействие. Например, в основата на общността на учените в света стои обстоятелството, че те се занимават с един и

същ вид дейност – изследователска. Но огромната част от учените по света нито се познават, нито са се виждали, нито контактуват помежду си. Публиката на един футболен мач е формирана ситуативно и след мача се разпада, с редки изключения отделните зрители не се познават, по време на мача някои от тях контактуват, разговарят по двама, по трима и рядко повече. Някои общности съществуват векове, други – часове.

Преди да се спра на класификацията на общностите, ще посоча някои разграничения, които вече са утвърдени в литературата.

Най-напред общностите, от гледна точка на прякото общуване на индивидите в тях, могат да се разделят на **контактни** и **неконтактни**. Първите са малки – от няколко души до няколко десетки или най-много стотици. Иначе взаимното познаване и контактуване става невъзможно даже по чисто обемни съображения – при увеличаването на броя на членовете на общността, от определен момент нататък прякото контактуване става физически невъзможно. Но тук съществува важна особеност: и при социалните категории, за които ще стане дума, обикновено обхващащи десетки и стотици хиляди и милиони, и при които в цялост и дума не може да става за пряко общуване, между ограничен брой представители на тези категории такова пряко общуване се осъществява. Всички жени в света – над три милиарда – не могат пряко да контактуват, но на микроравнище, в контактните групи се извършва контактуване и между жени. Често пъти то е по специфични женски въпроси, в което намира израз онова общо, което свързва жените в света в общност – в случая в социална категория. Или пък социалната категория на съседите – всеки човек е съсед, това е може би най-многочислената социална категория, но отделният индивид контактува само със своите съседи, а те не са много, при това невинно с всички тях.

Друго важно разграничение е делението на социалните общности на **формални** и **неформални**. При формалните има официално утвърдени от управленските, производствените и т.н. институции норми и порядки за извършване на съответните дейности, за служебното поведение на хората, които съставят колективите на тези институции. В производственото предприятие има установен нормативен ред, управленска йерархия, което съставя формалната структура на този колектив. Но наред с нея в същия колектив има и неформални структури, състоящи се от взаимоотношения на членове на трудовия колектив, които най-често не съвпадат с формалната структура. Например, формалният лидер, началникът на дадено звено, далеч невинно съвпада с неформалния лидер, който се е наложил спонтанно с личните си качества и доброволно се възприема от колегите му като такъв. Образуването на неформална група става спонтанно върху основата на общи интереси, общо светоусещане, психична съвместимост и съответно формиране на единно обществено мнение, на единна позиция по различните въпроси. Доброволността на включването на отделния индивид в неформалната група, приятността на психичните преживявания в нея, на психичния комфорт в нея създава силно сцепление, членовете ѝ в редица случаи стават в една или друга степен приятели. Формалната група може да е неприятна за даден неин член, но той остава в нея по принуда.

Идеалното е, разбира се, ако формалната и неформалната структура в общността съвпадат, ако не само неформалната, но и формалната структура се преживява приятно, ако в нея се отива с желание.

При класификацията на общностите ще се ползвам от разработката на Тилкиджиев /153:72-93/. Първият критерий, от който тръгва той, е степента на свързаност на членовете на общността, на тяхната реална интегрираност за изпълнението на една, няколко или на система от обществени дейности. По този критерий той разграничава три степени на свързаност и съответни три типа общности: социални категории, социални агрегати и социални обединения.

Социалните категории имат най-ниска степен на свързаност, техните членове притежават даден социално значим признак, без да са пространствено и времево свързани за осъществяване на някаква конкретна съвместна дейност.

Социалните агрегати имат междинна, средна степен на свързаност между членовете като следствие от нетрайния, спонтанен, ситуативен характер на този тип общност.

Социалните обединения са реални пространствено-времеви образувания за изпълнение на една, на няколко или на система от обществени дейности.

Вторият критерий на класификацията, предложен от Тилкиджиев, е дейностната характеристика на общността, спецификата на дейностите, които тя извършва. От това гледище той ги разделя на функционални и органични.

Функционалните общности осъществяват една или преди всичко една основна обществена дейност (функция): социалните класи и слоеве, професионалните групи, семейството, трудовият колектив, политическата партия и др.

Органичните общности възпроизвеждат – в това отношение Тилкиджиев следва постановката на Макайвър и Пейдж – цялостен обществен организъм: етническите общности, селищните общности. При органичните общности цялостната, т.е. социологическата структура е присъща и в акумулирания, и в реалния си аспект /153:104/. Тук се налага една забележка. Всяка социална общност изпълнява някакви функции в обществения живот. Иначе тя не би била необходима в общата социологическа структура, във функционирането на социологическата система. Ако тя не задоволяваше някаква обществена потребност, тя не би възникнала. Самият Тилкиджиев фактически не отрича това, разграничавайки общностите преди всичко въз основа на дейностите, съответно на функциите, които изпълняват. Следователно трябва да се внесат потребните уточнения в неговата терминология, доколкото и органичните общности също са функционални. Освен това формулировката, че органичните общности възпроизвеждат цялостен обществен организъм, прави компромис със смесването на социологическата система с общностната структура.

* * *

Общностната структура е динамично явление. Тя упражнява огромно влияние върху протичането на социалните процеси и същевременно търпи влиянието на всички останали страни и елементи на социологическата система. Най-напред на материалното производство и по-конкретно на начина на производство. Като правило всяка по-съществена и дълготрайна потребност в обществения живот обус-

лавя възникването на съответна общност или общности за нейното задоволяване. Част от тези потребности са далеч от първичните материални потребности на хората – те могат например да бъдат свързани с техни развлечения, с техни психични и оценъчни състояния и др.

Поради всичко това в общностната структура непрекъснато се извършват изменения – по-малки или по-значими, количествени или качествени, пространствени, свързани със селищната или държавната отграниченост, социално-вертикални, изразяващи се в смяната на социалната позиция в йерархията. Появяват се нови общности, някои отмират, променят се условията на тяхната изява, на осъществяването на техните функции.

Осемнадесета глава

ЛИЧНОСТТА КАТО СПЕЦИФИЧНА СОЦИОЛОГИЧЕСКА СИСТЕМА

Всяка социална общност се състои от отделни хора като субекти и обекти на социалните дейности и процеси. Без отделния човек обществото нито е възможно, нито има смисъл. Човекът е навсякъде, във всички основни сфери, във всяка от главните им области, във всяка от разновидностите на главните области. Той произвежда и консумира, той прави услуги и консумира услуги. Всичко онова в обществения живот, което пряко не включва или не засяга човека, има междинен характер в движението на ценностите и услугите към човека и също е проява на неговото съзидание, негово дело. Всички науки, които изучават обществото, включват в своя предмет определени качества, елементи, аспекти, прояви на човека. Човекът е централна категория на социологическата наука.

Иван Хаджийски се пита: „Кои са съставките на човешката личност? Какво собствено е тя? Коя е нейната същина? Какъв е нейният строеж и какви са зависимостите и съотношенията на нейните части? Само точното познаване на тези неща може да ни позволи не само да умуваме и да съчиняваме, но и да причиняваме – да творим – нови личности” /166:336/. Тези въпроси характеризират подхода на Хаджийски при изучаването на човека като системен обект. И той е съвършено прав, защото само с помощта на системния подход човекът може да бъде изучаван успешно. Дори когато изследователят се интересува от отделен аспект на човека, той не може да го разбере нито достатъчно вярно, нито достатъчно дълбоко, ако го откъсне от цялото, от човека като сложно, динамично, цялостно образувание.

При досегашните изучавания на човека се открояват редица ограничености.

Първо. Някои автори разграничават качествено човека и личността. Не се посочва достатъчно ясно каква е разликата, но сякаш се чувства внушението, че понятието „човек” обхваща биологичната страна, а социалната се предоставя на понятието „личност”. Такова разграничение според мен е неоснователно. Човекът не е животно, тъкмо защото над биологичните му свойства са се надстроили социални свойства. Най-важното от тях е способността на човека да извършва преобразуваща дейност, да създава потребителни стойности, духовни ценности, да съзнава и преценява. Бенджамин Франклин (Benjamin Franklin) определя човека като животно, изработващо сечива /Вж 74, т.23:191/, а Аристотел го разглежда като политическо животно /3:526/. Махнете социалните качества на човека и вие ще го

редуцирате в животно. Ето защо всеки човек е личност. Следователно може да става дума само за степента на развитие на човека, на личността. Колкото повече се отива към древността, толкова повече качествата на човека са по-слабо развити и изявени, сиреч неговата индивидуалност е по-невзрачна. Личността е самият човек, но погледнат откъм степента на развитие на неговите качества, включително биологичните. При това биологичните качества на човека не са чисто природни, защото тяхното поддържане и развитие зависи главно от социалните условия и среда. Съществува и обратна зависимост – от биологичните качества на индивида зависи в определена степен неговото битие в обществото. Следователно биологичните качества на човека са негов елемент, доколкото той има системен характер.

Второ. В редица социологически концепции подходът към човека (личността) е едностранчив. Ето как Търнър представя схващанията за личността в някои известни социологически направления:

- **функционализъмът** – в „Структура на социалната дейност“ Парсънс заимства от икономистите-утилитаристи допускането, че човешките индивиди са организми, вземащи решения, които преценяват и след това подбират средствата за достигане на съответните цели;
- **конфликтната теория** – у Дарендорф индивидът се концептуализира само като член на императивно координирана асоциация, който има способността да осъзнава своята зависима позиция и да се организира в конфликтни групи за изменението ѝ;
- **интеракционизъмът** – в перспективата на ролевата теория индивидът се разглежда като притежаващ способността да интерпретира изискванията на ситуацията за взаимодействие и след това да изпълнява потребните действия, като използва различни стилове на поведение;
- **теорията на размяната** – във всички нейни варианти индивидът се разглежда като организъм, търсещ възнаграждение /151:394-401/.

Очевидно е, че това не са цялостни определения, а само посочване на отделни качества или роли на човека. Те са далеч от едно системно понятие за него. Може би авторите им, движени от рамковите задачи на съответните частни социологически теории, не са си поставили като цел да предложат цялостно определение на човека (личността), което влиза в предмета на общата социология.

Трето. Съществуват и опити за системно определение на личността. Така например Ян Щчепански отбелязва, че личността на човека е интегрирана цялост от биогенни, психогенни и социогенни елементи /238:69/. Този подход е правилен, защото не разглежда биологичната страна на личността като нещо отделно от нея и се свързва с ролите на личността като израз на нейната практическа активност. Но посочването на елементите на личността не е достатъчно диференцирано и липсва разграничение между нейните две главни страни – субстанционалната и релационната.

Според Йежи Вятр има четири интерпретации на социалната същност на човека:

- 1) човекът може да развие своите специфични черти само в социалната среда;
- 2) човекът е продукт на социалните условия, той е като обществото, което го е възпитало;
- 3) човекът притежава „социален инстинкт“, склонност да се обединява, да съществува в множеството, да прилича на другите;
- 4) човекът е длъжен да се съобразява със социалните норми, да постъпва в интерес на обществото /249:16-23/.

Всъщност тези четири тълкувания на социалната същност на човека не се изключват, а по-скоро допълват. Ценното в тях е установяването на органична връзка на личността и обществото. Тъкмо тази връзка е била „препъникамък“ за много автори в продължение на векове.

Принципно решение на този въпрос даде Маркс с известното си определение на човека: „Фойербах свежда религиозната същност до човешка същност. Но човешката същност не е абстракция, присъща на отделния индивид. В своята действителност тя е съвкупността на всички обществени отношения“ /78, т.3:5/. Пред нас е едно от гениалните открития на социалната мисъл. То дава възможност да се извършва обосновано движение от отделния човешки индивид към различните видове социални общности и институции и от тях – към цялото общество, както и обратно. С това се слага край на всякакъв механицизъм и на всякаква мистика по въпроса за личността при социалния анализ.

Колко е важен този проблем личи и от думите на Търнър: „Взаимоотношенията между обществото и индивида спадат към най-интересните проблеми на социологическата теория. Как едното се отразява в другото? Как обществото формира индивидите? По какъв начин индивидите създават, запазват и преобразуват обществото?... Тези въпроси се появиха пред социологическата теория в края на XIX в., когато след мащабните проблеми, поставени в трудовете на Маркс, Дюркем, Спенсър и други европейски учени, обект на анализ станаха конкретните процеси, участвайки в които индивидите се оказват свързани един с друг и с обществото“. Това са и основни проблеми на символния интеракционизъм /151:219,220/.

От изключително значение също така е цитираната марксозна постановка, че човекът е съвкупност от **всички** обществени отношения. Защото всички хора са включени в производствените отношения, даже и тия, които не произвеждат, тъй като участват в разпределителните отношения и потребяват материални блага. Всички са включени в управленските отношения, защото няма човек, който може да се измъкне от регулативните системи и механизми в обществото. Всички участват в комуникативните отношения. Всички са включени в битовите, духовните отношения и т.н. Оттук произтича всестранното влияние на социалната среда върху личността. От друга страна, то обуславя полиролевата активност на личността. Личността неизбежно извършва различни дейности, участвайки във всички основни сфери и главни области на социологическата система. Така тя влиза в практи-

чески отношения с други хора, със социални общности и институции, с цялото общество. Не случайно Парсънз отбелязва: „Множеството роли, поемани от една личност, е фундаментална основа на социологическата теория” /228:25/.

По този начин възниква и се осъществява **релационната страна** на човека (личността). Тя изразява неговото място и роля в отношенията с другите хора, социалните общности и институции, с обществото като цяло.

Съществува необходима зависимост между релационната страна на личността и нейното вътрешно богатство. Колкото са по-разнообразни, системни и интензивни отношенията на индивида с елементите на социалната среда, колкото тези елементи се намират на по-високи нива в социалната йерархия, толкова повече се обогатява личността. Духовното богатство на индивида – посочват Маркс и Енгелс – зависи от богатството на действителните му отношения /78, т.3:37/. Ето защо пътят на многостранното и всестранно развитие на личността минава през обогатяването на нейните отношения със социалната среда, при условие че самата тази среда се облагородява и усъвършенства. Но веднъж формирана по определен начин под влиянието на социалната среда, личността със своята дейност оказва обратно влияние върху средата, като я променя в една или друга степен и в едно или друго отношение. Тази диалектическа взаимовръзка между социалната среда и хората е изразена великолепно от Левски: „Времето е в нас и ний сме във времето, то нас обръща и ний него обръщаме” /18:92/. Това обобщение на великия българин е достойно да влезе във всяка общофилософска и общосоциологическа теория, във всяка история на философията и на социологията.

Във връзка с това възниква въпросът за свободата на личността. Понякога се чуват гласове на лъжедемократи или ограничени в познанията си хора, които пледират за пълна свобода на личността. На такива призови е отговорил по същество още Дюркем. Като се позовава на становището на Кант, че човешката личност трябва да бъде автономна, той отбелязва: „Но абсолютната автономия е невъзможна. Личността е част от физическата и социална среда, с която е във взаимоотношения, тя може да бъде само относително автономна” /194:102/.

Релационната страна на личността, като израз на нейната практическа активност и взаимоотношения със социалната среда, по определен начин я формира от субстанционално гледище. Оттук произтича втората главна страна на личността – **субстанционалната**. Релационната и субстанционалната страна на личността се отнасят една към друга не като същности от първи и втори порядък, а именно като страни на една цялостност, съставляващи социалната същност на човека. Релационната страна изразява динамиката на неговите обществени връзки и взаимодействия със социалната среда, проявяващи се в неговата практическа дейност, а субстанционалната страна включва тези черти, качества, свойства на самия човек, които се формират в процеса на тази дейност.

От това гледище формирането на човека може да се разглежда като процес на отражение и акумулиране в една или друга степен и форма на свойствата на социалната среда, която в своята структурираност и цялостност се оказва социологическата система на обществото. Във връзка с това приносна е постановката на Ошавков за личността като акумулирана социологическа структура. „Основната социологическа структура – изтъква Ошавков – е присъща на всеки отделен човешки индивид като обществено същество. Формирането на отделния индивид като обществено същество всъщност представлява усвояване (акумулиране) от него

на основната социологическа структура на съответното конкретно общество от определена обществена формация. Това усвояване на социологическата структура се извършва не само от подрастващите, но и от вече изградения като обществено същество човешки индивид. Така че отделните човешки индивиди са носители на основната социологическа структура на обществото, разбира се, в различна степен” /116, първо изд.: 80/. Тази постановка на Ошавков, от една страна, конкретизира мисълта на Маркс за човека като съвкупност на всички обществени отношения и, от друга страна, има голямо значение за анализа на механизмите на взаимодействието на социалните явления.

Пряко свързаната с това мисъл на Дюркем, че индивидът се ражда от обществото, а не обществото от индивидите, според Арон е била поддържана от Дюркем през целия му живот и е в центъра на цялата му социология /182:323/. Интересен пример за формиращото значение на социалната среда върху хората Арон привежда с Дюркем, Парето и Вебер, живели общо взето по едно и също време. Анализирайки подобното и различното между тях, Арон пише: „Подобното са общите елементи на европейската ситуация, която тези трима автори наблюдават и установяват. Различното е интелектуалният и националният контекст, в който всеки е поставен и който влияе върху начина на концептуалния израз, избран от всеки един. То е също така в начина на изразяването на личността. Единият е от еврейско вероизповедание, другият е католик, третият е протестант, поне по произход” /182:316/. А Питър Бъргър (Peter Berger) посочва: „Обществото не само контролира нашите движения, но и оформя нашата идентичност, нашето мислене и нашите чувства. Структурите на обществото стават структури на нашето собствено съзнание” /16:126/.

В гениалния си роман „Братя Карамазови” Достоевски характеризира семейство Карамазови като огледало на обществения живот в Русия. В него се долавят някои общи основни елементи на тогавашното общество – не всичките, а само в някакъв микроскопичен вид „подобно слънце в малка капка”. Митя Карамазов сякаш изразява непосредствената Русия, не цялата, но тя е тук, усеща се нейният дъх. А бащата Фьодор Павлович е социален тип, създаващ се след реформата от 1861 г. в условията на първоначалното бавно натрупване на капитала все още в средата на дворянските и неизживени, още мощни крепостнически отношения. Той е алчен за пари и богатства, изпитва непреодолима жажда за удоволствия и страст към жените. Оттук фактическото му безбожие, нравствен цинизъм, позоваване на западноевропейски ценности /42, т.2: 431-434/. От казаното следва, както посочват Маркс и Енгелс, че „ако характерът на човека се създава от обстоятелствата, то трябва обстоятелствата да бъдат направени човешки” /78, т.2:142/.

Според мен елементите на субстанционалната страна на личността са четири.

Първо. **Материалната заинтересованост**, която се обуславя от мястото на личността в системата на обществените, преди всичко икономическите отношения. По какъв начин отделният индивид осъзнава своята обективно съществуваща материална заинтересованост, действа ли в унисон или в разрез с нея, е друг въпрос.

Второ. **Културността на личността**, която включва целият обем знания – на емпирично и теоретично ниво – за природата и обществената действителност, уменията ѝ да произвежда материални и духовни блага, да извършва услуги, да организира и ръководи, изобщо да извършва социална дейност.

Трето. **Съзнателността на личността**, т.е. нейното оценъчно отношение към обществените явления, към другите хора. Оценъчното отношение се осъществява съобразно формите на оценъчно-нормативното отражение: в политическо отношение явленията се оценяват най-общо като прогресивни и реакционни, в нравствено – като добри и зли, в правно – като законосъобразни и незаконосъобразни, в естетическо – като красиви и грозни, в религиозно отношение – като праведни и греховни. С други думи, съзнателността включва ценностните системи на личността.

Четвърто. **Биологичните особености** на личността като жив организъм. В това отношение човекът е подвластен на законите на биологията, физиката, химията и механиката, има особености, свързани с възрастта, пола, спецификата на нервната система, здравето. Илюстрация на постоянното задълбочаване на знанията в тази насока е откриването на методите за клониране на гени през 1973 г. и клонирането на първия човешки ген през 1977 г. /60:64/.

Очевидно материалната заинтересованост, културността и съзнателността като елементи на личността се надстрояват над нейния четвърти елемент в лицето на биологичните ѝ особености. И те преди всичко разграничават хората. Има основание Хаджийски, като пише: „Съблечени на плажа или в банята, хората удивително си приличат, чувстват се равни, защото на никого на гърба не пише градус на неговото богатство, ум, служебно положение; там, очистени от външните белези на обществените различия, хората най-малко приличат на себе си” /166:340/.

Всеки от елементите на субстанционалната страна на личността може да се диференцира в хоризонтално и вертикално отношение.

В хоризонтално отношение – материалната заинтересованост е заинтересованост от придобиване на собственост, от заемане на по-високо платена длъжност в професионалната йерархия, от натрупване на пари и т.н.; културността се диференцира на природонаучни, технически, хуманитарни и т.н. знания, на умения за производителен труд, на организационни умения, на умения за изследователски труд, за художествено-творчески труд и т.н.; съзнателността се разделя на политическа, нравствена, правна, на естетически вкус, на религиозна или атеистична убеденост и т.н.; биологичният организъм на човека се характеризира с физически параметри – височина, тегло, кръвно налягане, здраве, полова активност, с психични особености – издръжливост на нервната система, темперамент, емоционалност, реактивност и др.

Във вертикално отношение – заинтересоваността е еднократна или трайна, засяга частични или фундаментални интереси; културността включва знания, отразяващи повърхностни свойства на нещата или достигащи до по-дълбоката им същност, иначе казано – на емпирично или научно ниво; съзнателността е принципна и непоколебима дори при риск от репресии, материални загуби и даже на живота или се променя безпринципно според модата на деня и политическата конюнктура, тя е теоретично обоснована или е интуитивно усещане; организмът е много здрав или постоянно боледуващ и т.н.

Специално отбелязване заслужават трите главни степени на културността и съзнателността от гледище на вертикалния им разрез:

- 1) **теоретично съзнание** – когато знанията и оценъчно-нормативните възгледи са научно систематизирани и обосновани;

- 2) **повседневно съзнание** – когато знанията и оценъчно-нормативните възгледи не са систематизирани и научно обосновани, а са характерни с по-голяма или по-малка фрагментарност, непълнота и често са вътрешно противоречиви;
- 3) **социална психика** – чувствата, настроенията и преживяванията по повод на обществени събития и явления, както и на ставащото в личния, включително в интимния живот.

Елементите на субстанционалната страна на личността са свързани един с друг и взаимно си влияят. Така например, заинтересоваността на личността, особено материалната, определя в преобладаваща степен нейната поведенческа насоченост и ценностни системи. Като правило хората изхождат от своите интереси. Доколкото в досегашното историческо развитие основната грижа за огромното мнозинство от хората е осигуряването на средства за задоволяване на първичните материални потребности, дотолкова в мисленето им, в ценностните им системи, в светогледа и идеалите им, в поведението им основна роля играе материалната заинтересованост. Тази роля придобива още по-голямо значение поради обстоятелството, че задоволяването на духовните потребности и развлеченията на човека също предпоставят материални средства. Когато доходите на едно семейство по някакви причини намалеят, както вече се каза, то започва най-напред съкращаването на своите разходи с духовните потребности и развлеченията, а относителният дял на разходите за храна и другите първични материални нужди се увеличава в общия бюджет на семейството.

Обикновено по-високото образователно равнище, по-голямата културност предоставя по-висши професионални възможности. Културността влияе върху обосноваността на съзнателността, води до намаляване на религиозността. Но зависимостта на културността и съзнателността невинаги е правопрпорционална. Срещат се високообразовани и интелигентни хора с ниска съзнателност, и обратно – хора със средна или дори по-ниска културност, но носители на висши добродетели. Нужно е да се прибави също така, че между културността и съзнателността съществува частично съвпадение. То обхваща случаите, когато дадено твърдение отразява обективните свойства на дадено явление и същевременно го оценява според критериите за формите на оценъчно-нормативното отражение.

Здравето влияе пряко върху трудоспособността и е предпоставка за увеличаване на доходите на личността и семейството. Сексуалната активност може да видоизмени начина на живот, да внесе промени в емоционалността на индивида, да промени ценностната му ориентация.

Както се вижда, личността (човекът) се оказва сложно системно образувание, изоморфно на социологическата система на обществото. „Човекът като социално-историческо същество – посочва Дубинин – представлява цялостна система” /45:22/. В същия дух Берталанфи пише: в разнообразието на модерните течения (за човека – С.М.) има един общ принцип: да се взема човека не като автомат или робот, но като активна личностна система (personality system) /184:207/.

В превърнатата акумулирана форма в качествата и способностите на личността, в нейната практическа дейност и отношения с околната среда се отразяват всички основни сфери и всички главни области на социологическата система. Личностната материална заинтересованост е проекция на производствените отноше-

ния в обществото. В нейната културност се реализират в определен смисъл емпиричните и научните знания, те частично се усвояват и ползват от личността, тя усвоява и прилага иновационните открития. Между културността на личността и науката (техниката, технологиите) стои образованието – то опосредства движението на знанията и технологиите от науката към личността, в която те се превръщат в ерудиция и умения за труд и дейност. В съзнателността на личността се реализират оценъчно-нормативните форми на отражение, приемайки формата на нейни оценъчни критерии, на неин светоглед и идеали и влияейки върху нейната практическа дейност и социална ориентация. Между оценъчно-нормативните форми на отражение и съзнателността на личността има също опосредстващо звено – възпитанието като специално организирана дейност, обикновено най-тясно съчетана и преплетена с образованието. В езика (езиците), които ползва личността, намират отражение комуникациите. Раждането на детето е следствие от сексуалния живот, в неговото физиологично развитие – растеж и достигане на биологична зрелост – се отразяват битът, здравеопазването, физкултурата и спортът.

С други думи, отделният човек заедно с всички други хора, обединени в общности и включени в институции, извършват всички социални дейности и така осигуряват функционирането и развитието на социологическата система на обществото. Така влиянието на отделния индивид върху протичането на социалните процеси се движи от микроскопичното до решаващата роля. Личните особености на ръководните хора – изтъква Плеханов, – определят индивидуалната физиономия на историческите събития /126, т.2:330/. Обаче в този процес, по силата на полиролевата си функция, хората сами се изграждат като еднотипни системи със социологическата. Тъкмо този изоморфизъм между социологическата система на обществото и личността (човека) прави възможно хората, веднъж формирани като специфични социологически системи, да бъдат субекти на всички обществени изменения и процеси и същевременно крайни обекти на обществените дейности. Оттук произтича също така възможността при анализа на обществото да се извършва познавателно-логически преход от личността към общността и институцията и оттам към обществото като цяло, както и обратно.

Така се преодоляват „спъникамъните” в историята на социологическата мисъл в света, свързани с определението на личността (човека) и отношенията ѝ със социалните общности и обществото.

* * *

Релационната и субстанционалната страни на личността са неделими, взаимно се допълват, влияят си и преливат една в друга. Релационната страна, изразена в практическото отношение на личността към околната среда, към различните аспекти и елементи на социологическата система на обществото, води до изграждането на субстанционалната страна, изразена в качествата, способностите, уменията на личността. От субстанционалната страна произтичат подтиците за дейност, имаща за цел задоволяването на потребностите на личността. Това на свой ред дава отражение върху релационната страна и т.н. По този начин личността непрекъснато действа и се изменя. Тези действия и изменения имат цикли-

чен характер, защото съдържат повторения на едни и същи неща (всеки ден човек се храни, спи, отива на работа и се връща от нея, на определен етап сключва брак, ражда деца, отглежда ги, има сексуален живот, развлича се, участва в обществения живот и т.н.). Тези житейски цикли, съдържащи редица повторения, правят индивидуалните биографии подобни в някои отношения. Но в и чрез тези повторения се осъществяват натрупвания, които издигат личността на по-високи стъпала в развитието. Нейните знания се разширяват и задълбочават, нейните социални роли се разнообразяват, издига се нивото на задоволяването на нейните материални потребности, разширяват се нейните развлекателни и духовни интереси и т.н. Така **нейното развитие се оказва циклично, но спираловидно**. Разбира се, тук аз подчертавам водещата тенденция. А тя винаги досега се съпътства от деградация и лумпенизиране на определена част от хората, като израз на противоречивостта на общественото развитие.

Самата деградация на личността има своите степени. Първата от тях е стесняването на познавателните интереси, духовното обедняване. Един от индикаторите за това е намаляването на четенето на книги, което у нас след 1989 г. бързо се разширява. А „нечетенето на книги – както посочва Михаил Мирчев – води до видим дефицит в личността” /85:9/. Личностната деградация се увеличава и в резултат на маргинализацията, която обикновено избуява в преходни и кризисни периоди. Джеси Пиц (Jesse Pitts) посочва, че понятието „маргиналност” е въведено през 1937 г. от Робърт Парк (Robert Park) и Еверет Стонкуист (Everett Stonequist) при обяснението на девиантните прояви /241:709/. Маргинализацията се изразява във факта, че личността излиза извън своята квалификация и професионална ориентация и започва да се занимава с несвойствени за нея дейности, принудена от обстоятелствата, за да може да си осигури средства за живот и оцеляване. Задълбочаването на процеса на деградация довежда до лумпенизация на личността. Тя започва да се занимава с девиантни дейности (престъпност, проституция и т.н.), които във все по-голяма степен ограничават нейните културни интереси и я приближават до състоянието на животното, което задоволява само биологичните си потребности. Освен нарастващото загубване на културните интереси, се получава срив на ценностните системи на личността. Формират се лумпенизирани типове – алкохолици, наркомани, престъпници-рецидивисти и др.

* * *

Движещата сила на дейността на личността и на отношенията ѝ с околната среда са нейните потребности и интереси. Те не могат никога да се задоволят веднъж завинаги. В основата на този закон стои обмяната на веществата между човека и природата, доколкото той е биологичен организъм. Докогато човекът е жив, тази обмяна, извършвана по социален начин, с продукти, които са резултат от трудовата дейност на хората и при определени обществени отношения, не може да спре нито за миг. Във връзка с нея и надстройваща се над нея не може да спре и обмяната между човека и социалната среда в лицето на социологическата система.

Дейността на човека поначало е целенасочена въпреки наличието на спонтанни и понякога несъзнателни елементи в нея. Тази целенасоченост се обуславя

най-общо от светогледа на човека, като специфично най-абстрактно структурирано знание, разбиране и оценъчно отношение към действителността – природна и обществена, в т.ч. за ролята и мястото на човека в живота, и от произтичащите от това идеали на човека какви трябва да бъдат светът, обществото, човекът.

За да стигне до практическото действие, потребността предизвиква съответни мотиви. Когато се касае за по-трайна целенасоченост и поредица от действия, мотивите прерастват в нагласи. Върху тази основа се формира воля за преследването на определена цел и за извършването на необходимата дейност. Така се стига до отделните постъпки, до отделните действия. Ако те се свържат в единна верига, в основата на която стои някаква обща и крайна (в относителния смисъл на думата) цел, се получава поведение на личността. Всеки човек е характерен с определени видове поведение по различните проблеми на обществения живот. В този цикъл – от потребността и интереса през мотивите, нагласите и волята до постъпките и поведението – се съдържа психологическата структура на човешката дейност. Непрекъснато повтарящ се през целия живот на човека, този цикъл изпълва неговата производствена, потребителска и услужваща дейност.

Ако се вземе поведението (дейността) на човека в отношение към дадена главна област на социологическата система и по-конкретно към нейна разновидност, то изпълва като негова **социална роля**. Социалната роля е качествено определена функция на личността, т.е. нейна трайна дейност с единна целенасоченост, което с други думи означава дейност с характерните черти на някоя разновидност на дадена главна област на социологическата система. „Усвояването на социалните роли – посочва Дончо Градев – е част от процеса на индивидуалната социализация” /29:25/. Колкото повече са социалните роли, които изпълнява определен човек, толкова по-разнообразен е той. Те го обвързват с повече разновидности на главните области, разнообразяват неговите контакти с жизнената среда, а всичко това го обогатява. Броят на различните кръгове, в които индивидът участва – посочва Зимел, – е мерило за културното развитие /51:157/.

Дейността на човека, социалните роли, които изпълнява, се реализират официално и неофициално, по повод на което Градев говори за формални и неформални социални роли /29:33-35/. Официално, когато това става в социални институции и общности, вън от семейството и приятелските компании, иначе казано, когато става публично. Неофициално, когато това става вътре в семейството и в приятелски компании без да става достояние на обществеността. Индивидът обикновено се държи различно – поне в определена степен – в официална и неофициална среда. Понякога поведението му е едно и също, но това са редки примери. В повечето случаи различията са частични. Но нерядко различията стигат до взаимно изключване. Като правило поведението на личността в неофициална среда по-вярно и по-точно отразява нейните действителни разбираня, възгледи, цели и мотиви.

Причината за това различие се крие в нагаждането на личността към господстващите обществени отношения, към господстващите сили в социалното управление, към лидерите в различните главни области и техните разновидности, от които тя е зависима, в наличието на страх у нея да им противоречи или да се опълчи против тях. Оттук се ражда **конформизмът** като масово явление. Той винаги предполага несъгласие или поне неразбиране на това, с което съответната личност официално се съгласява. Такова поведение раздвоява личността. Тя се раз-

двоява и от прояви, които допуска, но които скрива, защото се осъждат от морала, законите, общественото мнение. Оттук въпросът за ролевите конфликти /Вж 29:47-49/.

* * *

Формирането на личността се извършва в процеса на **социализацията**. Тя обхваща периода от раждането до достигането на биологична зрелост и до приключването на подготовката на личността за труд (образование, усвояване на професионални умения, на житейски опит) и започване на работа. Първото – достигането на биологична зрелост, завършва към 18-20 годишна възраст. Един от индикаторите за това е половото съзряване, когато личността става способна да се възпроизвежда пълноценно в биологично отношение. Второто – приключването на подготовката за труд, в развитите съвременни страни в повечето случаи приключва със завършването на средно и висше образование, т.е. между 18-25 – годишна възраст.

По време на социализацията подрастващият придобива знания, усвоява умения за труд, за държане в обществото при различни ситуации, изработва си ценностни системи, светоглед и идеали, формира своя характер, чувствителност и реактивност, изобщо – придобива способност за труд и самостоятелно поведение. Същевременно организмът му расте, оформят се различните му телесни системи, съзрява полово, придобива определена здравословност.

Главните насоки на социализацията се определят в последна сметка от типа на социологическата система, която съставя социалната среда на подрастващите, а при отделния подрастващ в конкретното си съдържание тя зависи от семейния и общностен произход, както и от наличните правни, традиционни и изобщо социални възможности за индивидуален социален подбор при движението по социалните йерархични стълби.

През периода на социализацията подрастващият често започва да се занимава и с трудова дейност, но тя не е преобладаваща в бюджета на времето му.

Със започването на работа след приключването на образованието и на усвояването на умения за труд социализацията завършва в основни линии. Личността навлиза в качествено нов етап на своето развитие. Оттук нататък главното в нейната дейност е да произвежда и да прави услуги. И в бъдеще, разбира се, тя ще усвоява знания и нови трудови умения, ще повишава или променя квалификацията си. Това става или под спонтанното влияние на социалната среда, или по пътя на самообразованието, или чрез обучение в курсове, школи и др. Обществото достигна такова ниво на развитие, че за все повече хора става необходимо да повишават или променят и допълват квалификацията си през целия си трудов живот. Това е нова закономерност на общественото развитие, появила се на определен етап /87:182-183/.

Социализацията се осъществява в семейството, в областта на бита и посредством специално създадените институции за това (образователни и възпитателни, здравеопазни, спортни). Всичко това се обединява в основната сфера на социологическата система „възпроизводство на хората”. Но социализацията търпи

и стихийните преки влияния на останалите основни сфери, изобщо на цялата социална среда, в последните десетилетия – особено на средствата за масова информация. Нарастваща роля в това отношение придобива интернет с неговите практически безкрайни информационни възможности. Разбира се, трябва да се имат предвид и неговите слабости – фрагментарността и неподредеността на предлаганите сведения и знания, съжителството на случайно и съществено, претрупаността с ненужни и загубили значението си сведения, както и наличието на вредни за възпитанието, особено на подрастващите, информации, например вулгарно-порнографските.

Разнообразието на личностите е огромно както в историческото развитие, така и в съвременните условия. Отделните хора се обединяват в групи въз основа на общи черти. От това гледище личността може да бъде типологизирана с помощта на най-различни критерии: класови, икономически, имуществени, политически, психични, морални, религиозни, естетически, възрастови и т.н.

Личността, като най-малкият строителен елемент на обществото, не може да съществува сама, изолирана от другите хора и обществената среда. Тя винаги е включена в социални общности и институции.

Деветнадесета глава

ВИДОВЕ ОБЩНОСТИ

Както вече се каза, общността е съвкупност от хора, обединени от някакъв признак. Общност на жените или мъжете – в случая признакът, който ги обединява, е полът. Общност на децата или възрастните – обединяващият признак е възрастта. Общност на учителите – общият признак е професията. И в същия дух: общност на футболистите, на наркоманите, на журналистите, на българите, на ескимосите, на народните представители, на манекените, на политиците, на социолозите, на прокурорите, на артистите, на проститутките, на хомосексуалистите и т.н.

Арман Кювийе (Armand Kuvillie) определя социологията като наука за човешките групи. А групата съдържа редица елементи. Индивидите в групата имат материална структура – тяло, възраст, пол, разпределение и разместване по земята. Оттук – социалната механика и формалната социология. Индивидите са живи същества. Оттук – биологичната социология. Индивидите като човешки същества имат психика. Оттук – психологическите тенденции. Всичко това, взето поотделно, не е достатъчно да определи предмета на социологията. Последният е групата като цяло /213:193/. А Джейкъб Морено (Jacob Moreno) изтъква: „Социометрията показва, че групата притежава динамично структурно единство” /222:XXIII/.

Признакът, който обединява хората в общност, по силата на степента на своята същественост упражнява по-голямо или по-малко влияние върху тяхното мислене и емоционалност, върху тяхната социална ориентация и нагласи, върху тяхното поведение и начин на живот. Същият признак повече или по-малко влияе върху отношението на останалите хора към съответната общност, към участниците в нея. Всяка общност има **социален престиж**, който невинаги изпъква в явна форма в публичното пространство. Колкото по-голям е този престиж, толкова повече се засилват желанията за включване в съответната общност. Престижът варира, той е динамична категория.

Тук ще се спра на най-важните видове общности, играли и играещи значителна роля в развитието на обществото.

Етнически общности

Те възникват заедно с появата на обществото и в цялата му досегашна история играят изключително важна роля в неговото развитие. Възникването на етно-

сите произтича от необходимостта да се задоволяват специфични потребности в обществения живот.

Етническата общност е свързана, но и качествено различна от расовата общност. Расата се основава върху природни различия между хората, доколкото същите са биологични организми. Тя отразява някои морфологични и цветови различия между хората – цвета на кожата, някои структурни особености на лицето и тялото, на телесната реактивност. Тези различия са резултат от влиянието на климатичните и природни условия, при които живеят хората. Така например, колкото повече се отива от полюсите към екватора, толкова повече хората стават по-мургави, по-тъмни, за да достигнат плътен черен цвят.

Така в продължение на хилядолетията се оформят три главни раси: бяла, черна и жълта. Расовите особености са тясно преплетени с останалите характеристики на хората: етнически, класови, професионални, нравствени, културни и др. Доказано е, че от генетично гледище не съществуват принципни различия (превъзходства или ограничености) между расите. Затова неоснователни са расистките претенции за превъзходство на дадена раса над други раси и оттук – за основателността на една раса да господства над други раси.

В продължение на хилядолетията в резултат от общуването помежду си расите се смесват. Чиста раса не съществува. И от това гледище расизмът няма научно основание. От сексуалните контакти на индивиди от различни раси се ражда поколение с повишени биологични възможности. Като правило адаптивните способности на такива индивиди се разширяват. Заедно с обществения прогрес, макар и зигзагообразно, се изживяват недоверието, омразата, несъвместимостта между расите. В далечна перспектива расовите различия ще намаляват. Доколкото в по-далечното бъдеще още от детска възраст хората ще стават извънредно мобилни в пространствено отношение и следователно няма да бъдат подлагани на влиянието само на едни климатични условия, може да се предположи, че расовите различия ще се тушират, ще намаляват. За същото ще съдействат и увеличаващите се възможности на обществото да се създават изкуствени природно-климатични условия на живот и обитаване.

Етническата общност се надстройва над природно-морфологичните особености на хората. Тя се появява като резултат от социалното общуване между хората, за да отговори на определени потребности в техния живот.

Най-напред етническата общност е израз на необходимостта от сцепление на съответните индивиди. При животинското стадо това сцепление е обусловено биологично. То е извънредно важен фактор както за по-лесно намиране на храна в околната природна среда, за раждане и отглеждане на малките, така и за защита от врагове и при природни бедствия. На този етап на развитието сцеплението е преминало в безусловни рефлексии и се предава от поколение на поколение по генетичен път. Макар и рефлексивно, без наличието на съзнание, човекоподобната маймуна се държи като член на стадото и постъпва в унисон с оцеляването му.

Това сцепление се издига на по-високо ниво при първобитното стадо, което е преходна форма от животинското стадо към рода, съответно племето. Индивидите в първобитното стадо, като формиращи се хора, използват природни предмети за оръдия на труда и повече или по-малко ги обработват. Тук вече съществуват заченки на проста кооперация и на разделение на труда по пол и възраст. Първобитното стадо съществува стотици хиляди години. Към него се отнасят питекант-

ропите, синантропите, неандерталците. Те са предшественици на Homo sapiens /61:273-274/. Както се вижда, при първобитното стадо сцелението започва да се изпълва със социално съдържание – негов фактор стават съвсем примитивните още оръдия на труда, заченките на проста кооперация на труда и на съзнание (език).

Първата етническа общност в собствения смисъл на думата е **родово-племенната**. Родът включва група хора, свързани с кръвно родство по майчина линия, сплотени от колективен труд и от съвместна защита на общите интереси. Тук вече са налице съзнание, макар и на най-ниска степен на развитие, език, нрави, традиции, сиреч определена структура и особености на културата. Сексуалните отношения вътре в рода са табу, поради което той не може да съществува автономно, а винаги в рамките на племето, обединяващо няколко рода /61:274-275/.

Племената понякога си сътрудничат, но и често воюват помежду си. Както за едното, така и за другото се сдружават в племенни съюзи.

Принадлежността на индивида към рода и племето е вече осъзната. Появява се антитезата „ние и те“ /14:24/. Бромлей посочва: „Етнос представлява само онази културна общност от хора, която осъзнава себе си като такава, отличава себе си от другите аналогични общности. Прието е това осъзнаване от страна на членовете на етноса на тяхното групово единство да се нарича етническо самосъзнание; негов външен израз е общото самоназвание (етноним)“ /14:24; Вж и 177:147/.

Възникването на етноса е свързано с определена територия. За да се появят общи културни черти и самосъзнание за общност, е необходимо общуване, което е възможно да става на обща територия. В началото това е територията, която обитава племето, а при народността и нацията това е територията на държавата.

Друг е въпросът, че някои членове или части от даден етнос поради различни причини в даден момент могат да се преместят да живеят на друга територия, запазвайки етническото си самосъзнание или започвайки да променят етническата си самоидентификация.

Етническата общност, от една страна, изпълнява определени функции за защитата, оцеляването и задоволяването на потребностите на определена съвкупност от хора и, от друга страна, се влияе в своето развитие от социалната среда, от състоянието и типа на социологическата система. Ето защо в хода на общественото развитие настъпват качествени изменения в етническите общности, възникват нови техни видове.

Появата на класовото общество и на държавата се ознаменува и с възникването на нова етническа общност в лицето на **народността**. Докато племето не е закрепено на определена територия, държавата има териториални граници. Вътре в тях, благодарение главно на единната държавна организация, се засилва общуването на хората и на техните общности. Наред със samozадоволяването с продукти от собственото стопанство все по-голяма роля започва да играе търговията. Размяната на стоки се извършва на територията на държавата. По административен път, посредством дейността на държавата се осъществява единство на цялото население в нейните рамки. Обикновено това се съпътства със специфика на религията, с утвърждаването на общи традиции и обичаи. Държавата организира войска за защита и нападение. Участието в нея допълнително формира чувство за принадлежност към съответната етническа общност, към съответния народ.

От защитата на държавната територия и независимост са заинтересовани всички нейни граждани, разбира се, в различна степен. От завоюването на други

територии и покоряването на съответното население се облагодетелстват повече или по-малко също всички. От създаването на собствена държавност е заинтересована етническата общност – то дава възможност на много нейни членове да заемат по-високи социални позиции и да играят по-самостоятелна роля.

Народността като етническа общност е характерна за робовладелските държави, за държавите с азиатски начин на производство и за феодалните държави. Обща тяхна характерна черта е фактът, че земеделието е основният отрасъл на материалното производство. Със земеделие се занимава подавяващата част от населението. Оттук – съществуването на значителен синкретизъм и самозадоволяване в начина на живот на селското население. Занаятчийското производство и търговията допълват земеделието или се надстройват над него. Духовната култура има фолклорен характер, пронизана е от религия и суеверия, значителна роля в живота на хората играят обичаите и традициите. Размерът на народността по брой на членовете ѝ е многократно по-голям от размера на племето. Племето възлиза на няколкостотин, по-рядко на няколко хиляди души. Народността започва от няколко десетки хиляди и достига до милиони души.

Следващият вид етническа общност е **нацията**. Народността прераства в нация при прехода от феодализма към капитализма. Нацията – отбелязва Франсиз Фукуяма (Francis Fukuyama) – е плод на капитализма /164, първо изд.:352/. Индустриализацията установява интензивни икономически връзки върху цялата територия на държавата. Създава се национален пазар. Намаляват се все повече размерите на самозадоволяването от собствено производство. Ограмотяването на все по-голяма част от населението и издигането на образователното равнище, развитието на комуникациите, масовизирането на армията и т.н. водят до поглъщане на диалектите от националния език, издига на качествено по-високо ниво счеплението на хората в етническо отношение. Нацията в много случаи достига още по-големи размери от народността – някои нации наброяват стотици милиони души.

Произлизайки от народността, нацията акумулира в себе си всички нейни основни особености, като ги обогатява и утвърждава по-нататък. Отделните регионални групи, имащи свои културни особености, а често и специфично наименование, запазват в рамките на народността по-голяма самостоятелност, отколкото при нацията. По-голяма роля играят и диалектите в езика, превесът при езиковото общуване е на диалектите, отколкото на народностния език. При националния език диалектите минават на заден план и все повече изчезват, губейки се в него. По-нататък се утвърждава етнонимът, обозначаващ народността и след това нацията.

Тъй като народността и нацията съществуват обикновено в рамките на държава, възниква въпросът за съотношението между държавната общност, от една страна, и народността и нацията, от друга. Както е известно, държавата включва всички хора на нейната територия. Но това не значи, че всички те принадлежат към една и съща народност или нация. В историческото развитие е налице постоянно движение на хората в пространството, на доброволното им преминаване от една държава в друга, където се установяват да работят и живеят, на преминавания в резултат на войни на дадени територии заедно с населението им към други държави, на масови изселвания от една държава в друга като следствие на потисничество, след съпротивителни акции срещу робство и др. Едва ли има държава, незасегната от такива движения на индивиди и групи. Затова няма държавна общ-

ност, която се състои само от една народност или нация и не може да се създаде такава. Междудържавното движение на хората се засилва, увеличават се смесените бракове от представители на различни етноси и нации.

От това гледище съвършено неоснователно е да се дефинира нацията като съвкупност от всички граждани на държавата. Принадлежността към една държава не сменя автоматично етническите различия между нейните граждани. Друг е въпросът, че държавната принадлежност може да повлияе върху етническото самосъзнание и да предизвика постепенно изменение на етническата самоидентификация. Отъждествяването на държавната общност с нацията има и друг аспект. То е грубо потъпкване на правата на личността да се самоопределя в етнонационално отношение. Обикновено то служи като основание за репресивни мерки срещу етнически общности, които са различни от основната национална общност в дадена държава. Такава е антидемократичната и геноцидна практика на Османската империя и по-късно на турската държава. В първата конституция на Османската империя от 1876 г. всички жители на империята се обявяват за османци, независимо от националната им принадлежност. В кемалистката конституция на Турция от 1924 г. всички граждани на държавата са обявени за турци. Този конституционен текст и сега съществува. Всеки, който си позволи да се представи за нетурчин, нарушава конституцията и е подложен на преследване и репресии. И така до днешен ден.

* * *

При формирането на народностите и след това на нациите някои етноси остават настрана от този процес. Те остават неинтегрирани в нацията, но съществуват заедно с нея в дадена държавна общност. Тази пъстрота се поддържа и от емигрантските движения.

От казаното се вижда, че трите исторически форми на етническа общност са родово-племенната, народността и нацията. Етносьт (етническата общност) е родовото понятие.

Като следствие от развитието и измененията в отделните социологически системи в рамките на националната държава, както и на взаимодействието им в планетарен мащаб, е възможно да възникнат нови форми на образувания от етнически характер. В процеса на глобализацията те ще се окажат наднационални образувания, при постепенно намаляване на етнонационалните различия и постепенното им преодоляване в далечна историческа перспектива. При непрекъснато интензифициращото се всекидневно общуване на огромен и нарастващ брой хора в международен мащаб, свързано с тяхното движение по цялата планета, постоянно се увеличава броят на космополитите, които поставят на преден план не етнонационалната си принадлежност, а мястото на работа и живот, във от родината си, където намират по-добри условия за изява.

Както се вижда, освен основната нация, населението на дадена страна обикновено се състои и от национални малцинства и други етнически групи. Националното малцинство е част от формирана нация, но по силата на различни обстоятелства откъснато от нея и преминало в друга държава. От това гледище в нашата страна не може да се говори за национални малцинства. Българските граждани, които имат

повече или по-малко турско етносъзнание, почти без изключение са турцизирани българи по време на робството или след Освобождението. Те никога не са били част от турската нация, още повече че тя се формира десетилетия след Освобождението.

По същия начин стои въпросът за **емигрантските** общности. Те се формират от хора, които доброволно отиват да работят и живеят в други страни, където се надяват да намерят по-добри условия за изява и живот. Те сами се стремят в повечето случаи да се адаптират към новата социална и етнонационална среда, която обикновено е на по-високо социално-културно ниво и често постепенно, в продължение на две-три поколения, загубват своята предишна етническа идентификация. В редица случаи не малка част от имигрантите в дадена страна, дошли от друга страна и носещи съответните етнонационални особености, живеят в съседство, даже се концентрират в цели райони, общуват помежду си, поддържат някои свои етнонационални традиции, говорят помежду си на майчиния си език. Има случаи, когато емигрантите напускат своята страна по политически причини (това обикновено става нелегално). Общностите на политическите емигранти общуват по-интензивно, обединени от общата цел да съдействат за извършване на изменения в политическия режим в своята страна.

При взаимодействието на народностите и особено на нациите вътре в отделните страни, както и в международен мащаб, настъпват изменения в етническите общности. Няколко са главните насоки на етническите изменения, на етническите процеси.

Асимиляция – изразява се в загубването на етническата самоидентификация и приемането на нова. По-конкретно, настъпва промяна в етническото самосъзнание, в етнонима, започва усвояване на елементи от начина на живот и на културата на друга етническа общност, на нейния език, често пъти и на нейната религия. Асимиляцията може да стане доброволно и спонтанно. Като правило тя е доброволна, когато се извършва преход от по-неразвита етническа общност към по-развита. Има случаи, когато завоевателят попада под влиянието на покорените, които са носители на по-висша култура. Понякога някои покорени се поддават доброволно на асимиляция, поради привилегии, създадени за тази цел от завоевателя. Асимиляцията е насилствена най-вече когато завоевателят е с по-ниска култура и не може по естествен път да преобрази покорената етническа общност. Такъв е случаят с асимиляцията на част от българския народ по времето на османското робство, която се извършва преди всичко със силата на ятагана и огъня, както и с помощта на икономически и други привилегии.

Интеграция – при нея от две и повече етнически общности се създава нова, по-голяма общност. Това е характерно най-вече за прехода от първобитното към класовото общество. В етническо отношение този преход се изразява в интегрирането на редица племена или племенни съюзи в единна народност. По този начин се образува българската народност от славянските племена, заселили Балканския полуостров, и дошлите от североизток прабългари, водени от Аспарух. На свой ред при настаняването си на Балканския полуостров славянските племена заварили тук тракийски племена, които интегрирали в себе си. Революционно значение за създаването на българската народност има покръстването през IX в., извършено от един от най-големите български държавници Борис I.

Акултурация – процес на приобщаване на дадена етническа общност към нова културна система, на усвояване на нейния език и символи, на съответните

обичаи и традиции. Този процес може да издига културното ниво на етническата общност, но може и да го понижава в зависимост от това, към по-развита или по-неразвита културна система се извършва преходът. Обикновено акултурацията е съпътстващ елемент на асимиляцията и интеграцията. Отношението на етническите и останалите видове общности е сложно и преплетено. Етническите общности се диференцират на най-различни човешки обединения: класи, партии, обществени организации, селищни общности, професионални групи, семейства, институционални общности и др. Това диференциране не прави излишни етническите общности – тяхната необходимост се заключава в изразяването и отстояването на някои общи интереси на населението в дадена страна (държава). Националните интереси и проблеми не са фикция, а реалност и независимо от нейната относителност и динамичност, тя е извънредно важен фактор в обществения живот.

Етническите общности не са еднородни в класово, професионално, политическо, демографско и т.н. отношение. Това обстоятелство внася извънредно голяма сложност в обществения живот. Социалните взаимодействия стават изключително разнообразни и съставят невероятна плетеница.

Етническите взаимодействия имат две главни насоки: сътрудничество (лоялност) и конфликти. Примерите за взаимопомощ, за взаимно разбиране и толерантност са много. Но едва ли по-малко са обратните примери на неприязненост, противопоставяне и конфликти. Не само племенните съюзи, но и войните между племената са обичайно явление. По същия начин стои въпросът при взаимоотношенията между народностите и нациите, организирани в държави и съставлящи част от общностната страна на съответните социологически системи.

При внимателен анализ се оказва, че в основата както на сътрудничеството, така и на конфликтите между етническите общности в края на краищата стоят класови или други групови интереси. Движещата сила на завоюването на колониалните народи от XIV-XV в. нататък е първоначалното натрупване на капитала, формирането и обогатяването на възходящата тогава капиталистическа класа. Обикновено в такива случаи се прави масирана пропаганда в името на националните интереси. Това е закон: при междуетнически конфликти, изразяващи се във войни между държави, класовите подбуди се прикриват зад булото на националния интерес и идеали.

Тук е нужно да се направят две допълнения. При международни, приемащи формата на междудържавни конфликти, основната движеща сила е определен класов интерес, но това винаги засяга повече или по-малко и националния интерес. Колониалната експлоатация например облагодетелства преди всичко капиталистическата класа, но същевременно допринася за издигане на жизненото ниво на цялата нация в метрополията. В този смисъл и дотолкова класовият интерес съвпада с националния. От друга страна, веднъж възникнали, етническите реалности придобиват относителна самостоятелност, а оттук се появява определена инерционна способност. Тя се изразява в това, че могат да се правят неща единствено и само в името на етническата общност, взета като автономна реалност и фактор. Този момент обикновено присъства в причинната обусловеност на етническите конфликти.

Много често управляващите разпалват съзнателно етническа вражда и конфликти, за да отвличат вниманието на масите от антинародната и античужденска политика, която провеждат, или като отдушник за натрупани противоречия и недо-

волства. Най-ярък пример в това отношение е антисемитизмът, достигнал върха си в политиката на нацизма. По подобен начин стои въпросът с расизма срещу черните в САЩ, от който още има отживелици.

Етническото потисничество, неравноправие и т.н. раждат обратни импулси за борба за освобождение и изравняване на правата с другите етнически общности. Често стремежите на потиснатата етническа общност достигат до искането за държавно обособяване или поне за регионално културно-административно обособяване в рамките на съответната държава. От това се оказва заинтересована цялата етническа общност. Историята на борбата, включително въоръжената, на колониалните народи за независимост и държавно обособяване не престава през целия период на колониализма. След рухването на сталинисткия тоталитаризъм в СССР и повечето бивши сталинисткототалитарни страни в края на 80-те години на XX в., етническите конфликти значително се оживиха и увеличиха, поставяйки трудни проблеми пред световната общественост. Целият досегашен опит показва, че отпадането на етническите конфликти не може да стане без предварителното преодоляване на класовите антагонизми и без установяването на действително равноправие на народите и на личността.

Извънредно тясна е взаимовръзката между етническите общности и религията. Мнозинството от вярващите в една етническа общност изповядват една и съща религия. Разбира се, в етническата общност има привърженици и на други религии, на религиозни секти и понякога на ереси, както и невярващи в свръхестествени сили.

В редица случаи се наблюдава отъждествяване на религиозната и етнонационалната принадлежност. Известно е, че Османската империя дели своите поданици на мохамедани и гяури, неверници. След завоюването на нашата страна в края на XIV в. османската власт не потурчва, а ислямизира. По силата на горното отъждествяване етнонационалният ефект настъпва еднозначно – ислямизираният постепенно загубва българското си самосъзнание, придобива турско такова, приобщава се повече или по-малко и постепенно към мохамеданско-турските образци на живот.

Изобщо, църквата е съдействала твърде често за осъществяване на политически аспирации. Пред много завоеватели или заедно с тях са вървели религиозни мисионери. Това показва, че религията изпълнява различни роли във функционирането на обществото. Две от тези роли са най-ярко изразени в живота: да бъде могъщо идейно-психично средство за осъществяване на политически аспирации на господстващи експлоататорски сили и да влияе върху индивидуалното съзнание на масите в определен дух.

Макар че в много далечна перспектива етническите различия ще отмират, на този етап те все още са твърде съществен фактор. Могъщи класови, икономически и политически сили ги използват като параван на своите частно-групови и егоистични интереси и домогвания. Понякога под тяхното знаме се водят войни и се унищожават десетки и стотици хиляди хора. Следователно в наше време не бива да се подценява нито наличието, нито социално-политическата роля на етническите различия.

Битови общности. Семейство

Битовите общности имат за предмет задоволяването на всекидневните потребности на хората от храна, дрехи, жилище, раждането на деца и социализацията им, грижи за здравето, за развлечения и т.н. Историческите форми на битови общности са общността в селската община (макар че тя изпълнява и други функции), патриархалното семейство, домакинството. Но от хилядолетия основна роля играе моногамното семейство, което понастоящем е най-често срещаната форма на битова общност, често съчетана с домакинството.

Обединявайки брачните партньори и децата от тях, семейството има решаващ принос не само за раждането на децата, но и за тяхната социализация. В него се задоволяват и много от потребностите на възрастните, при това част от тези потребности имат първичен материален характер – от жилище, от почти цялото или значителна част от храненето, от секс и др. В семейството се извършва всекидневно общуване по най-различни въпроси не само на семейния живот, но повече или по-малко и на обществения живот. То е възел на контактуване с родственици и приятели, със съседни и земляци. То се грижи за почивката на своите членове, която обикновено или често се прекарва заедно, организира развлечения. Състоянието на семейния психичен климат има огромно значение както за възпитанието на децата, така и за всекидневното битие на възрастните му членове.

Все по-ясно се открояват някои закономерни тенденции в развитието на семейството.

От неговите функции все повече отпада производствено-икономическата. Разделението на труда и издигането на материалното жизнено равнище в развитите страни почти напълно освободи семейството от производствени функции. Необходимите хранителни и други продукти и стоки се купуват на пазара. Това е по-изгодно за семейството. Разбира се, в семейството се поддържа нерядко лично земеделско стопанство, произвеждат се някои земеделски продукти, често пъти в него се извършва готвене на определени ястия, правят се дребни ремонти на технически средства и на жилището и др. Но тези стопански дейности са продиктувани не толкова от икономически съображения за икономии. Те се превърнаха в хоби и в отдушник от социалното напрежение и затова са широко разпространени. Често те са свързани с вилджейството.

Процесът на еманципация на жената също внася изменения в семейството. Жената по образование все по-малко отстъпва на мъжа. Понякога го превъзхожда. Ключово значение има включването ѝ в обществен труд вън от семейството. Това ѝ осигурява личен доход, изравнява я с мъжа и я прави независима. Доста професии се феминизираха. В тях жените решително преобладават.

Еманципацията на жената променя нейното самочувствие и отношението ѝ към съпруга. Тя става по-взискателна и по-трудно понасяща черти на характера и поведение, които не харесва. Затова се появи ясно изразена тенденция във всички развити страни, първо, към намаление на раждаемостта и, второ, към увеличение на разводите. Макар че обществените форми за гледане на деца (детски ясли, детски градини) получиха широко разпространение, издигнатото образователно равнище, професионалните интереси и стремежи за растеж в професията и йерархията, повишените културни интереси, нарасналото значение на развлечения-

та в ценностната система и в индивидуалния и семейния бюджет на времето обуславят тенденцията за намаляване на раждаемостта. Това е една от причините за приемане на работа в развитите страни на голям брой чужденци, което, от своя страна, поражда сложни социални проблеми.

Появи се и бързо се разширява обхватът на нова брачна форма – т.нар. консensualен съюз. При нея младежът и девойката живеят заедно, поддържат интимни отношения, но не сключват светски, нито религиозен брак. Понякога раждат деца и се грижат за тях. Нравственото отношение към такава форма на брачни отношения някак си твърде лесно и бързо прие положителен характер. Това важи както за родителите на младите, така и за общественото мнение. Такива съжителства може бързо да се разтрогват, защото няма юридически или църковни пречки, ако между партньорите настъпят достатъчно силни разногласия или изменения в емоционалната привързаност.

Очевидно, осъществява се предвиждането на Енгелс: „Когато израсте ново поколение: едно поколение от мъже, които никога в своя живот не ще бъдат принуждавани да купуват жената с пари или с други средства на социалната власт, и поколение от жени, които никога не ще се отдават на един мъж от други съображения, освен от действителна любов, нито ще отказват да се отдават на любимия си от страх пред икономически последици. Когато се появят тези хора, те пет пари няма да дават за това, което според сегашните представи им се предписва да вършат; те ще си създадат сами своя собствена практика и съобразно с нея ще си изработят свое обществено мнение за всекиго поотделно” /78, т.21:85/. Главният фактор на съвместния брачен и семеен живот стават харесването, обичта, уважението, взаимната привързаност, взаимопомощта, освободени от користни помисли и домогвания.

В някои развити капиталистически страни се появиха и бракове между еднуполови партньори. Тази форма на брака постепенно се легитимира. Но тя е лишена от най-същественото – от възможността за раждане и отглеждане на деца. Така тя лишава брака в значителна степен от социално съдържание.

Професионални общности

В началото на човешката история, в първобитнообщинния строй, както се казва, общностната структура има синкретичен характер. Племето не е диференцирано на обособени общности. Все още не се е появило общественото разделение на труда. Всички се занимават с производителен труд – събирателство, лов, риболов, приготвяне на дрехи, жилища; всички участват в култово-обредната дейност; всички участват в управлението, особено мъжете; всички участват във войните, особено мъжете и т.н. В нито едно отношение дадена социална функция не е станала относително автономна, сиреч не се извършва от група хора, които се занимават само с нея, и по този начин се отграничават от другите, занимаващи се с други функции.

Разбира се, още тук започва появата на зародиши на разделение на труда. Най-напред между половете: жените участват пълноценно в събирателството, занимават се повече от мъжете с домакинска работа, с гледане на децата, но по-

малко от тях вземат участие в лова и риболова, по-малко участват също така във войните, в управленските дейности, например в общите събрания участват обикновено само мъжете.

Общностната структура е рожба преди всичко на разделението на труда, а то пък е свързано най-тясно с развитието на производителните сили и на собственическите отношения. Не случайно тази социологическа връзка е проблематизирана в най-влиятелните направления на социологическата мисъл – преди всичко и най-обстойно и дълбоко в марксисткото, както и в работите на най-видни социолози като Дюркем, Вебер и др.

Нарастването на производителните сили създава не само възможността, но и необходимостта от разделение на труда. Разделението на труда е мощен фактор за растежа на неговата производителност. Това обяснява непрекъснатото му диференциране в продължение на хилядолетията, което и сега продължава. Колкото една страна е по-развита, толкова разделението на труда в нея е по-голямо.

Разделението на труда означава по-голяма специализация, навлизане по-надълбоко в същността на нещата, на действителността и съответно придобиване на по-ефикасни умения за производство на материални и духовни блага и ценности, за комуникации и управление, за образование и възпитание, за лечение и т.н.

Разделението на труда пряко обуславя появата на нови професии. Номенклатурата на професиите вече съдържа десетки хиляди наименования. А това означава, че съответни групи от хора се занимават със строго определена професионална дейност за разлика от другите професионални групи.

Упражняващите дадена професионална дейност съставят съответна професионална общност. Преподавателите в средното училище образуват общността на учителите. Представителите на физическия труд, които произвеждат материални блага, образуват общността на работниците. Хората, които се занимават с научноизследователски труд, образуват общността на учените. И т.н.

Всяка професионална общност има свои интереси, свързани с величината и формата на заплащане на нейния труд, с организацията на трудовата дейност и на работното време, големината на отпуската и други. Тя не е безразлична към въпросите на квалификацията и преквалификацията, условията на пенсионирането, постъпването и напускането на работата, възможностите за професионален растеж. Всичко това създава общи черти в психиката на участващите в професионалната общност, чувство на солидарност, разбира се, в различна степен у отделните представители на професията.

В отделния трудов колектив в процеса на упражняването на професията се създават приятелски отношения, започват и семейни контакти, общо участие в развлекателни начинания и др.

Професионалните общности са твърде различни по брой на обхванатите в тях хора. Общността на министрите в дадена страна обхваща до 20-30 души, но общността на лекарите – няколко десетки и стотици хиляди души, общността на индустриалните работници – стотици хиляди и милиони души..

При това тук има нива. Обикновено общността може да се разчлени на подразделения, като се върви по линията на конкретизация на главния признак, който обединява съответните хора в професионалната общност. Така например, професионалната общност на работниците се дели на общност на строителните работници, общност на текстилните работници, общност на миньорите и т.н.

Това разделяне на по-голямата общност на по-малки, които са нейни съставки, може да продължи. В различните случаи нивата са повече или по-малко на брой.

Дадена професионална общност може да увеличава или намалява своя брой в зависимост от развитието на производителните сили и измененията в технологията. Явяват се нови професионални общности, а други намаляват количествено и изчезват.

* * *

Във връзка с динамиката на професионалните общности възниква проблемът за **професионалната ориентация**. За докапиталистическите обществени формации той се е предрешавал от семейния произход в много голяма част от случаите. Синът на селянина земеделец е ставал земеделец, на занаятчията – занаятчия и т.н. Промяната на професионалната дейност се е извършвала не толкова като предварително ориентиране и целенасочване, а по силата на случайни обстоятелства. А и то е ставало рядко, обхващайки незначителен дял от подрастващите, от хората изобщо.

С утвърждаването на капитализма социалната ситуация се променя. Разделението на труда е достигнало висока степен и много бързо се обогатява. Все повече деца се въвличат в началните степени на училището, като нараства постоянно абсолютният брой и относителният дял на средните и висшите. Това създава обективна възможност за увеличаващ се брой варианти за професионална реализация, а преди това – за придобиване на квалификация. Какво училище да се избере за детето, каква специалност във висшите училища, за какво жизнено поприще да се подготви? След завършването на образованието къде да постъпи на работа? Тези въпроси са жизнено важни, защото началната ориентация и започването на работа често пъти за цял живот предопределят съдбата на отделния човек или дават сериозно отражение върху биографията му.

Върху професионалната ориентация огромно влияние оказва семейната среда. При редица професии се е утвърдила семейна приемственост. Тя е особено характерна при лекарите, юристите, научните работници, хората на изкуството и др. Понякога това е свързано с финансово-материални съображения. Ако лекарят си е създад кабинет с апаратура, той не бива да пропада след смъртта му, от това не е заинтересовано семейството. Ученият е натрупал богат набор от книги и документация, чието ползване дава предимства на детето му, ако тръгне по същия професионален път. Освен това при семейната приемственост се предават особености, тънкости, „тайни“ на професията, които по друг начин по-трудно могат да се научат и усвоят.

Понякога решаващи за професионалната ориентация са някои заложи и предразположения на детето, които формират силна нагласа у него към определена професионална дейност. Толкова силна в някои случаи, че то преодолява несъгласието и дори съпротивата на родителите си против желаната от него професионална дейност.

Съществено значение за професионалната ориентация има училището. Ролята на училището в това отношение нараства. Давайки знания, училището, заед-

но с издигането на степента на образованието, разкрива все по-широк хоризонт за дейностите (професиите), за тайните на действителността. В редицата години на учение, а техният брой с прогреса се увеличава, се открояват в значителна част от случаите способностите и влеченията на подрастващите, като нерядко те се появяват и утвърждават в хода на учението. Още повече се увеличава ролята на училището в професионалното ориентиране, когато училището започва специално да се занимава с тези въпроси.

Върху професионалното ориентиране влияят физиологични и психични особености на подрастващия, приятелската му среда, понякога професионалната мода, традицията. Голямо значение има размерът на доходите, които осигурява дадена професия, социалната позиция, която може да се заеме при определена подготовка, социалният престиж на професията.

Един от най-трудните проблеми при професионалното ориентиране е съчетаването на субективните стремежи с обективните възможности, на нагласата за дадена професия на отделния индивид с наличието на достъпни места за работа в нея. Много чести са разминаванията между индивидуалната нагласа и професионалната структура в даденото селище. Колкото по-малко е селището, толкова това разминаване е по-голямо. Търсенето на желана работа става причина за миграционни процеси.

Ако социалният престиж на дадена професия е нисък, но тя е необходима на обществото, възниква разминаване между броя на работните места в тази професия и желаещите да се занимават с нея. Тогава от съответните фактори (държавни органи, фирми) се създават привилегии за работещите в непрестижните професии, за да бъдат привлечени достатъчно кадри в тях. Обикновено така стои въпросът с професиите, при които са налице вредни за здравето елементи.

Един от най-големите проблеми на свободата на личността, на социалната справедливост е създаването на такива социални условия, при които всички подрастващи имат равни възможности за старт в учението, в социализацията изобщо и при които с помощта на тестове и други методи и техники се установяват обективно заложените и способностите на подрастващите и се насочват към учебни заведения и социализационни форми, даващи възможност за пълно разкриване на тези заложи и максимално развитие на способностите, а след това – за работа в съответно професионално направление. Този проблем в класовите частнособственически общества по принцип не може да бъде решен. Неговото цялостно решение ще стане възможно в посткапиталистическото общество.

Класови общности

Разделението на труда и професионалната диференциация са тясно преплетени с динамиката на собственическите отношения. Защото във всеки даден момент разделението на труда и професионалната диференциация се извършват при дадени собственически отношения и върху основата на обусловените от тях общностни структури. Собственическите отношения делят хората на едри собственици на средствата за производство, на средни и дребни собственици и на лишени от собственост. Това са класите като рожба на разделението на труда и на

свързаните с него отношения на собственост. Обосноваването на еднозначната връзка на разделението на труда и собственическите отношения, от една страна, и класовата структура, от друга, е един от забележителните приноси на марксизма. Това откритие има възлово методологично значение при анализа и обяснението на цялата история на класовото общество, включително и на съвременната ситуация в света.

Маркс и Енгелс не оставиха експлицитна формулировка на класите. В духа на тяхното мислене това направи Владимир Ленин. Посочените от него три главни белега на класата: а) място в собственическите отношения, б) място в организацията на труда, в) място в разпределението на материалните блага, при което вторият и третият елемент зависят от първия /73, т.39:15/, са от фундаментално значение не само за икономическия, но и за социологическия анализ. Те не са загубили своето значение и днес. Друг е въпросът за влиянието на политическата дейност, особено на държавата, върху собственическите отношения и оттука – върху класовата структура. Друг е и въпросът за преплитането на взаимната връзка на собственическите и функционалните отношения при управлението на производствените предприятия и икономическите институции изобщо.

Основните форми на собственост, известни на историята досега, могат да се обобщят по следния начин:

- частна собственост върху средства за производство с използване на чужд труд – на роби, на зависими селяни, на занаятчии, на наемни работници, служители и специалисти;
- частна собственост върху средства за производство върху основата предимно на личен труд на членовете на семейството;
- кооперативна собственост – обединение на частни собственици (на тяхна собственост върху средства за производство) с личен труд на собствениците, както и с използване на чужд наемен труд, при което понякога несобственици могат да бъдат членове на кооперацията, но за разлика от собствениците не получават рента;
- акционерна собственост – обединение на частни собственици (на техни капитали), включително от различни страни, при което всеки акционер участва в управлението на икономическата институция и получава дивиденди от нейната работа съответно на относителния дял на внесения от него капитал;
- държавна собственост – с нея се разпорежда държавата, като произведените материални блага се разпределят от съответните държавни органи. Понякога обекти на държавната собственост се дават за експлоатация на частни лица при определени условия;
- общинска собственост – с нея се разпореждат местните органи на властта в зависимост от степента на децентрализация на управлението;
- междудържавна собственост – обединение на средства за производство и капитали на група държави в името на обща цел, при което управлението и разпределението на произведените материални блага и капитали става по предварително определени от държавите собственици правила.

Собственическите отношения формират съответна класова структура.

Собствениците на средствата за производство, които системно използват чужд труд, съставят различните експлоататорски класи, като вътре в тях се обособяват различни прослойки. Собствениците на средствата за производство върху основата предимно на личния труд на членовете на техните семейства съставят различните класи, които не са експлоататорски и които често сами са подложени на експлоатация. Те заемат междинно място между крупните собственици и лишените от собственост.

Що се отнася до кооперативната, акционерната и държавната собственост, те също изпълняват класовообразуваща роля. Тя се осъществява по принцип в рамките на посочените насоки, но доколкото тези форми на собственост сами са модификация на основните видове собственически отношения, произтичащите от тях общностно-класови характеристики притежават съответни особености.

Разделението на труда и собственическите отношения, обуславяйки основните черти на общностно-класовата и професионална структура в обществото, предизвикват тесни социологически зависимости и взаимодействия между общностите, изпълняват и мощна интегрираща роля в социологическата система. Така например, във всяка частнособственическа формация класите собственици и класите несобственици са свързани необходимо едни с други. Собствениците се нуждаят от несобствениците като работна сила, обратно – несобствениците нямат друг изход, освен работейки със средствата за производство на собствениците. В този дух Станислав Осовски (Stanislaw Ossowski) изтъква, че понятието за пролетариат в съвременен смисъл е логично свързано с понятието за капиталист – не може да се изясни що е пролетариат без помощта на понятието за капиталист /225:76/.

Разделението на труда също свързва необходимо хората. Всяка отделна професия се нуждае от другите, защото тя не може да произведе всичко онова, което ѝ е необходимо за живот. Колкото разделението на труда е по-диференцирано, толкова повече отделните хора се специализират по-тясно, трудът им става по-частичен и толкова повече се нуждаят от продуктите и плодовете на труда на останалите.

Разделението на труда пронизва не само отделното общество в дадена държава, но и международните отношения. В по-голяма или по-малка степен отделните страни се специализират в определени направления, което ги принуждава да си обменят съответни продукти и услуги. Това важи, макар и в по-малка степен, и за големите държави, имащи най-голяма възможност да развият повечето от наличните производства и дейности, защото и те не могат да обхванат цялото многообразие от дейности при огромното разделение на труда. Някои от бившите колониални страни се отличаваха с монокултурна икономика, което ги обричаше на голяма зависимост от техните метрополии и големите корпорации. Понякога един от факторите на международното разделение на труда са някои природни дадености, по-конкретно наличието в някои страни на суровини, извлечени от природата: петрол, цветни метали, злато, газ и др. Всеки продукт на материалното производство, дори вътре в отделното предприятие, е резултат от съвместната и кооперирана работа на стотици и хиляди работници и служители. Самите суровини обикновено преди това са преработвани вещи и енергия, крайният продукт за едно предприятие е суровина за друго предприятие. Както посочва Рийч, все по-често даден продукт се произвежда в редица страни /133:100/. Всичко това създава безброй

зависимости, обвързва в едно милиони хора. Този процес постепенно обхваща целия свят. Търговията придобива огромни размери като посредник при движението на суровините, на готовите продукти от една страна в друга, по територията на цялата планета. Това съответно е свързано с развитието на комуникациите и в двете им основни форми – размяната на информация и преместването на социални вещи и на хора в пространството. То влияе и върху междудържавните отношения – върху законодателството, пълномощията на националните държави започват да намаляват, като се заместват от пълномощия в по-широк мащаб на нововъзникващи наддържавни регионални образувания, както и на световни организации.

Класовата и професионалната структура са тясно свързани и се преплитат. Собствениците на средствата за производство управляват производствения процес в съответните фирми, а несобствениците, работещи в тези фирми, са подчинени. Собствениците господстват в икономическия живот. Това им дава възможност да обсебват държавната власт и по този начин да налагат волята си на цялото общество. Те контролират и водещата част от средствата за масова информация, което им позволява да манипулират общественото мнение в значителна степен.

Към господството и подчинението, произтичащи от собственическите отношения и съответните функции в производствения процес на основните класи, се прибавя неравенството между тях в притежаваното богатство и нивото на живот по силата на разпределението на материалните блага. Собствениците получават целия принадлеен продукт, а в някои случаи и част от необходимия продукт. Това ги прави десетки, стотици, хиляди и стотици хиляди пъти по-богати от обикновените труженици. Техният начин на живот по много позиции е несъпоставим с този на обикновените хора.

Господството, подчинението и неравенството пронизват обществените отношения както вътре в отделната страна, така и междудържавните отношения. Най-напред в резултат на завоевания. Робството дава възможност на поробителя да експлоатира поробения, да го изтребва, да го асимилира. Обикновено то е съпроводено от геноцидна политика по отношение на завоювания.

Други общности

Съществуват и редица други видове общности. Тук ще се спра само на някои от тях.

От голямо значение са **ситуативните общности**. Почти всекидневен спътник на хората, те възникват спонтанно по повод на конкретна еднократна потребност. Със задоволяването на потребността те се разпадат. Обикновено участниците в тях не са свързани по друга линия и в по-голямата си част не се познават. Такива ситуативни общности са пътниците в автобуса, влака, зрителите на дадено спортно състезание, на дадено представление и други подобни. Тяхната времева трайност е кратка – минути и часове. Вътре в тях се извършва определено общуване на отделни участници, които като правило са роднини, приятели, познати. Понякога в ситуативните общности може да се завържат познанства, които да прераснат

в системни контакти. Отношенията между участниците в ситуативните общности, социалнопсихичният климат в тях зависят от състоянието на социалната среда в момента, от културата и възпитанието на съставлящите ги хора.

Твърде важна общност за отделния индивид са **приятелските компании**. В тях се създава социалнопсихичен климат, който силно влияе върху членовете им. В тях се влиза доброволно, свързващото звено са някакви общи интереси, съвпадение или близост на ценностните системи. Разбира се, те са отворени общности – в тях се включват нови участници, други отпадат. Участието в приятелските компании се преживява обикновено приятно. Още повече, че те в повечето случаи се събират за развлекателни дейности, за чествания на празници и юбилеи, за игри и други подобни.

Съществуват и редица други общности, които от гледище на отделния индивид са повече или по-малко дълготрайни, формират се върху основата на общи белези за извършване на определена дейност, към която участниците се приобщават доброволно: общности на съученици, на състуденти, на бивши работници и служители в дадена институция, на туристи, на занимаващи се с даден вид спорт и т.н. Проявите на такива общности понякога са през месеци и години, но в други случаи са почти всеки ден или през няколко дни. Участието в такива общности се отразява положително върху психичния тонус на индивида, понякога върху здравословното му състояние, често и върху двете.

Има и общности, които обединяват хора с девиантни наклонности и поведение: общност на наркомани, на престъпници и др. Те се отразяват вредно върху дейността и възпитанието на участниците в тях.

Двадесета глава

СОЦИАЛНА МОБИЛНОСТ И СТРАТИФИКАЦИЯ

Всичко това довежда до стратифициране на общностната структура. По основните социални признаци хората се разделят на слоеве. По всеки признак възникват „социални стълби“. Стъпалата на стълбите са различни по брой в отделните случаи. По линия на собствеността най-високото стъпало се заема от най-крупните собственици на средства за производство и капитали, а най-ниското – от лишените изобщо от собственост. По линия на образованието най-високото стъпало се заема от висшистите с научни степени и звания, а най-ниското – от неграмотните. По линия на социалното управление най-високото стъпало се заема от ръководителите на централните управленски институции – монарх, президент, министър-председател, председател на парламента, а най-ниското – от най-низшите държавни служители в местните служби. Във всяка професия също съществува йерархия – от най-квалифицираните й представители до най-неквалифицираните.

Всеки индивид, след като започне работа и изобщо в цялостната си социална дейност, се стреми да заеме колкото се може по-висока позиция в различните клонове на йерархията.

Социалната стратификация се изразява в движението на хората по стъпалата на йерархичните стълби по отделните признаци. Тя винаги е вертикална, защото включва промените в положението на индивида нагоре или надолу по стълбата, а не измененията в позицията на човека на едно и също равнище.

Според Сорокин социалната стратификация представлява диференциация на дадена съвкупност от хора на класове в степените на йерархията. Нейната основа и същност е в неравномерното разпределение на правата и привилегиите, на отговорностите и задълженията, наличието или липсата на социални ценности, власт и влияние сред членовете на едно или друго съобщество /142:302/. А според Тилкиджиев „социалната стратификация е цялостната система на йерархизираното социално-групово неравенство“ /154:63/.

Мястото на индивида в социалната йерархия понякога се предопределя от семейния произход. При кастовата структура това е абсолютно. В робовладелското и феодалното общество в огромната част от случаите, по силата на съсловната регламентация на социалното положение на хората, ситуацията е същата. С премахването на юридическото неравенство капитализмът внася съществени изменения в социалната стратификация, като я демократизира в значителна степен. Тук по-често става възможно беден момък да забогатее, но това са силно ограни-

чени възможности дори от простия факт, че крупните собственици и богаташи са незначителен относителен дял от населението.

Другият фактор за движение нагоре по социалната стълба е образованието и квалификацията. С демократизирането на обществото ролята на този фактор нараства. Ниските степени на образование стават почти всеобщо достъпни и в редица страни – задължителни, по-високите степени, включително висшето образование, стават все по-достъпни. Но и тук семейният произход продължава да има голямо значение. Образованието е скъпо дело, особено при по-горните си степени. Дори когато е безплатно, учащият не може да участва в производителен труд и да получава доход, нито да участва пълноценно в домашния труд. Той само консумира. Издръжката му ляга върху семейния бюджет. Очевидно по-бедните слоеве от населението не могат да поемат такива разходи или ако го правят, то става за сметка на лишения. Още по-трудно става учението, ако се плащат такси. Тогава достъпността на образованието намалява рязко за тези, които нямат средства. В капиталистическите страни съществуват обикновено безплатни училища и училища със заплащане. Качеството на обучението обаче като правило е различно. В частните училища то е по-добро – във връзка с това някои училища придобиват авторитет на елитарни, дипломата от тях отваря широко врати за професионална ориентация и кариера. По този начин, при налично юридическо равноправие, има съществени реални различия във възможността за достъп до висшите учебни заведения. Богатите слоеве могат да дадат на децата си по-добра подготовка, не само по-високо, но и по-качествено висше образование. Ето защо стартовите възможности за различните подрастващи не са еднакви и това не зависи от индивида, а от социалните обстоятелства извън него.

И в това отношение прогресът на обществото води до намаляване на различията. Тази тенденция се проявява все по-силно от началото на ХХ в. и още почувствително след Втората световна война. Появата на огромните по мащаби транснационални корпорации изменя условията на конкурентната борба. В конкуренцията се поставят на карта огромни богатства, тя се осъществява все по-малко в национален мащаб, придобивайки международни измерения. Пространствените параметри на дейност на крупните корпорации е вече цялата земна планета. Управлението на такива корпорации е извънредно сложно дело. То изисква широка ерудиция, голям интелект, талант, инициативност и далновидност. Тези качества невинаги са налице у всички собственици, притежаващи контролния пакет акции. Оттук, първо, започва отделяне на функцията на собственост от функцията на управление и, второ, грижите за „купуване на мозъци“ рязко нарастват. В условията на научно-техническата революция интелектът придобива решаващо значение както за иновационната дейност като изключително важно оръжие в конкурентната борба, така и в управлението на корпорациите. Затова корпорациите се изпълват със специалисти на всички нива на своята структура, които осъществяват управленския процес и които в огромното си мнозинство са наемна работна сила. Това важи и за най-висшите ешелони на управлението на корпорациите в лицето на техните управителни съвети (бордове). Директори стават не само собственици, но и несобственици – високо подготвени, висши експерти, таланти в областта на управлението на такива безкрайно сложни образувания като корпорациите. Друг е въпросът, че те са високоплатени, което ги приобщава по начин на живот до крупните собственици и че обикновено, използвайки служебното си положение и висо-

кото си възнаграждение, те започват да купуват акции и така променят своя социален статус от гледище на собственическите отношения. Що се отнася до крупните собственици, те присвояват съответстващата на размера на притежаваните от тях акции част от принадлежния продукт. Така че собствеността не изчезва, а променя формата си на реализация.

Корпоративният капитал се интересува все по-малко от семейния произход, от етнонационалната принадлежност, от политическите симпатии, ако има такива, все повече на преден план излизат ерудицията, талантът, реактивността, далновидността, съчетани, разбира се, с лоялност към корпорацията и фирмата. За умните студенти се интересуват още по време на следването, редица фондации дават на такива студенти стипендии, обявяват се конкурси за финансиране на определени разработки, за участие в курсове и школи за повишаване на квалификацията, предлагат се по-добри условия за работа. Между другото, по този начин най-кадърните кадри от неразвитите страни се привличат на работа в развитите, което намалява интелектуалния потенциал на неразвитите страни и още повече увеличава разликата между развити и неразвити страни.

Тези закономерни процеси при капитализма са свързани с еволюцията на собственическите отношения, на класовата структура, но това е въпрос, на който ще се върна по-нататък.

Докато частната собственост запазва своето определящо значение за социалната позиция на личността, децата на собствениците ще имат съответно на размера на собствеността по-добри условия за социализация, за разгръщане и обогатяване на техните генетични заложи, за получаване на по-добра професионална подготовка и за настаняване на работа. Очевидно в класовото общество хората не се раждат равни. Преодоляването на тази социална несправедливост е една от предпоставките за истински хуманизъм. Но това в условията на капиталистическата обществена формация по принцип не може да се осъществи докрай.

Движението по стъпалата на йерархията в собственическо, професионално и т.н. отношение е резултат и на субективни амбиции. Както се каза вече, такива желаниа имат почти всички хора. Личната активност и инициативност тук има важно значение. За това съдействат и външните качества на човека. Красивата жена често пъти е предпочитана, дори ако е по-неподготвена. Когато даден индивид не може да заеме по-висока или по-престижна позиция по легитимен път, той може да премине към използване на нелегитимни средства, т.е. да прибегне до нарушаване на социалните норми. Така се стига до отклоняващо се поведение. То е форма за постигане на желаниа и интереси, което при дадената социална ситуация не може да стане по легитимен път.

Социалната мобилност е по-широко понятие от социалната стратификация. Тя включва не само движението на хората по стълбите на йерархичните системи, но и прехода от едно на друго място на едно и също равнище. Според Сорокин социалната мобилност е преход на индивида или на социалния обект (ценност), т.е. на всичко онова, което е създадено или модифицирано от човешката дейност, от една социална позиция в друга. Тя бива два вида: хоризонтална и вертикална /142:373/. От това гледище социалната мобилност се изразява в редица процеси:

- движение – възходящо или низходящо – по стълбата на дадена йерархична система. В този смисъл тя включва в своето съдържание социалната стратификация;

- преминаване от една професия в друга или от една специалност на дадена професия към друга. Това са чести случаи. Те се обуславят от промени в разделението на труда (отмиране или възникване на нови професии и специалности в тях); от промяната на селището, в което се живее, налагаща смяна на професията, поради липсата ѝ в новото селище, от придобитата нова квалификация; от желание да се смени професията поради конфликти и други причини; поради разлика в заплащането на труда или други привилегии, с които новата професия превъзхожда предишната. Или по-общо казано: смяна на социалната позиция на едно и също ниво.

Оттук – проблемът за **текучеството** на работната сила. Част от него настъпва по естествени причини: промяна в местоживеенето, съкращения в предприятията и учрежденията, фалити и др. Но другата част от текучеството се причинява от субективни причини: недобра адаптация към работното място, конфликтност на даден индивид не по обективни причини, недоволство от характера и условията на труда и др.

Понякога работодателите вземат специални мерки за ограничаване на текучеството. Обикновено това става посредством създаването на различни форми на заинтересованост да се работи в една и съща фирма. Най-характерно е ограничаването на текучеството в Япония. Там е често явлението даден работник да прекара целия си трудов живот в една и съща фирма, макар че и там нещата в това отношение се променят.

Научно-техническият прогрес, нарастващите възможности на автоматизацията, включително роботизацията, компютризацията на труда водят до намаляване на физическия труд, който се свежда до незначителен минимум в общия обем на труда в обществото, до уеднаквяване в редица отношения на професиите, до засилване на творческия характер на труда. Всичко това води до изменения в професионалното разделение на труда, до сближаването на някои професии, а в подалечна перспектива – до изчезване на сегашното разделение на труда. От своя страна това предполага многостранно и всестранно развитие на личността.

Друга форма на социалната мобилност е смяната на селището, в което се живее. Най-често това е свързано с преминаването на друга работа или изобщо с намирането на работа. Тази форма на социалната мобилност се обозначава като **механична миграция**. Най-големи размери тя получава при индустриализацията на обществото, свързана с намаляване на заетите в земеделското производство и оттук – на селското население, с увеличаване на работническата класа, служителите и интелигенцията и съответно на градското население. Внушителни размери придоби работенето в дадено селище и живеенето в друго селище. То стана възможно на дадена степен от усъвършенстването на транспорта и по-конкретно на широкото развитие на автомобилизацията и на ж.п. транспорт. Все по-широки възможности в това отношение разкриват и новите средства за размяна на информация като телефонът, включително мобилният телефон, факсът, телексът, радиото, телевизията, компютрите и информационните системи с банки данни от информация по основни проблеми на обществения живот, интернет и др.

След Втората световна война международната миграция се превърна в масово явление, за което вече стана дума. Тя ще се масовизира върху основата преди всичко на поразяващите и увеличаващи се в някои отношения различия между

„богатия Север” и „бедния Юг”. Логическият им край ще настъпи, когато държавните граници в това отношение загубят значението си и всеки човек би могъл само в зависимост от личното си желание и възможности да живее и работи в една или друга страна, регион и селище. Този процес вече започва. Първият крупен прецедент е създадената правна възможност за свободно движение на гражданите на страните, членки на Европейския съюз, за работа и живот в една или друга страна, членка на Съюза.

Засилват се и проявите на социална мобилност поради еднократни поводи: служебни командировки и пътувания, туризъм, спортни състезания, пътувания за участие в международни научни форуми, учене в други селища и страни, художествени фестивали, конкурси и международни прояви и др., като постоянно се увеличава абсолютният и относителният дял на международната мобилност.

Социалната мобилност ще се интензифицира във всичките си основни насоки. В този процес в общностната структура на обществото ще настъпват дълбоки изменения, отразявайки измененията в цялата социологическа система.

ТИПОЛОГИЯ НА СОЦИОЛОГИЧЕСКИТЕ СИСТЕМИ

От всичко казано дотук за социологическата система се налага изводът, че тя не може да се отъждествява със социалната система. Социалната система е по-общо родово понятие. Социологическата система е само един от видовете социални системи. Всички обществени явления, които имат системен характер, представляват социални системи. Това важи за материалното производство като цяло, за неговите нива и подразделения, за най-низовите му елементи в лицето на производствените институции като предприятия и др. По принцип същото е валидно за явленията на политическия живот, науката, образованието, бита, комуникациите и т.н. Всичките тези явления имат системен характер, те представляват социални системи, без в своето специфично качество да са социологически системи.

В същия дух е разграничението на социална система и глобално общество в западната социологическа литература, за което вече стана дума.

Социологическата система е обективно образувание. Тя е съвкупност от дейности и техните резултати, чиито субект е човекът като съзнателно същество, но въпреки това има обективен характер. Хората влияят понякога значително върху насоките и темповете на нейното развитие, но те не могат произволно да се разпореждат с нея. Напротив, те са принудени да се съобразяват с нейните особености и закономерности, ако не искат да претърпят крах при преследването на целите си.

Откъде произтича обективният характер на социологическата система?

Хората се раждат в рамките на определена социологическа система, те заварват определено състояние на нейните елементи, нива, динамика. Те не могат да пренебрегнат това състояние, а имат само една възможност – съобразявайки се с чертите и характера на заварената реалност да живеят и да внасят изменения, които в края на краищата се обуславят от нейната природа и степен на развитие. Спрямо всеки индивид, както и спрямо всяка социална общност, заварената социологическа система изпъква като социална среда, налагаща свои изисквания към дейността на хората, общностите и институциите.

Освен това съществуват обективни закони на функционирането и развитието на основните сфери и главните области на социологическата система, както и на тяхната взаимозависимост. Несъблюдаването им предизвиква кризи и разстройства на цялото общество. Например, не може да се изяжда повече от произведено-

то. В нашата страна през 70-те години на ХХ в. темпът на растеж на работната заплата изпреварваше растежа на националния доход. Макар че това се посочваше в конгресни и други документи на управляващата БКП, то не беше премахнато и се превърна в една от причините за икономическата криза, започнала от началото на 80-те години. Или пък: правителството може да намали средствата за образование под необходимия минимум, но след няколко години ще се получи сътресение поради недостатъчно квалифицирани и образовани кадри.

Интересни разсъждения по този въпрос прави Иля Еренбург: „Сартър ми говореше, че детерминизмът е грешка, че ние винаги имаме свобода на избор. Мислейки сега за неговото развитие, за последен път виждам доколко при своя избор ние сме свързани с историческите обстоятелства, със средата, чувството за отговорност пред другите, с тази обществена атмосфера, която неестествено повишава гласа на човека или, обратно, го заглушава, променяйки всички пропорции” /176:418/. Не случайно в предговора на книгата си Еренбург цитира следните стихове на Борис Пастернак:

*Не спи, не спи, художник,
Не предавайся сну,
Ты – вечности заложник
У времени в плену.
/176:42/.*

Като обхваща онези необходими и достатъчни елементи на обществения живот, които правят възможно съществуването и развитието на обществото, социологическата система се подразделя на **видове** в едно и също време и на **типове** в хода на времето.

Двадесет и първа глава

ОСНОВНИ СОЦИОЛОГИЧЕСКИ СИСТЕМИ

Започвам с класификацията на социологическите системи по видове, т.е. съществуващите по едно и също време.

Обществена формация

Обхваща всички елементи и аспекти на обществената действителност на даден етап от нейното развитие. Това е конкретно-историческото състояние на основните сфери, на техните главни области и разновидностите им, на съответната общностна структура, взети в тяхното единство и противоречивост, в тяхното закономерно взаимодействие на този етап.

Формулирането и разработката на понятието „обществена формация“ е една от големите заслуги на марксизма в развитието на обществознанието. Ленин пише: „Анализът на материалните обществени отношения веднага даде възможност да се забележат повторемостта и закономерността и да се обобщят отношенията в различните страни в едно основно понятие – обществена формация“. И по-нататък: това е строго научен анализ, който оставя настрана отликите на една капиталистическа страна от друга и изследва общото за всички тях /73, т.1:129/.

В сърцевината на формацията стои определен начин на производство, като единство на производителни сили и производствени отношения, както и съответната социално-класова, или казано по-общо, съответната общностна структура. Върху начина на производство и общностната структура се извисява съответна идеологическа надстройка с нейните институции, която играе активна роля в жизнените процеси. Всяка формация като тип социологическа система е характерна и със съответен тип функциониране, а това означава със съответен тип социални дейности, начин на тяхното извършване и взаимодействие. В същия дух Батигин отбелязва: „Обществено-икономическата формация образува вътрешно диференцирана и заедно с това цялостна йерархия от системни образувания, всяко от което има относителна самостоятелност“ /7:30/.

Обществената формация въплъщава цялото богатство на обществения живот на даден етап. Тя никога не е абсолютно чиста, а съдържа някои остатъци (отживелици) от предишни формации, без които тя би могла да съществува, или зародиши на бъдеща формация, която предстои да се установи. Например, след установяването на монотеистичните религии дълго време продължават да съществуват отживелици от езически религии; при капитализма в някои страни се запазва монархичната институция, характерна за феодализма, без която капитализмът се чувства по-добре; в недрата на феодализма се зараждат капиталистически икономически форми и идеологически възгледи. Но наличието на такива остатъци и зародиши не отменя определящата и преобладаваща роля на дадената обществена формация, която определя облика на обществото, на неговото функциониране и развитие на този етап.

Страна (в държавни граници)

Обществената формация също е достатъчно абстрактно понятие. Реално тя съществува в отделните племена в първобитното общество и в отделните страни (държави) в класовите общества. Като говоря в случая за племе, имам предвид не само племето като общност, но и територията, на която то живее, социалните вещи, с които разполага и си служи, отношенията между хората, родовете в племето и т.н. Аналогично, като говоря за страна (държава) имам предвид всички елементи, които я характеризират като социологическа система. През целия период на класовото общество конкретната социологическа система съществува в държавни граници. Производството и потреблението в огромната си част се осъществяват в тези граници. Това означава, че развитието на основните сфери, на главните области и техните разновидности и съответно на тяхното взаимодействие пак става в тези граници. Във връзка с това се установява необходима пропорционалност

между тях. Обменът с други държави, сиреч с други социологически системи, внася определени изменения, но те засягат по-малката част от производството и потреблението в отделната социологическа система, организирана в държавни граници.

Регион (управленски обособен)

Вътре в отделната социологическа система в дадена страна (държава) се формират регионални образувания (област, департамент, щат, околия, район и др.), които от държавна гледна точка са нейни административни единици. Характерно за тях е, че в структурата им са налице всички или почти всички главни области (обикновено на някои места главните области на духовното производство липсват). В някои от тях повече или по-малко липсват разновидности на главните области, срещащи се в други региони. По този начин и с тези особености административните региони, включващи съответна територия и група селища, население и инфраструктура, се формират като регионални социологически системи. Едни от тях са по-развити от гледище на пълнотата и нивото на елементите, другите са по-назад. За да се оформят и съществуват като социологически системи, съответните региони трябва да бъдат обособени управленски, тъй като социалното управление, обособявайки дадена територия и съответното население в административно единство, интензифицира взаимодействието на селищата в административния регион, на всички институции в него и ги обвързва в цялостна система, която неизбежно се формира като социологическа.

Всяка регионална, управленски обособена социологическа система задоволява своите потребности – на живеещите на нейната територия хора и на наличните институции там – от собствено производство напълно или само в определена степен. Останалите материални и духовни блага и услуги тя си доставя от други регионални социологически системи в същата страна или от чужбина. Като правило колкото по-висока е степента на самозадоволяването, толкова по-развита е регионалната социологическа система. Количественият измерител за това е съотношението между собствените материални и духовни блага и услуги, които се произвеждат в нея, от една страна, и тези отвън, от друга, които тя потребява.

Селище

По тази линия на конкретизация на видовете социологически системи се стига най-сетне до селището. То съществува в две форми: град и село. В българската социологическа литература е разкрит обстойно социологическият характер на селищното образувание (Нико Яхиел – 1965, 179; Веска Живкова – 1985, 50).

В резултат на развитието на производителните сили и на разделението на труда от селото се отделя градът като средоточие на търговията, на занаятчийското, по-късно и на промишленото производство. В града земеделското производство с течение на времето непрекъснато намалява. В града се концентрират и регионалните органи на управление. В отделната страна (държава) като социологи-

ческа система един от градовете се оформя като столица на страната, където наред с другите елементи се съсредоточават централните управленски институции. Главните институции на духовното производство и най-висшата и по-голямата част от интелигенцията, на повечето учебни заведения, основните комуникационни средства и възли също се концентрират в града.

Като съдържа всички или почти всички главни области и е средище на социологически взаимодействия, структурата на селището е от социологически вид, защото е изоморфна на структурата на социологическата система. Тъкмо затова Макайвър и Пейдж, а у нас Тилкиджиев, смятат, че животът на човека в селището може да бъде изживян изцяло.

Разбира се, между отделните селища съществуват големи различия от гледище на изградеността им като социологически системи. Тези различия засягат пълнотата на елементите, тяхното ниво, обемът на самозадоволяването. Селото е значително по-слабо развито от града. Съвсем малко са случаите, когато по степен на развитост най-напредналите села се доближават или изравняват с най-неразвитите градове. Различията между самите села по степен на развитие са значителни. Още по-големи са тези различия между градовете. Разликата между един мегаполис, включващ 10-15, а и повече милиона жители, и едно градче от няколко хиляди или две-три десетки хиляди жители, е огромна. Буйното развитие на вилдживството в последните десетилетия е продължение на градската, но в някои случаи и на селската структура.

В историческото развитие, особено при капитализма, различията между града и селото започват да намаляват. Намаляването се изразява в доближаването на структурите им, на нивото и функционирането на селото до това на града. Може да се допусне, че в една далечна перспектива тази разлика ще отмре.

По разгледаното най-важно класификационно направление се получава следната схема:

Двадесет и втора глава

ОБЩНОСТНИ СОЦИОЛОГИЧЕСКИ СИСТЕМИ

Второто класификационно направление обхваща някои социални общности и личността, доколкото те се формират като **социологически системи от превърнат тип**. Те са такива, защото акумулират в своята структура и свойства, както и в насоките на дейността и проявите си, основните сфери и главните области на социологическата система. Като повече или по-малко изявени социологически системи от превърнат тип се формират:

- **главните етнически общности** (племе, народност, нация) – те имат общи интереси, най-основни от които са материалните, икономическите, съществени общи елементи в психиката и културния живот, обвързани са с даден режим на социално управление и политически живот, имат определени демографски показатели, образователно равнище, традиции, обичаи и т.н. Всички тези елементи и страни на посочените общности са свързани помежду си, взаимно си влияят, структурирани са по принцип така, както и социологическата система;
- **класата** – тя по начало е икономическо понятие, защото се определя от производствените отношения. Но наред и върху основата на това класата има самосъзнание, определена културност, ценностни системи, проявява се практически във всички сфери на живота и др., което я формира също като специфична социологическа система от превърнат тип;
- **семејството (домакинството)** – то е средоточие, както вече се каза, на сексуален живот, на битови функции, осъществява значителна част от социализацията на децата, в него се произвежда и потребява, извършва се голям обем общуване по най-различни въпроси, отнасящи се до различните главни области и много техни разновидности, в него и чрез него се осъществяват голяма част от развлекателните дейности на членовете му и др. По силата на това то е арена на социологически взаимодействия.

По принципно същия начин и редица други социални общности се формират в една или друга форма и степен като превърнати социологически системи.

И най-сетне, личността като всеобща елементарна строителна единица на всички общности. Както вече се каза, нейните елементи и аспекти са акумулирани и съществуващи в превърнат вид главни области и техни разновидности на социологическата система, което я формира също като специфична такава система.

Двадесет и трета глава

СОЦИОЛОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА ОТДЕЛНОТО ОБЩЕСТВЕНО ЯВЛЕНИЕ

Всяка институция носи качествена определеност на онази главна област, към която принадлежи по силата на основното си предназначение и функции. За да изпълнява своите функции, както вече знаем, институцията има определен колектив от специалисти, работници, служители и др., своя материална база – средства, помещения, машини, апарати и други съоръжения, своя йерархична структура и управление, писани и неписани правила и норми, комуникационни канали и средства и т.н. Взета с оглед на нейната качествена определеност (принадлежност към дадена главна област на социологическата система) и съответните ѝ основни функции, тя няма социологически характер. Но цялата работа е в това, че тъкмо като институция с качествена определеност на дадена главна област тя съдържа и развива и други елементи в себе си, които по своята същност и предназначение не принадлежат към нейната главна област, а към други главни области. По този начин институцията се оказва изградена повече или по-малко от разнокачествени обществени явления и в нея, следователно, се осъществяват и социологически взаимодействия. В това се състоят нейните социологически аспекти. Понякога те са толкова силно изразени, че започва да се формира и като специфична социологическа система.

Да вземем пример с училището. То принадлежи към образованието и носи неговата качествена определеност. Обаче освен елементите и дейностите, свързани с неговото предназначение на образователна институция, в него се съдържат и развиват и елементи, извършват се дейности с друга качествена определеност: столове за хранене на учениците, бюфети за продажба на закуски и напитки, ремонтване на учебната сграда и апаратура с помощта на учениците и родителите им, художествени, спортни, учебни прояви извън учебната програма, здравни пунктове за медицински прегледи и помощ, организиране на екскурзии и почивки и др. В училището функционира обществено мнение, съществува социалнопсихична атмосфера, възникват неформални отношения между учениците и учителите, поддържат се връзки с родителите. Училището си взаимодейства със селището, в което се намира, по линията на редица качествено различни обществени явления, принадлежащи към различни главни области на социологическата система. Във връзка с всичко това възникват и се осъществяват социологическите аспекти на училището като образователна институция.

По принципно същия начин стои въпросът със социологическите аспекти и на останалите видове институции и явления в общественото развитие.

* * *

Както се вижда, възлово понятие за разбирането на видовете социологически системи има социалната среда, социалното обкръжение. Всяко социално явление има своя социална среда. То не може да се изолира абсолютно от нея, защото е частица от грандиозното разделение на труда, което обвързва всички индивиди, общности и институции в единна органична система.

Разбира се, всеки елемент на социологическата система има собствена, т.е. специфична социална среда.

Социалната среда на личността включва всички останали индивиди и обществени явления, с които тя контактува, които упражняват влияние върху нея и търпят нейното въздействие.

Социалната среда на общността включва всички останали общности, социалните институции, цялостната социологическа система, в която е включена.

Социалната среда на институцията включва останалите институции, социалните общности извън нейния колектив, цялостната социологическа система, в която е включена.

Дадена основна социологическа система също има социална среда в лицето на останалите социологически системи, с които си взаимодейства.

ДИНАМИКА НА СОЦИОЛОГИЧЕСКАТА СИСТЕМА

Двадесет и четвърта глава ИЗТОЧНИЦИ НА ДИНАМИКАТА

В критиката на структурализма и функционализма често се изтъква, че те подценяват или направо изключват социалните изменения и развитие. В действителност научният системнофункционален подход към обществото по своята същност в никакво отношение и в никакъв смисъл не изключва общественото развитие по пътя на неговия прогрес. Да се определят всеобщи елементи на обществото и съответни взаимодействия между тях, които съществуват на всички етапи на неговото развитие и в този смисъл изглеждат неизменни, няма нищо общо с отричането на общественото развитие.

Категорията „социологическа система” в българската литература беше критикувана от някои автори в същата насока. Аз преценявам такива критични изяви като недоразумение. Те са израз най-малкото на повърхностно отношение към предмета на спора. И наистина, в моята концепция за социологическата система, публикувана още през 1965 г., са изрично подчертани и разработени две постановки:

- 1) Човешките потребности не могат никога да бъдат задоволени веднъж завинаги, те постоянно се възпроизвеждат, при това в цялост на по-високо равнище, във връзка с което като основно свойство на социологическата система се определя нейното саморазвитие.
- 2) Най-важните структурни елементи на социологическата система в лицето на нейните основни сфери, главни области и техните разновидности се разглеждат като видове социална дейност, а тя сама по себе си е нещо текущо и динамично /88:61,70/.

Целият въпрос е в това, че в обществото се извършват изменения и развитие не на нещо безформено, а на и в неговата социологическа система, на и в нейната структура върху основата на свойствата и законите, присъщи на тази система и структура. В развитието на обществото социологическата система не изчезва, а се изменя, и когато се създадат необходими условия – променя своя тип.

Определяйки процеса на развитието като поредица от състояния на обекта, характерни с определена структура, Грушин настоява на единството и необходимостта от съчетаване на синхронния и генетичния анализ. Във връзка с това той

разглежда като непоправима грешка да се противопоставя изучаването на структурния ред на обекта на изучаването на неговия генетичен ред и обратно /31:93-95/. А Делрюел-Восуинкел отбелязва: Функционализмът не поощрява изучаването на социалните изменения, но неговата гледна точка дава възможност по-добре да се разбере изменението /190:48/.

Причини за измененията и развитието на социологическата система

Те могат да бъдат сведени до две главни групи фактори.

Първо. Още във факта, че хората са и биологични организми, се съдържа постоянната необходимост на социалната динамика. Хората всеки ден се хранят, без обмяна на веществата те загиват. Производството и потреблението на храни и напитки не може да спре нито за миг. Цялата съвкупност от социални вещи, използвани от хората, се амортизират, износват, чупят, развалят, унищожават. Затова те се възобновяват периодично, а част от тях – след еднократна употреба. Престанат ли грижите за поддържането на трайните от тях, те започват да ерозират. Следователно обществото не може даже за миг да преустанови своята материалнопроизводствена, разменна, разпределителна и преразпределителна, както и своята потребителна дейност, а всичко това е немислимо без духовнопроизводствена, комуникационна, управленска, битова, образователна и т.н. дейност. Не намирайки в готов вид материалните и духовни блага, необходими за тяхното съществуване, хората сами трябва да ги произвеждат, да осъществяват тяхното движение от производителя до потребителя, да ги потребяват. Както се вижда, всичко в обществото – от отделния индивид, през социалната общност и институция, та до цялото човечество – се намира в процес на динамика, която не прекъсва нито за миг.

Второ. Другият източник и причина на социалната динамика се заключава в диалектичното взаимоотношение на потребности и възможности за тяхното задоволяване при функционирането на социологическата система. Потребностите непрекъснато се разширяват, нарастват, издига се тяхното ниво. Нека да вземем най-простия случай – с храната на хората. В световен мащаб все още огромна част от хората хронично не си дояждат. Ето един могъщ подтик за по-нататъшно развитие на производителните сили, който действа с неотслабваща сила още от възникването на човешкото общество. Но потребностите на човека от храна са крайна величина. В развитите страни нараства броят на хората, които системно ограничават поеманата от тях храна, съответно броя на калориите. В количествено отношение те са достигнали горната крайна граница. Обаче в качествено отношение нещата не спират: изменя се структурата на храната, както и начините на нейното поемане, на храненето. В тази насока не може да се стигне край. Така стои въпросът и с дрехите и жилищата. За всеки човек може да се осигури достатъчна жилищна площ, в това отношение може да се достигне горната крайна граница, но по отношение на строителните материали, структурата на жилището, обзавеждането му, интериорът му, функциите му и т.н., развитието е неизчерпаемо. Ако се вземат по-сложни потребности като научнопознавателните, там нуждата от

развитие е изразена още по-ярко. Преди всичко действителността е неизчерпаема, самата тя се изменя, същевременно нуждите от ново познание не намаляват. Ето, хората трябва да открият и овладеят нови енергетични ресурси, да преустановят затоплянето на земята, да открият лекарства и методи на лечение срещу рака, СПИН-а и т.н

Цялата работа е в това, че във всестранната си дейност човек разширява своите потребности, а в този процес същевременно се издига като правило тяхното ниво. По този начин потребностите като цяло вървят пред наличните възможности за задоволяването им. Както в мащаба на човечеството, така и в отделните страни постоянно е противоречието между назрелите проблеми, от една страна, и средствата за тяхното решение, от друга. Това важи и за най-богатите страни. Същото противоречие съществува в отделните семейства и при отделния индивид. Извънредно редки са случаите, когато отделни хора се примиряват с положението си и не желаят повече нищо. Още Макиавели е забелязал: „Природата е създала хората такива, че да желаят да обхванат всичко, но да не могат да постигат всичко. И понеже желанието е всякога по-голямо от възможностите, като последица у тях се явява едно недоволство и чувство за неудовлетвореност от това, което притежават” /76:627/.

Не е случайно, че още с обособяването на социологията като самостоятелна наука Конт я разделя на социална статика (тук намира израз, както вече видяхме, структурният му подход) и на социална динамика. Маркс е изявен структуралист, но едва ли някой ще започне да оспорва, че той създаде най-мощната теория за общественото развитие. Парсънс пише: „Очевидно е, че структурната организация на социалните данни, колкото и съществена да е тя, не трябва никога да бъде отделяна от анализа на процесите и на изменението” /228:146/.

Следователно за принципно противопоставяне на системнофункционалния подход и идеята за развитието в социологията няма основание.

Най-елементарната съставка на социалната динамика е **социалната промяна**. Тази социологическа категория обозначава и най-несъщественото количествено и качествено изменение на даден социален обект, както и най-крупни с историческо значение изменения в обществената действителност. За да дефинира социалната промяна, Грушин преди това определя състоянието на обекта – това е обектът в даден момент от съществуването му /31:65/. С други думи, това са качествата, структурата, взаимовръзките на обекта с околната среда. Тук е потребна една конкретизация – социалният обект, който се променя, се представлява най-общо казано от социалния факт и социалната ситуация. **Социалният факт** е нещо единично в обществената действителност, независимо за какъв елемент или аспект на социологическата система се отнася, характерен е с определени пространствени и времеви параметри. Той се поддава на обективна регистрация. **Социалната ситуация** включва множество елементи и аспекти на социологическата система – необходими и случайни, съществени и несъществени, краткотрайни и дълготрайни – свързани помежду си и образуващи нещо повече или по-малко цялостно. Тя е налице в определено време и на определено място.

Социалната промяна според Грушин е различие в един и същ социален обект, взет в две различни времеви точки /31:61/. Тя може да засяга неговата структура или неговото функциониране. Функционирането също може да се променя било частично, било като тип.

Социалният процес обхваща поредица от социални промени, които са свързани помежду си така, че всяка следваща произтича от предишната и се подготвя от нея. Социалният процес дава възможност и изисква да се говори за линия, за насока на социалните промени, сиреч за социално развитие. В същия дух е мисълта на Грушин, че процесът на развитието намира израз в редица исторически състояния на обекта и техните връзки /31:70/.

Обстоятелството, че социалните промени преминават една в друга, че образуват процеси като единни вериги от изменения показва, че във взаимовръзките на обществените явления има общи черти, трайни особености. Оттук – проблемът за **социалните закони**. В марксистката литература е утвърдено схващането, че законите изразяват общите, съществените и необходимите взаимовръзки между явленията. Същото е валидно и за социалните закони.

Като изтъква, че е извел своите принципи не от предразсъдъците си, а от природата на нещата, Монтескьо пише: „Аз установих общи начала и видях, че частните случаи сами по себе си им се подчиняват, че историята на всеки народ е само следствие от тях и че всеки частен закон е свързан с друг или зависи от друг, по-общ закон”. И по-нататък: „Законите в най-разпространения смисъл на думата са необходимите отношения, които произтичат от същността на нещата...Във всяко различие има еднаквост, във всяко изменение – постоянство” /102:49,53-54/.

По силата на спецификата на обществения живот **социалните закони имат вероятностен характер**. Те приемат статистическа форма. Те определят характеристиката на социалната съвкупност, но тази характеристика невинаги е присъща и на всяка отделна единица на съвкупността или, ако е налице и при единицата, невинаги присъства в нея в същата степен. Ето защо изучаването на обществените явления предпоставя постигането на представителност на информацията, а това изисква съблюдаване на закона за големите числа.

На какво се дължи тази особеност на социалните закони? Като съзнателни същества хората имат възможност в най-голяма степен да се отклоняват от законите, да извършват постъпки, които противоречат на законите. Има редица случаи, когато ценностната система и съответното поведение на даден индивид не просто влизат в противоречие, но са диаметрално противоположни на неговата икономическа заинтересованост, произтичаща от мястото му в собственическите и изобщо в производствените отношения. Отделният индивид действа, познавайки вероятните намерения и действия най-много на няколко десетки души, но в страната има милиони хора, а в света – милиарди. Той не съгласува действията си с тях. Това е единият възможен източник на разминавания и противоречия между индивидите. Другият източник на разминавания и противоречия са различията и противоположностите в интересите, водещи до съзнателно предприемане на действия срещу постъпките на други. Обикновено хората не познават достатъчно изискванията на социалните закони, в мотивацията на всекидневното им поведение тези изисквания липсват или присъстват само на емпирично ниво. Във всекидневието огромната част от хората се ръководят от личните си интереси така, както ги разбират, и съобразявайки се с особеностите на функционирането на социалната среда. Енгелс характеризира тази особеност на поведението на хората в „Лудвиг Фойербах и края на немската класическа философия”.

Тук трябва да се прибавят действията на държавните органи, на стопанските организации, на църквите и другите социални институции, които често действат

противоречиво и даже воюват едни срещу други. Притежавайки по-голяма или по-малка власт и мощ, те в доста случаи постъпват в разрез с изискванията на законите. Но в края на краищата законите вземат своето. В общественото развитие всеки, който е тръгвал срещу социалните закони, неизбежно рано или късно е претърпявал крах. Това показва, че законите имат обективен характер, че не зависят от волята не само на отделните хора, но и на общностите и институциите.

Външно и отстрана погледнато, всичко това придава хаотичен характер на обществения живот. От няколко десетилетия, главно в САЩ, се разработва теория на хаоса – засега като математическа теория с оглед на природни и технически явления. За да бъде една система хаотична – посочва Стойчо Панчев – тя трябва да е нелинейна, но детерминирана, т.е. да има правило, което определя бъдещото ѝ поведение при дадени начални условия /119:17/. Това е свързано с явлението „турбулентност“ – вихрово движение на флуиди, чиито термодинамични характеристики (скорост, температура, налягане и др.) изпитват хаотични (случайни) флукутации с времето в дадена точка, а поради наличието в тях на вихри с различни размери (мащаби), случайни са измененията им в пространството /119:271/. Очевидно теорията на хаоса ще има приложение и в обществеността, по-конкретно в социологията.

Оттук – една особеност на общественото развитие и на неговото познание. Колкото повече време минава, толкова повече съществените взаимовръзки между елементите на социологическата система стават по-ясни, по-категорични, а историческите случайности, регионалните, националните, персоналните и други особености, които замъгляват закономерностите, отстъпват на заден план. Ако се вземе един и същ момент, колкото повече случаи се наблюдават по даден проблем, толкова по-точно и убедително изпъкват общите и трайните фактори и зависимости, толкова по-добре се виждат закономерностите.

Социалните закони подлежат на класифициране най-напред според областта, в която действат. Социологическите закони не са присъщи само на отделна област, те изразяват взаимовръзките между качествено различните обществени явления. Уледов пише: „Съществените и необходими връзки и отношения на хората на равнището на обществото като социално цяло или на цялостната социална система изпъкват в качеството на социологически закони. За разлика от икономическите, социално-политическите и други закони, разпространяващи своето действие върху отделни сфери на обществения живот, социологическите закони изразяват връзката между различните негови сфери и са присъщи на обществото като цялостна социална система” /161:5/.

Във връзка с това социологическите закони имат валидност било за общественото развитие изобщо, било за дадена формация или за неин етап. Но те винаги са закони на функционирането и развитието на дадена социологическа система. Когато тази система е характерна само за даден етап, т.е. има се предвид определена обществена формация или неин етап, то и съответните социологически закони простират своята валидност само в рамките на тази формация или на нейния етап. Когато става дума за социологическата система изобщо, без оглед на етапа на общественото развитие, то и съответните социологически закони имат всеобщ обхват. В този дух Тард отбелязва, че законите на чистата социология се прилагат към всички нейни сегашни, минали или възможни общества, както законите на общата физиология се прилагат към всички видове – живи, измрели или мислими /240:XXII/.

През XIX в. понятията за закон, развитие, прогрес стават централни в социологическите теории. И това е естествено, защото този век е време на възходящо развитие на капитализма. Не е случайно обстоятелството, както посочва Плеханов, че просветителите от XVIII в. твърдо вярват в прогреса, че това е характерно и за всички оттенъци на социалистите-утописти /126, т.3:597/.

Но през XX в. в западната литература се появи нова тенденция – на отрицание на общественото развитие. През 1937 г. Макайвър отбелязва, че в последните едно-две десетилетия американските антрополози и социолози изоставят концепцията за социалната еволюция /241:1364/. Така нареченият постмодернизъм открито и категорично отхвърля наличието на закони при обществените промени и категорията „социален прогрес“. Според мен такива възгледи са отражение на започналния упадък на капиталистическото общество.

Цивилизационен и формационен аспект на развитието

Социалните промени и развитие се осъществяват в процеса и в резултат на функционирането на социологическата система.

Функционирането се извършва върху основата на наличните производствени и други обществени отношения и на общностната структура в обществото. То зависи от нормативните системи в обществения живот, от стимулационните системи, от организационните форми и механизми на обществените дейности. С други думи, функционирането се отнася до процедурните аспекти на обществените дейности, изразява начина на осъществяване на социалните промени и процеси.

Като предпоставя определен тип функциониране, развитието характеризира преди всичко резултата, извършените в процеса на функционирането изменения. Този резултат, тези промени могат да се изразят:

- в по-висока степен на нарастване на производителните сили и на обогатяване на духовната култура;
- в израстване на личността;
- в качествени изменения във функционирането, т.е. в промяната на неговия тип;
- в промени в предпоставките на функционирането в лицето на производствените и другите обществени отношения и в общностната структура.

Под „процес на развитие“ Грушин разбира възникването на нови структурни съставки на обекта – елементи, връзки, зависимости, образуващи неговата структура /31:62-63/. Очевидно той има предвид онези резултати от функционирането, които се съдържат в т. „а“ и „б“.

Като обхваща начина, по който се извършва дадена дейност, по който се осъществява дадено социално съдържание, функционирането включва по-конкретно най-напред нормативните системи. Социалните норми – юридически, нравствени, политически, технологични и др., регулират отношенията между хората, общностите и институциите, определят параметрите на съответните дейности. С промяната на нормативните системи се променя и начинът на извършване на социалните дейности.

Във функционирането се включва също така съвкупността от организационните форми и механизми, което е свързано пряко с наличието и дейността на институциите. Създаването на едни или други организационни форми, на институции, има за цел извършването на определени дейности и постигането на съответни резултати. Организационната форма до голяма степен предопределя начина, по който ще се извърши тази дейност.

В начина, по който се извършват дейностите, се включват технологиите, процедурите. При дадени организационни форми, при дадени социални норми дейностите се извършват съобразно с определени процедури и технологии.

Извънредно важен елемент на функционирането са стимулационните системи – начините на заплащане на труда, на духовно отличаване и съответно санкциониране. Стимулационните системи формират при даден начин на производство материалните и не малка част от духовните интереси на хората. Те са основен определител на техните нагласи, цели и мотиви, възгледи и убеждения, насоки на поведение.

Дотук аз не се интересувам от съдържанието и крайните резултати от дейността, защото съдържанието на дейността и резултатите, които се получават от нея, не се включват в понятието „функциониране”. Но предназначението на нормативните системи, на институциите, стимулационните системи, технологиите и процедурите е да се осъществи дадено съдържание.

Що се отнася до понятието „развитие”, то обхваща и изразява тъкмо съдържателната страна на социалните промени и процеси, на дейностите от гледище на резултатите, които се преследват и получават. Ето в какво е качествено различие между функциониране и развитие.

Например, като социална институция даден научен институт има секции и други структурни звена, в него работят научни сътрудници, специалисти, технически персонал. Между структурните му звена съществуват определени взаимоотношения. Научният съвет утвърждава изследователските проекти, обсъжда и приема завършените разработки. Налице са определени организационни форми, права и задължения, стимули и норми при взаимоотношенията вътре в института. Всичко това – организационните форми, правилата, процедурите, материалните и духовни стимули, правата и задълженията, се включва във функционирането на научния институт.

Но именно така функционирайки, институтът осигурява разработката на определени проблеми. Получават се познавателни резултати, които вчера не са съществували, осъществява се развитие на съответната наука.

Дадена дейност като динамика е вид функциониране, защото се извършва по определен начин, под въздействието на определена стимулационна система, от определени институции, общности и хора, при съблюдаване на определени норми, процедури и технологии. Същата тази дейност като съдържание и резултат е развитие.

Следователно понятията „функциониране” и „развитие” характеризират субстанциално едно и също нещо, но от различни негови страни. Тъкмо затова обществото, функционирайки, се изменя и достига до определени резултати, сиреч се развива, а всяка нова степен в развитието разкрива нови възможности за усъвършенстване на функционирането, като на определен етап изисква промяна в неговия тип.

Очевидно развитието не може да се търси във и независимо от функционирането. Развитието се съдържа, то произтича, то е резултат от функционирането. Полученият резултат в даден случай придвижва обществото на по-висока степен, създава нещо, което в предишните етапи не го е имало или пък задържа и връща обществото назад, изостряйки неговите противоречия.

С това е свързано обстоятелството, че законите на функционирането и законите на развитието са едни и същи. Опитите да се разграничат досега не са дали нищо.

* * *

В последните две-три десетилетия се появиха автори, които отричат т.нар. формационен подход. Или с други думи, те отричат наличието на формационни характеристики на обществения живот и развитие. Цивилизацията обхващала и изчерпвала всичко. Така например, Тончо Трендафилов в своя отзив за книгата на Ростю „Стадии на икономическия растеж” твърди: „Т.нар. формационен подход е силно опростен възглед за историята, представена като някакъв линейно-прогресивен процес... Не е трудно да се прозре, че подобно на Дарвиновата еволюционна теория за видовете, и Марксовата теория за формацията е не само прекалено опростена, но и в редица случаи направо погрешна” /134:299-300/.

Човек може да завиди на безумната смелост на Трендафилов с един замах на перото да отрече едно от най-великите научни открития – дарвинизма, и едно от най-важните открития на марксизма в лицето на обществената формация. Преди всичко Трендафилов е изпаднал в остро противоречие. От една страна, той отхвърля разглеждането на историческото развитие като линейно-прогресивен процес, а, от друга страна, хвали схемата на Ростю за стadiите, която е явно линейно-прогресивна. Но по-важно е друго. Трендафилов, както и другите отрицатели на формационния подход забравят, че „всяко производство е присвояване на природата в рамките на определена форма на обществото и посредством нея” /78, т.12:711/. Нима отрицателите на формационния подход биха могли да посочат поне един факт, когато развитието на производителните сили, внедряването на нови технологии в производството се извършва без и извън определени производствени отношения на собственост върху средствата за производство, без и извън определена организация на производствения процес, без и извън определени разпределителни и преразпределителни отношения, т.е. без и извън определен начин на производство? Такава нелепост досега никой не се е осмелил да изрече.

Всъщност отрицанието на формационния подход при анализа на социалните процеси е една от идеологемите в нашето съвремие. В дъното на такива възгледи в края на краищата стоят класови подкладки, независимо дали съответните автори си дават сметка за това. Отрицанието на формационните характеристики на съвременното общество, което с няколко изключения е капиталистическо, замъглява капиталистическия характер на структурата и функционирането и превръща капиталистическото статукво в нещо вечно, което не подлежи на изчезване. Тъкмо в това се състои идеологическият аспект на въпроса.

От научна гледна точка отрицанието на формацията, на формационните характеристики на обществото, на формационния подход при анализа е не само из-

раз на идеологическо заслепение, но и на недопустима повърхностност и едностранчивост.

В основата на социалните промени и развитие стоят потребностите на хората и общностите, тяхната заинтересованост. Тази заинтересованост обаче е вътрешно противоречива, интересите на дадени общности и хора се сблъскват с интересите на други общности и хора. Това се изразява в обстоятелството, че зад стария тип функциониране стоят интересите на определени общности и хора. Те го защитават. Обратно, зад новото в обществото стоят интересите на други общности и хора, които се борят за усъвършенстване или за промяна на типа на функционирането. Тази борба на новото и старото в обществения живот може да приеме формата на искания, аспирации и политически усилия за някакви усъвършенствания във функционирането, които не засягат неговото качество, или за смяната на типа му, т.е. за качествено му изменение. В антагонистичните формации тази борба се превръща в класова борба, достига до въстания и революции. **Социалната революция има за главно предназначение да преодолее определен тип функциониране на обществото и да го замени с друг, когато зад стария тип функциониране стоят достатъчно силни общности (класи), държащи в ръцете си политическата власт, държавата.**

По този начин в общественото развитие, както е известно, се наблюдават две основни форми – **еволюционна и революционна**. В темпорално отношение еволюционната форма обхваща многократно по-дълги периоди в сравнение с революционната. Еволюцията прави натрупванията в социологическата система, които понякога не се забелязват във всекидневието. Цивилизационният аспект на развитието се изразява тъкмо в натрупванията на материални и духовни блага и ценности. Каспар Нагел (Kaspar Naegele) посочва, че цивилизацията е кумулативният елемент на историята /241:1219/. Невинаги всеки растеж на производителните сили се забелязва, не всяка новост в духовния живот става веднага достойна на обществеността и т.н. Но след време малките промени в различните сфери на социологическата система се натрупват и стават видими. Когато надхвърлят възможностите на наличния тип функциониране, възниква въпросът за неговото изменение. В началото тези изменения представляват усъвършенствания, защото не засягат качествено му определеност. Но идва момент, когато усъвършенстванията на дадения тип функциониране се изчерпват, т.е. не могат да разрешат противоречието между него и новите потребности на развитието. Тогава идва времето на качествения скок, на революцията.

Както се вижда, еволюционното и революционното развитие са взаимно свързани и взаимно се обуславят. Социалните революции не са субективни творения, те са резултат на обективни противоречия и процеси. Обикновено при тях сблъсъците са остри, придружени от жертви и кръвопролития, от разрушения на създадени материални и духовни ценности, от коренни стратификационни изменения, от значителни институционни промени, включително в кадровия състав на управленските институции, от дълбоки изменения в ценностните системи и социалните норми.

Ще дойде време, когато качествените промени в обществото не ще се извършват във формата на социални революции. Това предвиждане е направено от Маркс преди повече от век и половина. „Само при такъв ред на нещата – посочва той, – когато няма да има повече класи и класови антагонизми, социалните ево-

люции ще престанат да бъдат политически революции” /78,т.4:184/. Очевидно заедно с отмирането на класовите различия и антагонизми, ще се премахне експлоатацията, а държавата, отмирайки, ще загуби класовия си политически характер.

Необходимо е да се прибави, че до остри конфликти в обществото се стига не само когато се променя типът на функционирането, но и в рамките на един и същ тип функциониране. Това са преди всичко войните. Както се каза, те са постоянен спътник на обществото от неговото възникване досега. При войните става дума за завоевания на други народи и територии, без да се променя типът на функционирането. Колониалните войни не променят колониализма, а го укрепват. Първата световна война се води за завоевания, а не за да се унищожи капитализмът.

Друг е въпросът, че войните понякога създават условия за революционни надигания. Например наполеоновите войни в началото, наред с другото, рушеха феодалните отношения в Европа и бяха победоносни. След Първата световна война в редица страни избухнаха революционни надигания, в Русия без войната не би се стигнало до Октомврийската революция, да не говорим за Втората световна война в това отношение.

Войните са драстично насилие – жестоко, често геноцидно, съпътствано от огромни разрушения и жертви. Жертвите и разрушенията в резултат от войните са неизмеримо повече от тези при социалните революции. Това е естествено, защото войните се водят от държавите, които мобилизират целия човешки потенциал, материални и духовни ресурси на населението в съответните страни. Освен това войните са стотици пъти повече, отколкото социалните революции. Като се изключат случаите, когато войната съвпада или предизвиква революционни надигания, тя почти няма прогресивно значение за завоюваната страна и народ. Ако има такова, то е незначително пред жертвите и разрушенията и пред задържането на развитието.

Войните не си поставят задачата да променят типа на функционирането, защото те се предизвикват и от двете страни от едни и същи класи, еднакво заинтересовани от запазването на този тип. Поради това преустановяването на войните в света предполага също изчезването на класовите различия и отмирането на класовия характер на държавата, т.е. на самата държава.

Във връзка с участието на хората и общностите в социалните промени и процеси се поставя въпросът за движещите сили на общественото развитие. Под **движещи сили** се разбират не причините на социалните промени (в лицето, в края на краищата, на противоречието между потребностите и възможностите за тяхното задоволяване), а социалните общности и хората, които с дейността си ги осъществяват, бидейки заинтересовани от това. Сиреч това са социалните субекти на измененията. Тук е нужно едно разграничение. Субектите на реставрационни процеси, на задържане на обществения прогрес не могат да се причислят към движещите сили, а само прогресивните сили, които придвижват обществото към по-високи степени.

Функционирането и развитието на социологическата система, подчинено на социологически закони, очертава единна постъпателна линия, което поставя въпросът за етапите и насочеността на общественото развитие в цялост.

Двадесет и пета глава

СОЦИАЛЕН ПРОГРЕС

Социалният прогрес – обективен закон на динамиката на социологическата система

Последователността на социалните промени съставя социалните процеси, които, върху основата на социалните закони, обуславят постъпателност на развитието на обществото. Откъде идва тази постъпателност? Основната ѝ причина се корени в **социалната приемственост**, в **социалното наследяване**. Всяко ново поколение стъпва върху постигнатото от предишните поколения. То заварва определени производителни сили и по-конкретно определени оръдия за производство и съответни технологии, продължава производствената дейност с тях и ги усъвършенства, а не ги разрушава. Ако би сторило последното, то би се върнало на изходния пункт във времето преди появата на тези оръдия за производство. Тогава прогресът става невъзможен. Става невъзможно и подобряването на живота на хората. Никой не е заинтересован от това.

Новото поколение заварва и определено ниво на научното познание, на художествената култура, чиито ядра възприема и продължава тяхното обогатяване по-нататък. Отделни автори, направления и произведения на науката и изкуството се отхвърлят, отиват в забвение за по-дълъг или по-кратък период или завинаги, но главното съдържание, което носи обективни истини и прозрения, се запазва и след време пак възкръсва. Така като цяло науката и художествената култура постепенно все повече се обогатяват. Същото по аналогия важи за правото, политическите знания, морала и религията, но с уговорката, че при тях зигзагите са по-остри. Освен това се натрупва практически опит от функционирането на основните сфери и главните области на социологическата система. Усъвършенстват се комуникациите, като периодично в тази сфера се откриват принципно нови, много по-ефективни средства. Чрез традициите и периодично отбелязваните празници, честванията на юбилейни годишнини от важни събития и на заслужили личности се съхранява социален опит, който се предава от поколение на поколение. А това се закрепва във фолклора. В поговорките и пословиците, отразяващи типични ситуации и поведенчески модели, се запазва народна мъдрост, която продължава да живее и да упражнява влияние върху хората. Увеличават се натрупванията, културните пластове у личността. Разраства се, диференцира се и се издига нивото на инфраструктурата, на социалните вещи. Обогатява се организационният опит

на хората, общностите и институциите. Във връзка с това Радклиф-Браун разглежда еволюцията като тенденция на развитието, чрез която по-сложните типове структури произлизат от по-простите /132:16/.

По този начин приемствеността в общественото развитие, намираща израз в акумулирането на знания, на художествени, правни, морални, политически и религиозни ценности, на производствен и практически опит изобщо, на организационни умения, на традиции, съхраняването на оръдията за производство и на материалните блага във всички области на живота и т.н., или с други думи, **социалното наследяване, е закон на общосоциалното развитие, без който хората биха започвали всичко отначало, оставайки завинаги в лоното на диващината.**

По-висшата степен не отхвърля нихилистично постигнатото преди, а възприема от по-низшата степен достиженията в различните основни сфери на обществото. Заимстването се извършва не само вертикално, когато по-висшата степен възприема елементи от по-низшата, но и хоризонтално, т.е. от една страна към друга, намиращи се на една и съща степен на развитие. В социологическата литература е разработено съответно понятие, което отразява този процес. Ралф Линтън (Ralph Linton) посочва, че преминаването (transfer) на културните елементи от едно общество към друго е познато като „разпространение” (diffusion). „Това е процес – продължава той, – чрез който човечеството става способно да обедини своите творчески заложи. Чрез разпространението едно откритие, направено и социално прието на дадено място, може да бъде пренесено в обширна културна група и в течение на столетията да се разпространи практически в цялото човечество” /241:1372/.

Разпространението прави двоен принос в напредъка на човечеството. То стимулира растежа на културата като цяло и същевременно стимулира обогатяването на съдържанието на отделните култури. То подпомага ускоряването на културната еволюция като цяло чрез премахването на необходимостта всяко общество да преминава всички стъпки на творческите серии (inventive series) /241:1372/. В същия дух Макайвър разглежда разпространението като един от най-важните фактори на социалната еволюция /241:1369/.

Арон представя по следния начин възгледите на Конт за приемствеността в общественото развитие: „Общ закон, присъщ на собствеността и езика, е законът за натрупването. Цивилизацията прогресира, защото материалните и интелектуални завоевания не изчезват с тези, които са ги осъществили. Човечеството съществува, защото има традиция, т.е. препредаване. Собствеността е натрупването на блага, предавани от поколение на поколение. Езикът е така да се каже резервоарът, в който се пазят придобивките на интелигентността. Получавайки един език, ние получаваме една култура, създадена от нашите предшественици”. Във връзка с това: „Човечеството се състои повече от мъртви, отколкото от живи... Мъртвите управляват все повече и повече живите” /182:110-111/. Тук трябва да се подчертае, че Конт изобщо не се съмнява в прогресивния ход на човешката цивилизация /188, т.4:379/.

Приемствеността не се прекъсва и при качествени скокове в общественото развитие, включително при социалните революции. Качественият скок не е нихилистично отрицание, а диалектическо снемане. Отхвърля се само действително остарялото, онова, което завинаги е отживяло времето си, което напълно е изчерпало възможностите си, но всичко останало се запазва и се интегрира в новото

обществено устройство, в новия тип на функциониране на социологическата система. С други думи, както изтъква Радклиф-Браун, прогресът е процес, при който „хората придобиват по-голям контрол върху природната среда чрез нарастване на знанието и усъвършенстване на техниките посредством изобретения и открития” /132:227/.

В обществото често се раждат и нихилистични сили. Най-силно те се проявяват при революционни промени. Тогава скокът е най-дълбок и обикновено по форма извънредно рязък. Отрицанието при такива ситуации получава широк простор и не рядко излиза далеч от необходимите граници. Това дава възможност към необходимото отрицание да се проявят амбиции и за нихилистично отрицание. Лудитите в Англия в началото на XIX в. искат да рушат машините, а пролеткултовците в Съветска Русия – цялата дотогавашна култура. През 1990 г. седесарите се опитаха да зачеркнат целия период от 1944 до 1989 г. у нас като безвреме. Обикновено след време тези крайности и екстремизми се осъзнават като вредни, осъждат се и техните разрушителни последици, и доколкото е възможно, се коригират.

В този аспект или в тази страна на функционирането и развитието на социологическата система се състои съдържанието на цивилизацията. **Като израз на приемствеността, на социалното наследяване, цивилизацията е натрупване на култура в цялото разнообразие и във всичките насоки на нейните прояви.** Натрупване на култура, защото всичко съществуващо в обществото е обективизиране и резултат от целесъобразна човешка дейност, материализиране на човешки интелект. От това гледище основателно е традиционното деление на културата на материална и духовна. При духовните ценности е очевидно, че се касае за култура, защото става дума за тяхното създаване, приложение и реализация. Но и материалната култура има своя съществен културен аспект: част от социалните вещи имат главното предназначение да бъдат въплъщения и носители на духовни идеи и ценности – художествени, научни, религиозни и др., а останалите социални вещи – оръдия за производство, жилища, производствени, административни, комуникационни и др. сгради, транспортна техника и съоръжения, та дори и оръжията, предназначени да убиват хора и да разрушават, също са материализация на знания, на целесъобразна човешка дейност.

Във връзка с казаното няма основание прекалено стеснената употреба на понятието „култура”, когато то се редуцира само до изкуството и неговата реализация, като се изключват не само материалната култура, но и духовните ценности извън художествените. Според Уайт културата е организирана, интегрирана система. Тя има три подсистеми: технологическа – материални, механични, физически и химически инструменти, заедно с техниките на тяхното използване; социологическа – междуличностните отношения, изразени в колективните и индивидуалните стереотипи на поведение (социални, родови, етически, икономически, политически, военни, църковни, професионални, развлекателни и т.н. системи); идеологическа – идеи, вярвания, знания, изразени в членоразделната реч или в друга символна форма, тук спадат митологиите, теологиите, легендите, литературата, философията, науката, фолклорната мъдрост и здравият разум /160:230/.

Приемствеността, социалното наследяване в общественото развитие води до непрекъснато натрупване. Все повече се увеличават броят, видовете и мащабите на социалните вещи, на духовните ценности, на социалния опит. Изкуствената ма-

териална среда добива гигантски размери. Девствените кътчета на земята, където не е стъпил човешки крак и не е предизвикал никакви изменения, вече са извънредно рядко изключение, ако все още има такива. От разрастващата се инфраструктура произтичат все повече и по-императивни изисквания към живота на хората, към тяхната дейност. Материализираната и акумулирана информация (научна и оценъчно-нормативна), също бързо увеличаваща се, слага своя могъщ отпечатък върху начина на мисленето, върху интерпретационните системи, върху светосещането, върху идеалите, върху всекидневното поведение на хората.

Човешките стереотипи, обичаи и традиции са механизми, чрез които се осъществява в значителна степен социалното наследяване. Те са оръдия на приемствеността. Но те предизвикват инерция в живота. Чрез тях мъртвите дърпат живите.

Посредством построената материална среда, посредством създадените научни, художествени и оценъчно-нормативни ценности, както и посредством стереотипите, обичаите и традициите миналото тежи над настоящето и в голяма степен предопределя бъдещето. Това е общ социологически закон на развитието. „Социалните явления – изтъква Конт – са подчинени на строг детерминизъм, който изпъква под формата на неизбежно бъдеще на човешките общества, управлявани от прогреса на човешкия дух” /По 182:96/.

Културното натрупване като същност на цивилизационния процес се осъществява в и чрез функционирането на социологическата система. От своя страна, то се изразява във взаимодействието на елементите и аспектите на нейната структура. Затова в резултат на функционирането се изменят елементите, аспектите, нивата на социологическата система. Това е територията също така на цивилизационния процес.

С други думи, цивилизационният процес, културното натрупване в човешката история има своя същностен системнофункционален аспект. От една страна, културата е присъща на социологическата система, тя другаде не съществува и не може да съществува, цивилизационният процес води до издигане на равнището на социологическата система. От друга страна, тъкмо чрез функционирането на социологическата система, в процеса на взаимодействията на нейните елементи, нива и аспекти се осъществява културното натрупване. На всеки етап на общественото развитие системният (структурният) характер на обществото се представя от наличната обществена формация. Тъкмо затова, както вече се каза, едно от великите открития в обществознанието, по-конкретно в социологията, е формулирането и разработката на тази фундаментална категория от Маркс и Енгелс.

Обществената формация е социологическата система на обществото, но на даден етап от нейното развитие. Още по-конкретно – това е определен тип на функциониране на социологическата система при определени параметри на нейните елементи и нива. Тя включва системното, структурирано единство на основните сфери, на главните области и техните разновидности, взети в техните взаимни зависимости, взаимни влияния и взаимодействия, заедно с цялата извънредно сложна съвкупност от социални общности и хора, които произвеждат и потребяват, бидейки както субекти, така и обекти на социалните промени и процеси. Обществената формация възплъщава цялостността на обществения живот на всеки етап. Вън от тази структурираност на обществото не е възможен човешкият живот.

Друг е въпросът, че няма чиста обществена формация. Както вече се каза, във всяка формация поне до известно време има остатъци от предишни, вътре в нея се създават предпоставките за следващата. Най-голяма преплетеност в това отношение съществува при прехода от една към друга обществена формация. Този факт усложнява картината, но не премахва структурираността. Формациите също упражняват влияние една на друга. Независимо от тази сложност, на всеки етап дадена обществена формация е преобладаваща и водеща в цялостния процес на общественото функциониране и развитие.

И така, цивилизационният и формационният аспект са неделимо свързани. Всеки опит да се противопоставят или откъсват един от друг е лишен от научни основания. Те са две органично свързани страни на единното функциониране и развитие на социологическата система.

Социалният прогрес като смяна на формациите от по-низша към по-висша и като културни натрупвания

Развитието на обществото, неговото качествено обогатяване се изразява в последователната смяна на обществените формации, при което се върви от по-низшето към по-висшето. Този социологически закон се обуславя, както вече се каза, от приемствеността и социалното наследяване, които, от своя страна, са свързани с постоянното обогатяване и разширяване на човешките потребности. С други думи, развитието на обществото има прогресивен характер, то се извършва в посока напред и нагоре.

При това процесът на общественото развитие се ускорява. Социалното време започва да тече все по-бързо. „Човешката история – пише Поршнев – представлява прогресивно ускоряващ се процес... В дългите епохи, на които делят световната история, акселерацията е винаги нагледно изразена” /128:22-23/. Това важи за всички основни сфери на социологическата система. Натрупванията във всички тях непрекъснато се интензифицират. Разбира се, обективното социално време и ускоряването на социалните процеси не бива да се смесва с т.нар. психологическо време. В зависимост от своите интереси и ценностни системи, хората във всекидневието по различен начин чувстват и преживяват времето. Тази особеност добре е изразена от Мишел Монтен (Michel Montaigne): „Когато те няма (става дума за любимата – С.М.), ми се иска времето да лети; но когато сме заедно, ми се ще да спре и мигът да се превърне в безкрайност”.

Закономерността на обществения прогрес се потвърждава емпирично от цялата история на човечеството досега. В историята няма случай дадено конкретно общество да е преминало от по-висша към по-низша обществена формация. Всички вървят напред независимо от зигзагите, от частичните връщания назад, от съпротивата на консервативните и реакционни сили, от забавянето на темповете на напредъка. Има примери, разбира се, на унищожени общества, на задържане на развитието, включително на връщане назад в някои отношения, но те винаги са резултат на завоевания. В такива случаи завоевателят се намира на по-ниска сте-

пен на културно развитие и затова унищожават, грабят и се превръщат в исторически паразит. Типичен пример в това отношение е Османската империя и ролята на османското робство в балканските страни и особено в нашата страна по силата на нейното геополитическо разположение. Османската империя не е дала почти нищо на прогреса, но задържа напредъка на редица страни в продължение на векове.

Много важен е въпросът за критериите на прогреса. Още по-важен става той, тъй като има теории, отричащи прогреса, както и теории, обосноваващи циклично-кръговото развитие на обществото. Критериите според мен могат да се разделят на три групи.

Първо. Критерии, свързани с главните области на социологическата система. Всяка главна област се усъвършенства и става по-ефективна. От костта, лъка и стрелата, като оръдия за производство, през ралото, трактора, струга, робота, та до компютъра и т.н., напредъкът е удивителен. От производителността на труда, при която не остава никакъв излишък, което не рядко е довеждало до гладуване и измиране на хора от глад, а понякога е принуждавало хората да се самоизяждат, до съвременната производителност при автоматизираните системи – скокът е огромен. От ограничените емпирични знания до съвременната диференциация на научното познание, до съвременната степен на абстрактно-логическо, математическо и методологично мислене – разликата също е невероятна. По принцип същото важи за комуникациите, управлението, художествената култура, образованието, здравеопазването и т.н.

Следователно сложността, диференцираността, разширяването и ефективността са главните критерии за оценка на отделните главни области на социологическата система.

Второ. Критерии, свързани с обогатяването на личността. Увеличават се нейните знания, разширяват се нейните естетически и изобщо духовни интереси и хоризонт, подобряват се условията на нейния живот и потребление, разнообразяват се нейните дейности във всекидневието, разширяват се нейната свобода и възможности за избор. Друг е въпросът, че този процес е много противоречив, че има хора, които остават извън процеса на усъвършенстването на личността, извън цивилизационния процес, подложени на деградация и лумпенизация.

Следователно духовното богатство, начин и ниво на живот, свободата са главните критерии за оценка на личността.

Трето. Критерии, свързани с общото състояние на социологическата система. При движението от по-низш към по-висш тип социологическа система, тя се диференцира и усложнява, нейните вътрешни противоречия се смекчават, увеличава се броят на колективните субекти в лицето на общностите и институциите, расте интензивността на процесите, социалното време се ускорява.

Следователно степента на диференцираност и същевременно степента на пропорционалност между елементите на социологическата система, обхватът и интензивността на социалните взаимодействия, налагането на справедливост и на хуманни цели при функционирането са главните критерии за оценка на социологическата система.

Потребно е тук да се спра на въпроса за целта и смисъла на човешкия живот. Той се третира в етичните и религиозните доктрини. Всъщност за телеологичност няма място в обществения живот. Обществото е възникнало, за да оцелеят съот-

ветните човекоподобни маймуни и като нова форма на задоволяване на потребностите им, което ги е превърнало от животни в хора. Осъзнаването на ситуацията и целеполагането в дейността на хората се отнасят до стремежите им да подобряват своя живот. Това не са изначално вложени цели на дейността им и смисъл на съществуването им, а неща, произтичащи от необходимостта на обмяната на веществата при живите организми и от социалната форма на тази обмяна. В това отношение не съществува принципна разлика между животното и човека, въпреки целесъобразния характер на човешката дейност. Животното просто се приспособява към околната среда, размножава се и се храни, за да оцелее и да се продължи съществуването на вида, към който принадлежи. Тук действат естествените закони на природата без да има никакви изначални цели и смисли, формулирани и определени от несъществуващи свръхестествени сили. В последните все още вярват неуките и наивните, а демагозите, които се представят за вярващи, просто експлоатират тази неукост и наивност.

От казаното дотук става ясна необосноваността на концепциите за кръговоцикличното развитие на обществото. Най-важната им грешка е отричането на постъпателността и прогресивността на общественото развитие. Циклично-кръговите концепции абсолютизират елементите на цикличност и повтораемост във функционирането на социологическата система, игнорирайки както количественото нарастване, така и качествено обогатяване и интензифициране на социалните взаимодействия, а оттук – увеличаването на скоростта на социалните натрупвания и динамика.

Идеята за цикличното развитие на обществото възниква твърде отдавна. През V в. пр.н.е. я намираме у Емпедокъл. Цикличното развитие според него преминава четири периода и е свързано с наличието и преодоляването на любовта и враждата. Подобни възгледи поддържа и Акрагент (Сицилия) /131: 189/.

Виден представител на възгледа за цикличното развитие е Джамбатиста Вико (Giovanni Battista Vico). Според него всички страни в света преминават през три етапа на развитие:

- 1) период на боговете – религията господства абсолютно над човешкия разум;
- 2) период на героите – това е епоха на аристократична власт;
- 3) човешки период – обществото достига висшата степен на своето развитие (това е периодът на капитализма).

След третия етап обществото се връща към изходния пункт, започва своето развитие отначало /58:462/.

Голяма популярност придобива книгата на Освалд Шпенглер (Oswald Spengler) „Залезът на Запада“, появила се веднага след Първата световна война. Основна негова теза е, че западната европейско-американска култура е пред своя завършек /174, т.1:45, 100/. „След няколко столетия – твърди Шпенглер – не ще има западноевропейска култура, немци, англичани, французи, също както по времето на Юстиниан вече нямамо римляни” /174, т.1:238/. Всяка култура според него преминава възрастите на отделния човек – детство, младост, зрелост, старост /174, т.1:177/. Очевидно Шпенглер смята, че западната култура се намира в старческата възраст и затова времето ѝ изтича.

Антагонистична форма на осъществяването на социалния прогрес в частнособственическото общество

Типичен пример в това отношение е капитализмът. Той осъществява огромен напредък на човешката цивилизация, но за сметка на ужасни и масови страдания и жертви. Добре известни са жестокостите при първоначалното натрупване на капитала. При колониалното нашествие бяха унищожени почти напълно аборигените. Както посочва Дейвид Най (David Nye), „почти всички племена, с които се срещат завоевателите, са изчезнали в сравнително кратък срок, покосени от войни, робство или болести” /104:8-9/. Утвърждаването и развитието на капитализма е огромна стъпка напред в човешкия прогрес, но едновременно това е свързано с експлоатация, потисничество, войни, стачни борби, демонстрации, тероризъм, въстания и т.н. Основателна е мисълта на Луис Харц, че за Маркс капитализмът е злодей и герой едновременно /168:129/. Герой, защото придвижва обществото извънредно много напред, злодей, защото това се извършва в антагонистична форма.

Заедно с напредъка на капитализма се издига материалното жизнено ниво и на повечето трудещи се в развитите капиталистически страни, утвърждават се демократични плуралистично-парламентарни порядки, обогатяват се неимоверно науката и изкуството, расте образователното равнище на населението, разцвет достигат медиите и комуникационните средства и т.н. Но антагонистичната форма на прогреса не само че не отпада, но в наше време в редица отношения се изостря. Ще напомня само някои факти за водещата капиталистическа страна с явни хегемонистични планетарни стремления – САЩ. Пол Кенеди (Paul Kennedy) посочва: населението на САЩ е само 4-5% от световното, но консумира 50% от световния кокаин; в сравнение със Западна Европа на глава от населението в САЩ броят на убийствата е 4-5 пъти по-голям, на изнасилванията – 7 пъти, на въоръжените грабежи – 4-10 пъти /62:384-385/.

Изострянето на антагонистичната форма на развитието при капитализма вече достига степен, когато започва да заплашва самото съществуване на обществото. Все повече се поставя проблемът дали човечеството ще оцелее, ако нещата се запазят в този вид. Не може повече конструктивните сили и прогресът да обслужват само малки части от населението в развитите страни в разрез с интересите на другите страни и на човечеството като цяло. Антагонистичната форма на развитието така се е изострила, че изисква все по-настоятелно преодоляването на капиталистическата формация, за да се спаси човечеството от гибел. Маркс посочва: „Едва след като великата социална революция овладее постиженията на буржоазната епоха, световния пазар и съвременните производителни сили и ги подчини на общия контрол на най-напредналите народи, човешкият прогрес ще престане да прилича на онзи отвратителен езически идол, който не желаел да пие нектар, освен от черепите на убити хора” /78, т.9:232/.

Двадесет и шеста глава

ПЕРИОДИЗАЦИЯ НА ОБЩЕСТВЕННОТО РАЗВИТИЕ

Преди да разгледам главните опити за периодизация на общественото развитие, необходимо е отново да напомня, че в последните десетилетия западната обществоведческа мисъл от периода на т.нар. модернизъм и постмодернизъм се отказва от такива понятия като закон, прогрес и др., които са забележително завоевание на научната мисъл през епохата на Възраждането и утвърждаването на капитализма като обществен строй. Отхвърляйки теологичните концепции за обществото и неговото развитие, западни философи и други мислители от XVIII и XIX в. със страст и дълбока убеденост отхвърляха религиозните обяснения на човека и обществото, издигнаха в култ човешкия разум, обосноваваха постъпателното развитие на света, в.т.ч. на обществото, бяха убедени в неговия прогрес.

Отказът от такива фундаментални категории на науката като закон, прогрес и други подобни е израз на започналия и отишъл далече напред упадък на западната философска и обществоведческа мисъл, която все повече затъва в дебрите на агностицизма и пустоцветието, а това, от своя страна, в края на краищата е отражение на изчерпването на възможностите за прогрес на капитализма и на назряването на предпоставките за неговото преодоляване.

Теории, очертаващи единна линия на прогресивно развитие

Конт, следвайки Сен-Симон, дели общественото развитие, както се каза, на три етапа: теологичен, метафизичен и позитивен. Те следват един след друг и очертават единна линия на социален напредък. Позитивният етап е свързан с индустриалното общество, което трябва да се изгражда върху научна основа.

Мащабна периодизация на общественото развитие предлага Люис Морган в забележителния си труд „Древното общество“ (Ancient Society), появил се през 1877 г. Този труд изиграва изключителна роля в развитието на познанието за първобитното общество и изобщо за обогатяването на обществознанието. В значителна степен това се дължи на системнофункционалния подход на Морган. Ален Тестар (Alain Testart) определя Морган като структуралист, а Майер Форт (Meyer

Fortes) го разглежда като предшественик на структурния анализ /223:3-а,10-а/. Раул Макариус (Raoul Makarius), като посочва, че Морган е основател на етнологията като наука, продължава: Консервативните сили в САЩ се бореха яростно срещу дарвинизма и успяха да забранят изучаването му в САЩ. Чак през ноември 1968 г. Върховният съд на САЩ обявява за неконституционен закона, третиращ дарвинизма като теория, противна на католическата религия. След поражението им в биологията, консервативните сили се окопават в опозиция срещу социологическия еволюционизъм. А Морган е несъмнено най-големият еволюционист – антрополог. За да се отхвърли по-добре еволюционизма, той беше представян карикатурно, като еднолинеен и телеологичен /223:IX,XIV,XVI,XVIII/.

Морган разделя развитието на обществото на три крупни периода: дивачество, варварство и цивилизация. Цивилизацията той характеризира в най-общи линии (общество на частна собственост и класи), докато дивачеството и варварството характеризира по-подробно.

Дивачество:

- 1) низше (долно) стъпало – хората живеят в ограничени райони. Хранят се с плодове и орехи;
- 2) средно стъпало – започва с употребата на огъня и консумирането на риба;
- 3) висше (горно) стъпало – започва с откриването на лъка и стрелата.

Варварство:

- 1) низше стъпало – започва с откриването на гърнчарството;
- 2) средно стъпало – започва: в източното полукълбо с опитомяването на животни; в западното полукълбо с появата на растениевъдството и напояването и употребата на сухи тухли и камъни в строителството;
- 3) горно стъпало – започва с фабрикуването на желязото. Завършва с откриването на фонетичната азбука и на писмеността.

Цивилизация: частна собственост, класи, държава /223:8-12/.

Енгелс високо оценява книгата на Морган и подробно се позовава на нея, включително на неговата периодизация. Това се обяснява с обстоятелството, че подходът на Морган е по същество научноматериалистически. Както се вижда, той поставя в основата на еволюцията на първобитното общество развитието на производителните сили и обусловените от тях социални структури и механизми на обществения живот. Морган стига до забележителни обобщения: Историята на човечеството е една – и като източник, и като опит, и като прогрес. Нововъведенията и откритията са в пряка връзка с прогреса на човечеството и жалонират неговия път. Човечеството еволюира според необходими закони на развитието, дори ако през вековете неговият прогрес е едва забележим. Моногамното семейство дължи своя произход на собствеността. Римляните изоставиха родовото общество в полза на втората велика управленска система, основана върху територията и собствеността, те оставиха далеч зад себе си варварството и родовата организация и навлязоха в цивилизацията, отсега нататък управлението си поставя като главни цели натрупването и защитата на собствеността /223:64,390-391,445/.

Тук е необходимо едно допълнение. Общината като предшественик на селището се появява още в първобитния строй. Затова редица автори го наричат родовообщинен строй. За общината през този период на общественото развитие Румянцев пише, че е единен, цялостен обществен организъм, който във фазата на присвояващото стопанство води затворено стопанство, по същество се задоволява от резултатите на собствения си труд /135:168/. С други думи, в общината са налице всички необходими елементи на обществения живот, макар и в синкретичен и елементарен вид. Тъкмо като такъв цялостен организъм общината продължава да съществува в продължение на хилядолетия. Тя надживява робовладелското общество и феодализма и се запазва дори при формирането на капитализма. Чак развитият капитализъм слага окончателно край на нейното съществуване. В страните с азиатски начин на производство общината е масова опора на обществото, изключително устойчива. В селската община в Индия има общо владение на земята, съединение на земеделието със занаятите. Тя е самозадоволяващо се цяло, само излишъкът от продукти отчасти се превръща в стока едва след като влезе в ръцете на държавата като натурална рента. Самото производство не зависи от разделението на труда в цялото индийско общество, което се обуславя от стоковата размяна. Основната маса от хората се занимават със земеделие, а всяко семейство – и с предене, тъкане и т.н. като домашно странично занятие. Наред с тази маса има десетина дейности, които се издържат от общината: „глава” (съдия, полицай, бирник), книговодител, граничар, надзорник на водата, брамин, учител, ковач и дърводелец, грънчар, бръснар, перач, златар. Общината не се безпокои за разпадането и подялбата на царствата – щом селото остава цяло, то е безразлично на кой владетел се пада. Простият производствен организъм на тези самозадоволяващи се общинни формации, които се възпроизвеждат постоянно във все същата форма и ако случайно бъдат разрушени, наново възникват на старото място и със старото име, ни дава ключа за тайната на неизменността на азиатските общества, която се намира в такъв очевиден контраст спрямо постоянното разпадане и новообразуване на азиатски държави и непрекъснатите династични промени /78, т.23:369-371/. Независимо от някои изменения в хода на историческото развитие, тя продължава да се самозадоволява с материални и духовни блага почти напълно /Вж и 65:75-79/. У нас селската община съществува до първата половина на XX в. През 1946 г. преброяването на населението в нашата страна показва, че 75% от него живее в селата. В условията на дребнособственическата структура селските домакинства се самозадоволяваха в огромна степен. Тези факти показват, че общината и съответните селища са структурирани и функционират като специфични социологически системи.

Според Парсънс „еволюцията на обществата (до днешния ден) може да се раздели на три стадия: примитивен, промеждутъчен и модерен” /228:3/. Очевидно примитивният стадий обхваща първобитното общество. Промеждутъчният стадий обхваща класовите общества, в които основна стопанска роля играе земеделието: робовладелското общество, обществата с азиатски начин на производство и феодализма. Под „модерен стадий” Парсънс има предвид индустриалното общество, капитализма.

Ростоу, следвайки степента на развитие на производителните сили и на потреблението, посочва пет стадия, през които преминава обществото: традиционно общество, стадий на създаване на предпоставки за подем, стадий на подем, ста-

дий на придвижване към зрелост, стадий на високо равнище на масово потребление /134:59-70/. Любопитно е, че според Ростоу стадията на растеж са икономически метод за анализ на обществото като цяло и че политиката трябва да държи сметка пак за обществото като цяло /134:10,56/. Както се вижда, и Ростоу, по силата на логиката на фактите, се допира до идеята за глобално (тотално) общество.

Що се отнася до неговата периодизация, тя страда от съществени слабости: не е посочена качествената разлика между отделните стадии, напълно са игнорирани обществените отношения и др.

Герхард Ленски (Gerhard Lenski) предлага периодизация с пет етапа: ловно-събирателен, примитивноградинарски, напреднал градинарски, земеделски, индустриален. Според Рендъл Колинс (Randell Collins) тази категоризация на типовете общества е станала класическа /242:89/.

Тофлър оприличава главните етапи на общественото развитие на вълни – първа, втора и трета. Първата е изживяла времето си, втората вече го изживява, а третата се появява и ще се наложи /157/. Първата вълна на Тофлър обхваща до-капиталистическите общества, втората вълна – капитализма с неговата индустриализация, третата вълна сега се установява и ще измести капитализма, поне на неговия етап на индустриализъм.

Фукуяма говори за три концепции за общественото развитие. Първата той обозначава като „универсална история“ с главни представители Хегел и Маркс. Според тази концепция общественото развитие е единно, прогресивно, върви се към унификация в световен мащаб /164, първо изд.:68-71/. Фукуяма е сторонник тъкмо на концепцията за универсална история, т.е. за единен, последователен еволюционен процес. Този процес води до установяването на либерална демокрация в целия свят, което според него означава край на историята. Съществена роля в това отношение играят модерните природни науки. Тяхното развитие поражда линейност на историята и определени еднотипни социални изменения /164, първо изд.:98,101/.

Колкото и да се различават, особено терминологично, тези периодизации имат и общи моменти. От всички се признава прогресът на обществото, ако не явно, то имплицитно. Независимо от различията в терминологията, почти всички те приемат като начален етап на човешкото развитие първобитното (примитивното) общество, което още не познава разделението на труда, градът не се е отделил от селото, няма класово деление, съществена роля в структурата и функционирането на обществото играят кръвнородствените връзки и т.н. В една или друга форма се приема и следващ етап, характерен с преобладаване на земеделското производство и значително самозадоволяване на отделните семейства и селища, особено селата, с наличието на класи и деление на труда, с държавна форма на управление. Тук очевидно са отразени фактически особености на робовладелското общество, на обществата с азиатски начин на производство и на феодализма. От всички се приема етапа на индустриалното общество, т.е. на капитализма, при което обликът на обществото се определя от индустриалното производство с всичките му атрибути върху основата на частната собственост. Като се изключат т.нар. утопии, т.е. редицата опити да се обрисова бъдещо общество на справедливостта и равенството, главно след Втората световна война се появила редица футурологични теории, обосноваващи идването на ново общество на смяна на индустриалното. На тях ще се спре по-нататък.

Посочените периодизации, без тази на Морган, страдат от редица слабости. Преди всичко липсва една обща категория, обозначаваща експлицитно етапа на общественото развитие, която да послужи като основа на периодизацията, каквато категория в марксистката периодизация е категорията „обществена формация“. Обикновено при тези периодизации се игнорират обществените отношения, като се абсолютизира ролята на производителните сили и на потреблението. Обикновено също така се игнорира и общностната и най-вече класовата структура.

Марксистката периодизация на общественото развитие

В марксисткото направление на социологическата мисъл се утвърди периодизацията с пет главни етапа на общественото развитие, с пет обществени формации: първобитно общество, робовладелско общество, феодализъм, капитализъм и социализъм (комунизъм). Втората, третата и четвъртата обществени формации са частнособственически, експлоататорски. Маркс и Енгелс, като посочват трите форми на експлоатация – робовладелска, феодална и капиталистическа, пишат: „Това са трите велики форми на потисничество, характерни за трите велики епохи на цивилизацията“ /78, т.21:173/.

Тук обаче е необходимо да се прибави и обществото с азиатски начин на производство – формулировката идва от Маркс. Този въпрос е още по-важен, защото някои народи след първобитния строй не встъпват в робовладелско общество, а в общество с азиатски начин на производство. В редица отношения то прилича на робовладелското, но същевременно се отличава от него по съществени признаци. Затова двете общества не бива да се отъждествяват.

Обстоен и задълбочен анализ на основните периодизации на историята в трудовете на Маркс и Енгелс прави Петър Митев. Според него те са четири. Първата периодизация разграничава два периода в развитието на човечеството – период на неговата предистория, на развитие в рамките на частната собственост и период на неговата действителна история, който съвпада с комунизма. Втората периодизация обхваща следните стадии: отношения на лична зависимост (докапиталистически форми); лична независимост, основана на вещна зависимост (т.е. капитализъм); свободна индивидуалност (т.е. комунистическа форма на общество). Третата периодизация включва епохите: азиатски начин на производство, античен начин на производство, феодален начин на производство, буржоазен начин на производство. Четвъртата периодизация фиксира следните основни епохи: архаична или първична обществена формация; вторична обществена формация (робство, крепостничество, капитализъм); третична обществена формация (комунистическа с две фази в развитието) /86:46-63/.

Тези четири периодизации не са взаимно изключващи се, нито са взаимно покриващи се, те взаимно се допълват /86:63-64/.

Както се вижда от анализа на Митев, периодизациите на Маркс и Енгелс съдържат петте стадия в развитието на човечеството – първобитното общество, трите общества върху основата на частната собственост и комунистическото общество с двете си фази, утвърдени в марксистката литература. Затова учудване предизвиква неговото твърдение, че възгледите на Маркс и Енгелс не могат да се

„поместят“ в петстадийната схема /86:66/. Всъщност периодизациите, за които говори Митев, допълват характеристиката на петте стадия, но нито ги отричат, нито подлагат на съмнение тяхното подреждане в постъпателен ред.

Във връзка с марксистката периодизация на общественото развитие Владимир Анурин посочва: „Има не малко основания да се утвърждава, че марксовият хипотетичен модел за петте обществено-икономически формации има право на съществуване, както ще се убедим по-нататък, в голяма степен се потвърждава в реалната практика на развитието на най-напредналите общества“ /4:127/.

Кои са основните характерни белези на обществените формации според марксистката периодизация?

Първобитно общество: родово-племенна организация на живота. От присвояващото стопанство постепенно се преминава към преобразуващо (земеделие – растениевъдство и животновъдство, керамика, изграждане на жилища-строителство, наченки на занаятчийство). Собствеността е обща, управлението е демократично, решенията се вземат не само от старейшината, а от всички мъже. Всички участват в производителния труд и във войните. Начало на полововъзрастното разделение на труда. Кръвнородствените връзки спояват родовите колективи. Суеверията са широко разпространени, съзнанието е на нивото на анимизма и фетишизма (тотемизма). Жените раждат толкова деца, колкото биологически е възможно. Когато племето попадне на благоприятни условия за живот, увеличението на населението се ускорява и става разселване; когато условията се влошат, се стига и до човекоядство. С нарастването на производителните сили се излиза от каменната епоха, появяват се медта, бронзът, а след тях и желязото, с което се започва дълбокият преход към робовладелско общество около Средиземноморието и Близкия изток, а в централна и западна Азия – към общество с азиатски начин на производство.

Робовладелско общество: растениевъдството, овощарството, животновъдството са отишли доста напред, значително развитие е получило занаятчийството в тясна връзка със земеделието и войните, рудодобивът се е разгърнал, разрастват се наченките на стоково производство, търговията започва да играе все по-голяма роля. Скок отбелязва общественото разделение на труда. Наред с робовладелците и робите има не малко свободни селяни и занаятчии. Съществува лична зависимост. Възниква градът като концентрация на държавната власт, търговията, духовния живот. Градовете, заедно със селата около тях, се оформят като държави. Племенните общности прерастват в народности, утвърждава се разделието на умствения и физическия труд, възниква интелигенцията – философи, медици, други учени, поети, скулптори и др. Религията става политеистична, изграждат се храмове със служители на култа. Правят се опити за обединяване на градовете-държави в империи, войната е постоянно явление между градовете-държави, империите се създават по пътя на завоеванието, без достатъчно сцепление върху основата на производствени отношения и затова лесно се разпадат.

Общество с азиатски начин на производство: характерно е за страни, през които преминават големи реки, периодично разливащи се през годината (Египет с Нил, страните по течението на Тигър и Ефрат, Индия с Инд и Ганг, Китай с Хуанхъ и Яндзъ и др.). Използването на водите на тези реки посредством построяването на огромни напоителни иригационни системи е основа на земеделието, т.е. на во-

дещия отрасъл на производството. Самото построяване на иригационните системи не е можело да стане от отделни хора и групи, нито само на определени места от коритото на реката. Построяването, експлоатацията и поддържането са изисквали включването на огромен брой хора, съгласуване на тяхната трудова дейност, строг ред, който неизбежно е налагал управленска централизация върху огромни територии. Оттук именно – невъзможността на частна собственост върху земята и необходимостта от централизирани абсолютни монархии, където монархът е издигнат в култ, обожествен. Експлоатацията придобива специфични форми, свързана е с дейността на държавата и държавния апарат, което пък се отразява върху характерните черти на общностната структура в тези общества, на спецификата на личната зависимост.

Маркс и Енгелс посочват, че климатичните и териториални условия са направили системата на изкуствено напояване чрез канали и иригационни строежи основа на източното земеделие. Необходимостта от икономично и общо използване на водата е налагала на Изтока намесата на централизиращата власт на правителството. Оттук икономическата функция, която всички азиатски правителства са били принудени да изпълняват, а именно функцията по организиране на обществените работи. Тази система на изкуствено увеличаване на плодородието на почвата, която е зависела от централната власт, веднага е отивала в упадък при немарливо отношение на тази власт към иригационните и отводнителни работи. Една опустошителна война е била в състояние да обезлюди някоя от тези страни за цели столетия и да я лиши от цялата ѝ цивилизация. Ето защо от незапомнени времена в Азия по правило са съществували само три клона на управлението: финансово ведомство – за вътрешен грабеж; военно ведомство – за външен грабеж; ведомство за обществени строежи, главно за изграждане и поддържане на иригационните съоръжения /78, т.9:134/. Макс Вебер посочва, че в Месопотамия, в Арабия реколтата не беше резултат от дъжда, но изключително от изкуственото напояване. Това е източникът на абсолютната власт на монарха. Строежът на диги и канали е истинският източник на имперската бюрокрация /246:472/.

Феодализъм: собствеността върху средствата за производство, главно земята, е частна. Земята, разпределена на различни по големина участъци, принадлежи на феодалите. Те притежават и лично зависимите селяни, които живеят и работят на тяхната земя. Всеки феодал може да продава своите селяни, както и да присвоява значителна част от произведеното от тях. Обикновено той има своя въоръжена сила, с която участва във войните на държавата, а често я използва за сепаратистки действия. Монархът е повече или по-малко обожествен, той притежава цялата земя или може да се разпорежда с нея. Обикновено се стреми към засилване на своята власт, към укрепване на централизацията. В това отношение се сблъсква със сепаратистките възделения на феодалите. Извънредно важна роля играе църковният клир, религията е официална идеология, всички духовни прояви приемат религиозна форма, а политическите действия – войни, кръстоносни походи и т.н. – се санкционират от църквата. Самата църква има голяма собственост и често конкурира светската власт, доколкото е отделена от нея, както е при католицизма. Опозиционните сили и движения се проявяват под формата на ереси. В градовете се концентрират търговията, която в сравнение с робовладелското общество значително нараства, занаятчийството с неговите цехови организации и ограничения, възникващите учебни заведения, повече от представителите

на изкуството, учените, лекарите и други представители на интелигенцията. Като цяло общностната структура се характеризира със съсловност.

Капитализъм: господства едрата частна собственост, която е в ръцете на капиталистическата класа. Държавната власт обслужва преди всичко нейните интереси. Установява се равенство пред закона на всички граждани, което дава възможност за свободно движение на работната сила в рамките на националната държава и появата на пазар на труда. Народността, върху основата на националния пазар и свободното движение в рамките на държавната територия, прераства в нация.

Ленин посочва, че епохата на окончателната победа на капитализма над феодализма е свързана с националните движения. Тяхната икономическа основа е завоюването на вътрешния пазар, т.е. пълната победа на стоковото производство. Оттук е нужно държавно обединяване на територията с население, говорещо един език. Утвърждават се по-нататък националните езици, значението на диалектите непрекъснато намалява. Изобщо националната държава е типична за капиталистическия период /73, т.25:250-251/.

Създава се масово общество, пронизано от антагонистични противоречия, които предизвикват класова борба, която понякога прераства във въстания и революции. Хобс изтъква, че в природата на човека се намират три главни причини за разпри: първо – конкуренцията, второ – страхът, трето – славата. Първата кара хората да завладяват заради печалба, втората – за сигурност, третата – за престиж. По този начин хората са в условия на война всеки против всеки /241:100/. Тероризмът става масово явление и специфична форма на борба в името на различни цели.

Арон се спира на едно характерно и образуващо явление при капитализма. Той пише: „Фактът, който прави впечатление на всички наблюдатели на обществото в началото на XIX в., е индустрията. Всички смятат, че нещо оригинално в сравнение с миналото е в ход да се роди. Но в какво се състои тази оригиналност на модерната индустрия?“ /182:87-88/. Характерните черти на индустрията, такива каквито ги наблюдават хората в началото на XIX в., според Арон са поне шест:

- 1) индустрията се опира върху научна организация на труда. Вместо да бъде организирано според обичая, производството се подрежда с оглед на максимална печалба;
- 2) благодарение на приложението на науката в организацията на труда, човечеството разгръща извънредно много своите ресурси;
- 3) индустриалното производство предизвиква концентрация на работниците във фабриките и в предградията; едно ново социално явление се появява – наличието на работнически маси;
- 4) концентрацията на работници на работните места определя опозиция, скрита или явна, между работниците и работодателите, пролетариите и предприемачите или капиталистите;
- 5) докато богатството, благодарение на научния характер на труда, не спира да расте, кризите на свръхпроизводство се увеличават, което има за резултат създаването на бедност вместо изобилие. Скандализира духа обстоятелството, че докато милиони хора страдат, налице са непродадени стоки;

- б) икономическата система, свързана с индустриалната организация и научността на труда, е характерна със свобода на размяната и с търсенето на печалба от страна на предприемачите и търговците. Някои теоретици правят извод от това, че съществено условие за развитието на богатствата е именно търсенето на печалба и конкуренцията, и че колкото по-малко държавата се намесва в икономическите дела, толкова повече производството и богатствата ще се увеличават по-бързо /182:88/.

Този анализ на Арон допълва характеристиката на капитализма.

Социализъм и комунизъм: поради коренното отличие на социалистическо-комунистическата обществена формация от капитализма, между последния и социализма неизбежно има преходен период. При това тук трябва да бъде взето предвид обстоятелството, че посткапиталистическата формация преминава две фази в своето развитие: низша – социализъм, и висша – комунизъм. Наред с общото, което ги характеризира като етапи на една и съща формация, между тях съществуват и качествени различия.

Тъй като по-нататък ще се спра на характеристиката на социализма и комунизма като обществена формация, тук не е нужно да я очертавам.

Всяка следваща формация е крачка напред в прогресивното развитие на обществото, съобразно изложените вече критерии. Всяка формация, сиреч всеки етап на общественото развитие, е съответен тип на структуриране и функциониране на социологическата система. Преходът от една към друга обществена формация всъщност е преход от един към друг тип социологическа система. Но както основателно отбелязва Митев, преходите от един начин на производство към друг не са еднакви нито по своите форми, нито по своето значение, нито по своята дълбочина /86:65/.

Така марксистката периодизация има съществени достойнства. Тя описва по-начало вярно постъпателното развитие на човешкото общество, взема предвид всички съставки на социологическата система, но не като механична сума, а в тяхната структурираност като единно цяло. Особено важно е, че тя съчетава в необходимата историческа мяра качеството и количеството в общественото развитие. Нарастването на производителните сили и на производителността на труда, културното натрупване в дадени параметри е свързано с определен тип на функциониране на обществото като цяло, т.е. на социологическата система.

Посочената периодизация, която включва петте етапа – от първобитното общество до комунизма – и очертава линейно постъпателно развитие на обществото, е подложена на критика в някои отношения /86:45/.

Едно от възраженията е свързано с факта, че някои народи не преминават през всички посочени във вертикалната стълба обществени формации. Те прескачат някои формации. Това наистина е така. Засега такива случаи има с робовладелското общество, с обществото с азиатски начин на производство. Например, след създаването на българската държава на Балканския полуостров в края на VII в., страната прескочи робовладелското общество и направо премина към феодализъм. Повечето от бившите колониални страни преминават от първобитния строй направо към капитализъм. Обаче такова прескачане може да стане само под влиянието на външни фактори, т.е. на други държави и страни. Очертаването на петте

последователни етапа разкрива логиката на историческото развитие. По този път би вървяла всяка отделна страна, ако не е подложена на външно въздействие.

Друго възражение е насочено срещу идеята за линейно развитие на историческия процес. Във връзка с това е необходимо да се вземе предвид, че отхвърлянето на такова развитие води в края на краищата до отрицание на историческия прогрес. Погрешността на такова разбиране се вижда и от обстоятелството, че всички цитирани автори за периодизацията на историята – от Конт и Морган до Парсънс, Ростоу, Ленски и Тофлър – очертават еднолинейно развитие от простото към по-сложното, от по-низшето към по-висшето. Дори когато има прескачания на отделни формации от отделни народи, тази линейност е налице в развитието на човечеството като цяло.

Историческият прогрес не се отменя от фактите на изоставане и връщане назад на някои народи. Такъв е случаят с българския народ в резултат на османското завоевание и владичество. Някои народи дори могат да изчезнат, какъвто е примерът с траките по нашите земи.

По повод на възможността да се прескочи дадена обществена формация картината на развитието се очертава по следния начин. Част от народите, излизащи от първобитнообщинния строй, преминават към робовладелско общество или към общество с азиатски начин на производство. Друга част преминават направо към феодално общество, а трета част – направо към капитализъм. Капитализмът е формация, през която преминават всички. Всеобща ще бъде и посткапиталистическата обществена формация.

Схематично това може да се изрази както следва:

Нужно е да се отбележи, че названието „социализъм (комунизъм)” на посткапиталистическото общество може да се промени с друг термин. Но това не изменя същността на посткапиталистическата формация като неексплоататорска, без частна собственост и антагонистични общности (класи), без войни и тероризъм, с пълна социална справедливост, с истинска и съвършена демокрация и разцвет на личността.

Двадесет и седма глава

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ

Прогресивното развитие на обществото неизбежно довежда до процеса на глобализация, който започва в края на XIX в. Дотогава се подготвят неговите предпоставки. Както посочва Ленин, в края на XIX в. завършва териториалната подялба на света между развитите капиталистически страни, а капитализмът навлиза в нов етап на развитие, наречен от Ленин „империализъм”. Шепата метрополии изсмукват ресурсите на колониалните страни, оставяйки ги в продължение на векове в нищета и безпросветност. Международните контакти непрекъснато се разширяват, задълбочават и интензифицират. В своя предговор към брошурата на Николай Бухарин „Световното стопанство и империализмът” (1915 г.) Ленин посочва: „Няма съмнение, че развитието върви към един-единствен световен тръст, поглъщащ всички без изключение предприятия и всички без изключение държави” /73, т.27:95/. Този процес се отразява и в развитието на науката. Като отбелязва, че е прието да се наричат „глобални” онези проблеми, които се отнасят за планетата като цяло, Панчев пише, че „глобалният подход се превръща постепенно в самостоятелно научно направление” /119:365/.

За първи път в литературата причините и пътищата на глобализацията са разкрити от Маркс и Енгелс в „Манифест на комунистическата партия”. „Чрез експлоатацията на световния пазар – пишат Маркс и Енгелс – буржоазията превърна производството и потреблението на всички страни в космополитически. За голямо огорчение на реакционерите, тя изтръгна изпод нозете на промишлеността националната почва. Старинните национални отрасли на промишлеността са унищожени и биват унищожавани с всеки ден. Изтикват ги нови индустрии, чието въвеждане е въпрос на живот за всички цивилизовани нации – индустрии, които вече не преработват местни суровини, а суровини от най-далечни земи, и чиито фабрики се употребяват не само в самата страна, но и във всички части на света. На мястото на старите потребности, задоволявани с местни продукти, възникват нови, за задоволяването на които са необходими продуктите на най-далечни страни и най-различни климати. На мястото на старото местно и национално самозадоволяване и затвореност идва всеоткриваща размяна и всеоткриваща зависимост на нациите една от друга. Това еднакво важи както за материалното, така и за духовното производство. Духовните произведения на отделните нации стават общо достояние” /78, т.4:427-428/.

Даниъл Бел (Daniel Bell) нарича този оригинален анализ на Маркс и Енгелс „удивително пророчество, което се сбъдва вече в продължение на 150 години”

/8:XCII/. Като споменава за днешната глобализация, Атали също посочва, че Марк я беше предвидил /5:27/.

Процесът на глобализация е формулиран сполучливо и от Ошавков (1970 г.): „Отделните конкретни общества – отбелязва той – в процеса на историческото им развитие все повече се свързват помежду си, взаимодействията между тях постепенно се засилват и разрастват и териториално, и по характер, като от междусъседски стават всеобщи, от еднообразни и частични стават многообразни и цялостни, от случайни, нетрайни стават необходими, закономерни. Всъщност това е исторически процес на постепенно формиране на обществото като единна цялостна сложна саморазвиваща се органическа система в световен мащаб” /116, първо изд.:15/.

За единението на човечеството в световен мащаб са мечтали редица забележителни дейци на човешката култура. „Още в онова далечно време шумерските социални мислители – отбелязва Ирибаджаков – са издигнали идеята за единството на човешкия род, за една световна общност, в която всички народи живеят в пълно съгласие и разбирателство, в мир и братство помежду си. Между тях нямало даже езикови различия. Те говорели един език /54, т.1:385/. А Марк Аврелий изтъква: „Ти трябва да мислиш за света като за единно същество, което има единна същност и единна душа. Помисли само как всичко си свежда към единното му усещане, как той създава всичко с единно стремление” /3:439-440/. Еразъм Ротердамски посочва: „Целият свят е едно общо отечество” /По 171:99/. Обявявайки се срещу европоцентризма, Хердер разглежда човечеството като единен организъм, без това да нивелира народността /По 150, т.2:337-346/. Цветан Стоянов анализира влиянието на романтизма в художествената литература за събуждане на интерес към културата, историята, археологията, езика, етнографията на всички народи и съответно за установяването, че всички народи са един род /150, т.2:426-429/. Като пише, че „човечеството в своята цялост винаги се е стремило да се устрои непременно всемирно”, Достоевски подчертава най-великата потребност на човечеството – от всемирно и всеобщо единение /42, т.2:301-302/. Арнълд Тойнби предвижда, че в областта на политиката национализмът ще бъде подчинен на едно световно правителство /156:28/. Джовани Сартори (Giovanni Sartori) изтъква: „Нашата епоха се характеризира с тенденция към повече тоталност... Редица причини карат днешните правителства (независимо дали им се харесва или не) все повече да се интересуват от всеки и всичко” /136, т.1:286/. В същия дух се изказва и Хаджийски: „Понеже днешното стопанство, почиващо на световното разпределение на труда, е мирово, то нашите въпроси ще трябва да се решават и в една международна съгласуваност” /166:39/.

В основата на глобализацията стоят два по-конкретни процеса.

Универсализация и унификация на обществените явления

Универсализацията се изразява в разширяването на обхвата на явленията – те проникват постепенно във всички континенти, региони и страни на планетата. Например, стоковото производство, пазарът обхваща през определен исторически

период целия свят. „Със своята експлоатация на световния пазар – изтъква Плеханов – буржоазията преобразува в космополитен дух производството и потреблението на всички страни. Предишната национална затвореност и самодоволство отстъпват място на всестранен обмен и всестранна взаимна зависимост на народите” /126, т.1:197/. Рийч посочва, че през XXI в. няма да има национални продукти и технологии, корпорации, индустрии /133:11/. „Границите между страните – изтъква Даниъл Бел – практически изчезнаха. Капиталът се насочва там, където (при наличие на политическа стабилност) има най-голяма възвръщаемост от инвестициите или от добавената стойност” /8:СХХVIII/. Почти всичко в наше време се продава, реализира се чрез покупко-продажба. Кенеди посочва огромния размер на валутните спекулации /62:79/, които не могат да се премахнат без създаването на единна световна валута. Робство вече не съществува, но продължава продажбата на хора – спортисти се купуват и продават като стока, проститутките предлагат телата и еротичните си умения за пари и т.н. Движението на хора по цялата планета става все по-често и масово. Футболните състезания се организират в национален мащаб, но същевременно и в регионален, наддържавен, както и в световен мащаб.

Универсализацията предизвиква огромно увеличение на контактите между хората, общностите, институциите, държавите. Целостността на човечеството се засилва.

Унификацията на обществените явления се изразява в засилването на общото в структурирането и функционирането им, в технологиите и процедурите при извършването на социалните дейности, даже във външния вид на явленията, в начина на съществуването им. В технологиите, процедурите и начина на съществуване и дейност все повече нарастват общите елементи и черти. Принципите на работа с компютрите и интернет са еднакви навсякъде по света, същото важи за мобилните телефони. Автомобилизацията, чиято универсализация в основни линии вече е налице, предпоставя общи правила на шофиране. Ако в някои страни все още съществуват специфични правила, те неизбежно ще бъдат преодолени в бъдеще. Във всички видове спортове при международните състезания, в т.ч. и световните, действат общи правила, които се съблюдават доброволно от всички. Но това изисква същите правила да действат и при състезанията в национален мащаб. Модата води до еднакво обличане. Ако главно по религиозни причини сред някои общности се поддържа специфично облекло, израз на културна изостаналост, то исторически е обречено. И т.н. Тард посочва, че посредством влиянието на една от цивилизациите, което чрез подражанието непрекъснато се разширява, се стига до „универсална унификация” /240:57/. И по-нататък: „Сигурно е, че прогресът на цивилизацията се изразява в постепенно изравняване (*se reconnaît au nivellment gradual*), което се осъществява на все по-голяма територия, така че един ден, може би, един и същ социален тип, стабилен и окончателен, ще покрие цялата територия (*surface*) на планетата, някога раздробена на хиляди социални типове, чужди и съперничащи си” /240:56-57/. „Изключителното и неоспоримо завладяване на целия свят – пише Ролан Бретон (*Roland Breton*) – от страна на индустриалното общество и свързаните с него начини на живот и мислене, ни кара да гледаме на културното уеднаквяване на човечеството като на нещо предстоящо и неизбежно, а заедно с това и да приемаме всичко чуждо на този модел като примитивно, архаично и осъдено да изчезне” /13:13/.

Глобализацията има обективен характер. Първоначално социологическите системи съществуват в рамките на племето. Те са малки по обхват: от неколкостотин до няколко хиляди души. С отмирането на първобитнообщинния строй и възникването на класовото общество, социологическите системи се оформят като правило в рамките на държавата. Това се съпътства с увеличение на техния обхват: включват вече стотици хиляди и милиони души, някои от тях достигат до стотици милиони души, социалните вещи придобиват огромни размери и като съвкупност, а често и в отделните случаи, институциите стават стотици хиляди и милиони в отделните страни и т.н. Този процес на уголемяване на социологическите системи в държавни граници, независимо от увеличението на населението, води до намаляване на броя им на планетата. Никой досега не е установил общия брой на племената, съществували в миналото (не ми е известно да са правени дори такива опити), но от това, което е известно, а то е далеч непълно, те са били най-малко хиляди. В момента в света съществуват около 230 държави. От тях около 60 са съвсем малки, от типа на Сан Марино, Монако, Лихтенщайн, Андора, Бруней и др. Тъй като процесът на формиране на самостоятелни държави само на отделни места още не е завършил окончателно, едва ли ще настъпи значително изменение на броя на държавите оттук нататък.

Формиране на човечеството като социологическа система

Разнообразните контакти и взаимовръзки между отделните страни в световен мащаб се увеличават и интензифицират, като се започне от икономическите и се завърши с духовните и спортните. Процесите на универсализация и унификация се засилват. Всичко това води до формирането на човечеството като единна социологическа система. Това не отменя социологическо-системния характер на досегашните държавни образувания, те остават, но се изменят.

За световни системи говори Имануел Уолърстейн (Immanuel Wallerstein). Един от видовете им според него е световната империя, например Римската империя. Другият вид е модерната капиталистическа световна икономика. Световната империя се основава на политическо и военно доминиране, докато капиталистическата световна икономика е свързана с икономическо доминиране. Уолърстейн предвижда възможността от появата на трети вид световна система – социалистическото световно управление. Докато капиталистическата световна икономика разделя политическия от икономическия сектор, социалистическата световна икономика ще ги реинтегрира /По 230:162/.

Историческата мисия да свърже света в единно цяло се пада на капитализма. Още Конт забелязва, че индустриалното, т.е. капиталистическото общество, е универсализираща форма на социална организация /По 182:115/. Великите географски открития, освен че протръбиха раждането на ново общество, но и приобщиха към него огромни територии с населението и богатствата им и прокараха пътища за постоянно разширяващи и учестяващи се контакти и взаимодействия на колониите с метрополиите. В конкурентното търсене на суровини, пазари, евтина работна сила, което не знае милост при преодоляването на антисилите и не се ин-

тересува от справедливостта и морала, капитализмът в продължение на няколко века оплита в мрежите си целия свят. „Капитализмът – посочва Ленин – прерасна в световна система...Колониалната политика на капиталистическите страни е завършила заграбването на незаетите земи на нашата планета” /73,т.27:293,357/.

Това се извършва най-напред в името на икономически, на финансово-търговски цели. И тук определящата роля на материалното производство във функционирането и развитието на социологическата система си казва думата.

Но икономиката води след себе си и другите елементи на социологическата система. Завоеванията се правят с груба военна сила, а начело или заедно със завоевателите вървят проповедниците на чужди за туземците религии. Експлоатацията и направо ограбването на местните народи и богатства изисква създаването на предприятия, на комуникационни съоръжения, на жилищна и битова инфраструктура, известно развитие на образованието и т.н. Обаче този напредък е прекалено бавен – бившите колониални страни и досега в голямото си мнозинство си остават ужасяващо неразвити, макар и правещи първи крачки към модернизацията.

В същия дух Тойнби отбелязва: „В модерното време нашата западна цивилизация хвърли мрежата на своята икономическа система навсякъде по света. Тази икономическа унификация върху западна основа беше последвана от политическа унификация върху същата основа, простряна почти също толкова далеч. Защото, въпреки че победите на западните армии и правителства не бяха нито толкова интензивни, нито така тотални, както победите на техниците и манифактуристите, от това те не са по-малко истински, доколкото всички държави в съвременния свят са част от една единна политическа система от западен произход” /226:607/. А Дюркем говори за човечество, организирано в общество /194:108/, т.е. по същество се доближава до идеята за човечеството като единна, органична или с други думи, социологическа система.

Във формирането на човечеството като социологическа система досега се очертават няколко етапа.

Първи етап: края на XIX в. и първите две десетилетия на XX в. Капитализмът от времето на „Laissez faire. laissez passer” прераства в монополистичен. Възникналият финансов капитал става огромна сила. Банките се превръщат в средища на огромни средства, за циркулацията на които националната територия става прекалено тясна. Техните пипала започват да се простират по целия свят. Износът на капитал се превръща в основна тенденция. При завършилата подялба на света, всеки опит за преразпределение на сферите на влияние води до сблъсък на интересите на метрополиите, което доведе до Първата световна война. Основните зависимости – икономически и политически – вече са планетарни.

Втори етап: от Първата до Втората световна война. Проявяват се две тенденции. От една страна, като водеща сила в капиталистическия свят се налагат САЩ. Далече от войната, през военния период те с високи темпове развиват промишленото си и земеделско производство, а след войната – още повече, за да снабдяват разорените от войната страни със стоки. Международните икономически връзки по степен на интензификация се издигат на нова висота. Политиката в още по-голяма степен става глобална. Силно развитие в това отношение придобиват средствата за масова информация. Нараства ролята на международното обществено мнение. В резултат от универсализацията на икономическия живот, на

създадените по-големи политически зависимости в световен мащаб, на увеличението на международните прояви в науката, изкуството и спорта се стига до създаването на нови световни и с широк обхват международни институции като Обществото на народите и др., активизира се дейността на стари международни институции.

От друга страна, в резултат на Октомврийската революция и неуспялата гражданска война и въоръжена интервенция на най-големите капиталистически страни, възниква СССР. Така от нарастващото сцепление на всички останали страни в сферата на капитализма се откъсва огромна територия и значително население. Икономическите връзки на СССР и капиталистическия свят значително намаляват, в някои направления почти се прекратяват, започва политическа и идеологическа борба между новото общество в СССР, което след смъртта на Ленин се формира като сталинисткото-тоталитарно, и капиталистическия свят. До известна степен между двете политически системи се издига „желязна завеса“ по взаимна вина. Това внася силна нотка на дисонанс в процеса на световното сцепление.

Трети етап: от края на Втората световна война до края на 80-те години на XX в. Укрепва се лидерската роля на САЩ в капиталистическия свят. Не понесли никакви разрушения във войната, дали за мащабите си символични жертви, но благодарение на войната рязко увеличили производството си, особено промишленото, те реализират несметни печалби от снабдяването на много страни от Европа и Азия с полуразрушени стопанства и с милиони жертви. Две десетилетия икономиката на САЩ е в изключителен подем. Пипалата на американските корпорации обхващат нови пространства и още по-здро цялата планета. След преодоляването на щетите от войната значително развитие отбелязват западноевропейските страни. Качествено ново безпрецедентно явление е предприетата интеграция на европейските страни, приела формата на Европейски съюз като регионално наддържавно обединение. Изключителен скок в своето развитие отбелязва Япония през 50-70-те години на XX в.

Огромната част от корпорациите придобиват международен характер не само по обхвата на дейността си, но и по състава на капитала си. Усъвършенстването и разрастването на телекомуникациите превърнаха света в информационно отношение в единно цяло. Появата на свръхзвукови самолети, на космически кораби, огромната автомобилизация на страните, усъвършенстването на водния транспорт направиха възможно бързо да се прекарват огромни количества стоки и хора от единия до другия край на планетата. Нарасна ролята на международното право. Рязко се увеличи броят на международните организации, като ролята им все повече се утвърждава като институции за организация, координация, насочване и контрол. Създадените след войната ООН, Международен валутен фонд, Световна банка, Световна търговска организация и други световни организации започват да действат значително по-ефективно от аналогичните организации преди Втората световна война.

Международните интеграционни процеси се задържат от създаването на световната „социалистическа“ система начело със СССР, както и от Студената война, обявена от Чърчил във Фултън (1946 г.). Въпреки определено подобряване на отношенията между Запада и Изтока от 60-те години нататък, разделението между двете части на човечеството и съответно значителната изолация между тях се запазват.

Сталинисткото тоталитарните страни начело със СССР правят опит за интегриране. През 1949 г. се създава СИБ (Съвет за икономическа взаимопомощ). Разделението на труда между тях се развива бавно. Но най-важното е, че СИБ не успява да впрегне научно-техническия прогрес в модернизацията на производството. Сталинисткото тоталитарните страни не могат да осигурят достатъчен растеж на производителните сили, не могат да преодолеят изоставането си от развитите капиталистически страни по производителност на труда. Темповете на техния икономически растеж от началото на 70-те години на XX в. започват да намаляват.

СИБ се опитва да създаде паралелен на капиталистическия международен пазар, което влиза в грубо противоречие с обективния процес на глобализация. Изоляцията от световния капиталистически пазар, изолацията изобщо от капиталистическия свят е един от съществените индикатори, че сталинският тоталитаризъм е чужд на марксизма и ленинизма и провежда гибелна политика.

Четвърти етап: от края на 80-те години на XX в. насам. Най-важното изменение, имащо пряко отношение към международните интеграционни процеси, е крахът на сталинисткото тоталитарния режим в СССР и в източно и средноевропейските „социалистически“ страни и формирането на некапиталистически общества в тях. В тези страни влиянието на развитите капиталистически страни и особено на САЩ стана извънредно силно. По този начин от формационно гледище обхватът на съвременния капитализъм значително се разшири.

Извън капиталистическата система остават Китай и Виетнам, които извършиха дълбока реформа, за да се освободят от пороците и извращенията на сталинският тоталитаризъм и изживяват безпрецедентен подем – Китай от 1978 г., а Виетнам от 1986 г. Намирайки се в преходния период от капитализма към социализма, те успешно изграждат новото общество. Северна Корея и Куба също са извън обхвата на капитализма, но те не могат да бъдат характеризирани като действително социалистически страни.

Четвъртият етап тепърва ще се разгръща.

Глобализацията е обхванала всички основни сфери на социологическата система. Така например, добиването и преносът на енергийни ресурси се глобализира, пазарните връзки, обхванали целия свят стават все по-интензивни. Рийч посочва, че пари, технологии, информация и стоки текат през националните граници с безпрецедентна скорост и лекота /133:14/. Разстоянията при по-нататъшното развитие на транспорта, при намаляването на размерите на много стоки и при нарастващата възможност предприятията да се доближават до потребителя, ще намаляват своето значение. Засилва се процесът на създаване на международна собственост. Едва ли има вече голяма транснационална корпорация само с национален капитал. Според Рийч вече няма отделно управляеми икономики, защото капиталите се смесват и те придобиват международен характер /133:211/. И в това отношение националните държавни граници стават все по-тесни. Все повече стоки като краен продукт стават международно дело – на специалисти и работници от различни страни. Съществена и нарастваща по важност роля играят банките като интегратор в международен мащаб. Значителни и нарастващи размери придобива движението на работна сила между различните страни, обикновено от по-бедни към по-богати. Емигрират и имигрират ежегодно милиони хора. В развитите страни чуждестранните работници и специалисти достигнаха 5-12% от заетите в тях.

Непрекъснато се увеличават международните научни форуми, обмяната на научна информация в световен мащаб, съвместните научни проекти, специализациите и научните командировки, размяната на научни работници между отделните страни.

Зачестяват международните прояви в областта на изкуството. Чрез видеозаписите, компактдискете, телевизията и радиото, интернет – изявите в изкуството се гледат и слушат по целия свят.

Огромен размах получиха международните спортни състезания. Посредством телевизията те стават достъпни за гледане във всяко кътче на планетата от стотици милиони и милиарди хора.

Международният туризъм придоби внушителни размери и непрекъснато се увеличава.

Даже в областта на престъпността се създават международни мрежи за извършване на престъпления. Мануел Кастелс (Manuel Castelles) изтъква, че криминалните дейности и мафиотските организации придобиха глобален характер /60:20/. Съответно и борбата с престъпността се универсализира, например в лицето на международни организации като Интерпол.

Интеграционните процеси, универсализацията и унификацията изискват разработване, приемане и контрол по спазването на международни правни норми. Абсолютно и относително международните правни норми нарастват. С това е свързано и нарастващото значение на световното обществено мнение, което при съвременните комуникации сравнително по-бързо се формира и започва да оказва натиск за решаване на съответните въпроси в духа на международното право и международните нравствени ценности.

Огромна е ролята на средствата за масова информация и особено на интернет за уеднаквяване на гледните точки, за утвърждаване на единни критерии и ценностни системи, за намаляване и в перспектива преодоляване на етническите, националните, международните различия, на различията в облеклото, жилището, храненето, социалните вещи, в начина на живот изобщо. Това ще довежда до намаляване даже и на расовите различия – както в резултат на сексуален живот между представители на различни раси и съответни раждания, а също така на живеенето в страни с други климатични или при създадени изкуствено условия.

В сърцевината на процеса на формирането на човечеството като световна социологическа система стоят две обстоятелства: от една страна, достигането на планетарен обхват на всички основни социални дейности, които са елементи и образуват социологическата система, както и преодоляването на национално-държавната разпокъсаност; от друга страна, установяването на общ тип функциониране на регионалните социологически системи съобразно общи принципи и механизми и при планетарно планиране и регулиране. В този дух Рийч посочва, че държавите стават райони на глобалната икономика /133:259/.

Всичко това не би могло да се постигне, ако не се премахнат класовите и национално-държавните противопоставяния, конфликти и антагонизми, сиреч, ако се запазят сегашните формационни характеристики на човечеството. Пълното извършване на процеса на формирането на човечеството като социологическа система следователно ще изисква преодоляване на капиталистическата формация и установяването на посткапиталистическо общество.

Междинни форми на глобализацията – регионални наддържавни обединения

И преди Втората световна война са създавани междудържавни обединения в името на някакви общи цели. Най-често те са се появявали за водене на войни или за отбрана от общ неприятел. Но тяхното съществуване е било кратко – като правило до няколко години.

Качествено нов вид обединения на държави започнаха да възникват след Втората световна война. Обикновено мотивите са икономически – да се защитават общи икономически – търговски, митнически и др. интереси. Характерно за тях е, че са дълготрайни. Постигането на целите на такива обединения не е свързано с определен краен срок. Напротив, интегрирането им по един въпрос в продължение на годините и десетилетията създава предпоставки за разширяване и задълбочаване на интеграцията им.

Такива обединения могат да бъдат назовани **регионални наддържавни обединения** (РНО). Регионални, защото обхващат страни от даден регион на планетата; наддържавни, защото включват в състава си няколко държави, които се подчиняват доброволно на поведение по въпросите от общ интерес, съобразно съвместно приети норми и правила. Липсата на ограничение на периода, за който се създават обединенията, ги прави фактически безсрочни.

В досега създадените регионални наддържавни обединения могат да се разграничат две групи.

Първа група: **РНО по един или няколко въпроса, почти изключително от икономически характер**. Това е безспорно форма на международна интеграция, но частична, тя не обхваща целите социологически системи на съответните страни (държави). Сътрудничейки си върху основата на общи правила и норми по даден въпрос, страните се сближават, доверието между тях укрепва, прекратяват се войните помежду им. Иначе казано, подготвят се частични предпоставки за формирането им в органична система, обаче този процес е ограничен в рамките на общия въпрос, по който са сключили договор за сътрудничество и са приели съответни норми и правила.

Примери за РНО от първа група:

- АСЕАН – създадено през 1967 г. в Югоизточна Азия за ускоряване на икономическото, социалното и културното развитие на страните-членки. Учасват: Индонезия, Филипините, Малайзия, Тайланд, Сингапур, Бруней и Виетнам. Общата им територия възлиза на 3 070 765 кв.км., а населението – на 491 836 000 жители.
- ОПЕК – създадено през 1960 г. Учасват страните, производителки на петрол: Алжир, Венецуела, Еквадор, Индонезия, Ирак, Иран, Катар, Либия, Нигерия, Саудитска Арабия и др. Съгласуват действията си по производството и продажбата на петрол. Общата им територия възлиза кръгло на 11 338 000 кв.км., а населението – на 528 568 000 души.
- МЕРКОСУР – създадено през 1991 г. в Южна Америка. Латиноамериканска организация за икономическо сътрудничество. Включва Бразилия, Аржентина, Уругвай, Парагвай. Общата им територия възлиза на 11 906 580 кв.км., а населението – на 232 900 000 души.

- НАФТА – създадено през 1992 г. Северноамериканска зона за свободна търговия. Включва: САЩ, Канада и Мексико. Общата им територия възлиза на 20 078 380 кв.км., а населението – на 432 530 000 души.

Втора група: РНО по редица основни въпроси, което ги формира като социологически системи. Тук обединението обхваща не само един или друг икономически въпрос, а главните елементи на икономиката, търговията, валутата, но и на държавността, съдебната система, частта от законодателството, която е валидна и има приоритет за всички страни, влизащи в РНО. Движението на гражданите на страните-членки в рамките на РНО е свободно, без визови ограничения и без ограничения при търсенето на работа и място за живот. Тук взаимодействието се интензифицира в много голяма степен, извършва се практически по всички елементи на социологическата система, единението се издига на по-високо ниво. Започва създаването и утвърждаването на държава на РНО, която поема нарастваща част от пълномощията на националните държави, които са членки на РНО. Развива се процес на разширяване и задълбочаване на ново съзнание и идентичност на жителите на страните-членки на РНО. Все повече от тях започват да се идентифицират с РНО-то, а тяхното предишно етнонационално съзнание отстъпва на заден план. Този процес на международна интеграция е аналог на световната интеграция и е път към нея.

Засега единствен пример на РНО от втората група е Европейският съюз (ЕС). Той започва своето начало от споразумението за въглища и стомана между Франция и Германия през 1949 г. По-нататъшното му развитие се извършва в две посоки. От една страна, постепенно се разширяват въпросите, по които страните се обединяват за обща политика, като за целта се изработват общоприети правила и норми. От друга страна, увеличава се броят на страните-членки на Съюза. Отива се постепенно към включване в Европейския съюз на всички европейски държави.

Осъществява се идеята на Тард за Европейски съединени щати, която се появява още в края на XIX век /Вж 240:36/. Сен-Симон и Огюст Тиери през октомври 1814 г. говорят за реорганизация на европейското общество или за необходимостта и средствата за обединение на европейските народи в едно политическо тяло, като на всеки от тях се запази неговата национална независимост /Вж 78, т.22:586/. През 1867 г. се създава „Лига за мир и свобода“, в която активно участвали Виктор Юго и Джузепе Гарибалди. От същата година започва издаването на вестник „Съединени европейски щати“ /78, т.31:331,559-560/. В писмо от втори декември 1890 г. до Националния съвет на Френската работническа партия Енгелс напомня: „Вашият велик съотечественик Сен-Симон бе първият, който предвиди, че съюзът на трите велики западни нации – Франция, Англия и Германия – е първото международно условие за политическото и социално освобождение на цяла Европа“ /78, т.22:88/. Като отбелязва, че живеем във време на нивелация, Хосе Ортега-и-Гасет (Jose Ortega-y-Gasset) посочва, че възможността за европейска държава се налага /110:15,16,50-51,59,126,166,168,183/. През август 1914 г. Ленин изтъква, че лозунгът на социалдемократията днес трябва да бъде „превърщането на всички отделни държави на Европа в републикански европейски съединени щати“, но веднага предупреждава, че този лозунг е лъжлив и безсмислен без революционно събаряне на германската, австрийската и руската монархии /73, т.26:6,21/.

Интеграционните процеси в ЕС достигнаха висока степен на развитие. Икономическият живот се регламентира по основни параметри. Премахват се митни-

ческите бариери, остатъците в това отношение са временни. Създадох се основни държавни органи: европейски парламент, европейско правителство в лицето на Европейската комисия, проект за конституция на ЕС, обща валута в лицето на еврото, съдилища и др. Миграционните потоци за работа и живот, както и с туристически цели нарастват непрекъснато. Извънредно много се засилва сътрудничеството по всички елементи на социологическата система, което е свързано със създаването на нови институции, с усъвършенстването и активизирането на старите, с огромно нарастване на всекидневното общуване на нарастващ брой жители на страните-членки. Усвояват се и се практикуват езиците, които изпълняват международни функции от все повече хора, в случая преди всичко английски, немски, испански, френски.

В този внушителен процес, който непрекъснато се засилва, хората от различните страни се опознават по-добре, приучват се да спазват общоприетите норми и ценности, започва формирането на общ облик на личността, който в една далечна перспектива ще стане преобладаващ.

Разбира се, създаването, усъвършенстването и утвърждаването на РНО от вида на Европейския съюз е труден процес. Пред него се изпречват трудности, възникват противоречия. Подобряването на нормативната система и на дисциплината на страните членки, пълното преодоляване на наследените от миналото остатъци от недоверие и омраза между тях, борбата срещу проявите на национален егоизъм – всичко това изисква целенасочени и принципни усилия от ръководните органи както на РНО, така и на страните-членки. Това изисква и съответно възпитание на народните маси.

По всяка вероятност РНО от втората група в бъдеще ще се увеличават, а РНО от първа група ще се развиват, поне в част от случаите, в РНО от втора група. Това означава, че процесът на глобализация напредва, разширява се, задълбочава се, за да се стигне до завършване на създаването на планетарна социологическа система.

Същностни проблеми на глобализацията

1. Установяване на общочовешки правов ред и нравствени ценности

Осъществяването на глобализацията или, казано на социологически език, формирането на човечеството като социологическа система, необходимо изисква създаването на световен правов ред. Още през 1821 г. Сен-Симон говори за международно право /139, т.2:83/. По-конкретно това означава създаването на правни норми (закони и т.н.), които регулират дейността на хората, общностите и институциите в световен мащаб, т.е. навсякъде по планетата. Обаче това не е достатъчно. Потребно е също така да се създадат институции, които прилагат и контролират изпълнението на световните правни норми. Най-сетне, трябва да се създадат институции, които преследват и санкционират антисилите, девиантното поведение на хората, общностите и институциите, нарушаващи нормите.

Заедно с правните норми огромно и нарастващо значение имат нравствените ценности. Зад тях, както е известно, стои не материалната сила на държавата, а общественото мнение. От това обаче не следва, че то трябва да се подценява. Неговата мобилизираща и насочваща енергията на масите роля е голяма. В резултат на всеобщия достъп до средствата за масова информация, общественото мнение в международен мащаб бързо се формира по едни или други проблеми и събития и се задейства. Все по-трудно става на агресивните, хегемонистичните, експлоататорските, грабителските, спекулативните сили, които в нашето съвремие ражда капитализмът, да вършат своето безнравствено, антихуманно дело, оправдавайки се с висши ценности (свобода, права на личността, демокрация, справедливост, хуманизъм и т.н.).

Проблемът е правните норми да изразяват интересите на всички народи, на всички страни, да няма неравноправие и дискриминация, да няма насилие и изнудване благодарение на закона на джунглата. Международното право – отбелязва Имануел Кант (Immanuel Kant) – трябва да се основава на федерализма на свободни държави... Осъществима е идеята за федерация, която трябва да обхваща постепенно всички държави и да доведе по такъв начин до вечен мир /59:271,274/.

2. Глобализация и национална държава

Очевидно е, че създаването на РНО, които се формират като социологически системи, предполага изземване на пълномощия от националните държави и прехвърлянето им върху РНО. РНО изпълняват във все по-голяма степен регулативни, контролни, координационни и защитни функции по всеобщо съгласие на страните-членки в тях. Страните-членки доброволно са приели да се подчиняват на нормите и правилата на функциониране на РНО, на решенията на органите на РНО. Това е началото на процеса на отмирането на националните държави. В този дух Кенеди изтъква, че националните държави се превръщат в анахронизъм /62:162/. Според Аурелио Печеи (Aurelio Peccei) „националната държава не може повече да върви наравно с хода на времето” /123:271/.

По този въпрос сега се водят остри дискусии. Отмирането на националната държава се оспорва от редица автори.

Националните държави по всяка вероятност ще се превърнат в органи на регионално (местно) самоуправление. Те, от една страна, ще се подчиняват и съблюдават общочовешките правни норми и решенията на по-висшестоящите, включително планетарните органи на управление и, от друга страна, в рамките на своята компетентност ще решават всички въпроси на територията и съответното население, които са в техните граници.

Процесът на отмирането на националните държави ще продължи дълго. Той ще се разгръща паралелно на процеса на формирането на човечеството като социологическа система. Неговото завършване предпоставя пълно изграждане на нормативната система и на институционалната структура на бъдещото планетарно социално управление, както и оптимално решение на въпроса за нивата на социалното управление в световен мащаб – от планетарните органи до най-малките и най-ниските в йерархията органи на местното самоуправление. Дотогава въпросът

за държавния суверенитет си остава актуален, макар че неговото съдържание и смисъл ще се изменят.

3. Глобализация и национална култура

Този въпрос не е тъждествен на въпроса за глобализацията и националната държава. Националната култура не отмира, тя се включва в бъдещата общочовешка култура. Всички културни ценности, които са издържали изпитанието на времето, които са обективно отражение на действителността и съдържат хуманни – естетически, нравствени и т.н. – внушения, ще продължат да функционират и да обогатяват хората, включвайки се в изключително разнообразната формираща се и формирана общочовешка култура. Плеханов посочва, че всеотрасловият обмен се разпростира и на произведенията на умствения труд. Плодовете от умствената дейност на отделните народи стават общо достояние. От многото национални и местни литератури се образува световна литература /126, т.1:197-198/.

Разбира се, тук възникват сложни въпроси. Досега националната култура е неделимо свързана с националния език. Създадените национални ценности в областта на науката, художествената литература, киното, театъра, фолклора са изразени външно в националния език. За да станат съставки на световната култура и за да могат да функционират в нея, те трябва да бъдат преведени на бъдещия световен език. А това ще бъде бавен и много продължителен процес.

4. Утвърждаване на световен език

Общуването в световен мащаб изисква обективно общ език, за да може да се осъществява. При масово и всекидневно общуване се налага ползването на общ език. Иначе са нужни огромен брой преводачи и превод, което забавя контактите и изисква средства, изразяването на мислите в голям брой случаи не става достатъчно точно. Общуването с помощта на световен език значително ускорява процеса, дава възможност за много по-точно изразяване на мислите и чувствата. А след редица десетилетия, а може би и векове, световният език ще стане за бъдещите поколения роден, майчин език.

Идеята за световен език възниква в миналото. Робърт Оуен (Robert Owen) посочва, че конгрес на народите трябва да установи на какъв език следва да се обучават децата от всички страни в допълнение към техния роден език /112, т.1:354/.

Като световен език след Втората световна война, особено след рухването на сталинисткото тоталитарно общество в СССР и съответните европейски страни, все повече се утвърждава английският език. Първо, той е официален език в няколко страни с повече от 500 милионно население. Второ, в редица страни той е също така официален език, но на второ място след друг национален език. Трето, английският език се налага в международен мащаб, поради водещата роля в капиталистическия свят на САЩ, които упражняват по-силно или по-слабо влияние върху всички страни в света. Четвърто, компютърната терминология е на английски език. Превръщането на компютъра във всеобщо средство за информация и на труда

допринася извънредно много за утвърждаването на английския език. Пето, същата роля изпълнява и интернет, доколкото в него голяма част на информацията е на английски език. Шесто, във всички страни най-масово изучаваният чужд език е английският.

Процесът на превръщането на английския език в световен е доста напреднал. Не виждам възможност в бъдеще мястото на английския език в този процес да бъде заето от друг език. Точна според мен е констатацията на Павел Писарев: английският език се превръща окончателно в световен език /124:314/. Друг е въпросът, че обогатяването на английския език в процеса на превръщането му в световен език ще става и за сметка на заемки на лексически средства, на фонетични и граматични особености от други езици, особено от големите езици, които изпълняват повече или по-малко международни функции в общуването.

В продължение на доста поколения ще съществува билингвизъм – съвместното ползване на родния (майчиния) и на английския език, но с постепенно изменение на съотношението между тях. Английският език постепенно ще излиза на преден план в общуването, докато стане единствен в твърде далечна перспектива.

Поради всичко казано, необосновани са твърденията на някои автори, че националните езици не могат да бъдат изместени от световен език. Така например, според Марко Семов идеята за единен световен език е фалшива, е балон, който се спуква пред очите ни /137:104/. Напротив, пред очите ни английският език се утвърждава като планетарен.

Опити за подчиняване на глобализацията на класови и национално-егоистични интереси

„Западът налага глобализацията – посочва Джоузеф Стиглиц (Joseph Stiglitz) – подсигурявайки си неравномерно разпределение на печалбите за сметка на развиващия се свят... Критиците на глобализацията обвиняват западните страни в лицемерие и са прави. Западните страни принудиха бедните държави да премахнат ограниченията за търговия, спъвайки същевременно експортирането на техните селскостопански продукти и лишавайки ги от така необходимите им приходи от износ. Съединените щати бяха, разбира се, сред основните виновници” /148:9/.

Политиката на подчиняване на глобализацията на класови и национално-егоистични интереси, на установяване на световна хегемония се провежда преди всичко от водещата страна в капиталистическия свят – САЩ. Наред с другото, в този си стремеж САЩ използват трите извънредно важни и доминирани от тях институции – Международния валутен фонд, Световната банка и Световната търговска организация /Вж 148:11/. Според Писарев в областта на духовната култура „американизацията вече се превръща в световен процес” /124:310/. По този път нередко американските ръководители си служат със закона на джунглата, със заплахи, тероризъм и войни. Изпитано тяхно средство е държавният тероризъм. Те избиват не десетки, не стотици, не хиляди, а стотици хиляди хора – жени, деца, възрастни, болни, разрушават производствена, комуникационна, културна инфраструктура на нападателите от тях страни. Обикновено се опитват да оправдават агресивните си палачески действия с виртуална защита на свободата, правата на

човека, демокрацията. Тези висши ценности те превърнаха в параван на своите класови и национално-егоистични интереси. А напоследък изведоха в масираната си пропаганда за оправдание на своята хегемонистична политика необходимостта от борбата срещу тероризма. Те не говорят за причините на тероризма, защото той е неизбежно следствие тъкмо от тяхната агресивна империалистическа политика. САЩ се превърнаха в канибалите на XXI век. Затова, както изтъкват Алвин и Хайди Тофлър (Heidi Toffler), „днес милиони хора по света не харесват или дори мразят Америка”. Нещо повече, налице е вече „глобален антиамериканизъм” /158:24,25/. В последната си книга „Свободно падане”, появила се в началото на 2010 г., Стиглиц е озаглавил един от разделите „Загуба на доверие в капитализма от американски тип” /149:309/. По повод на това не бива да се забравя пророческата мисъл на Енгелс: „Никоя нация не може да стане свободна, ако в същото време продължава да потиска други нации” /78, т.4:371/.

Деградацията на американския политически елит доведе до съзнателно използване на вулгарни лъжи в агресивната политика на САЩ от най-високопоставените им държавници. Бившият президент на САЩ Джордж Буш (George Bush) официално си служеше с лъжи, за да оправдае терористичната война срещу Ирак. Ирак имал оръжия за масово поразяване! И когато войната премина и остана окупацията, лъжата лъсна. Президентът обаче прехвърли вина на разузнавателните си служби, които го били подвели. Така, за да се оправдае за първата лъжа, той си послужи с втора лъжа. По същия начин постъпи и провеждащият лакейска политика към САЩ бивш премиер на Англия Тони Блеър (Tony Blair), който се представя за социалдемократ. И той лъжеше английския народ и международната общественост по същия начин като Буш.

Изкористяването на глобализацията се върши не само от САЩ. Това е линия и на останалите високоразвити капиталистически страни. Ето защо с основание Писарев говори за усилията на страните от Г-7 начело със САЩ да подчинят глобализацията на своите интереси /124:305/.

Подчиняването на глобализацията на класови и национално-егоистични интереси породило отпор. Появи се антиглобалистско движение. То вече има редица изяви, обикновено по повод на висши форуми на големите капиталистически държави. Така например, в противовес на Световния икономически форум в Давос се появи Световният социален форум в Порто Алегре (2001 г.). За съжаление, антиглобалистките сили засега не разграничават глобализацията като обективен и прогресивен процес, от една страна, и опитите тя да бъде подчинена на класови и национално-егоистични интереси, от друга. Техните идеи (при тях засега не може да се говори за единна идеология) са неясни, неточни, понякога неаргументирани и екстремистки. В антиглобалистките прояви засега съществува тенденция към отграничаване от организираните форми на съпротива и предпочитане на спонтанните инициативи /162:58/. Затова в антиглобалисткото движение на този етап участват малко хора, някои от които често вършат неща, недопустими за сериозно политическо движение.

Следователно борбата трябва да бъде насочена не срещу глобализацията, а срещу опитите тя да бъде подчинена на класови и национално-егоистични интереси.

Двадесет и осма глава

БЪДЕЩОТО ОБЩЕСТВО

Все по-настоятелно то идва на дневен ред. След Втората световна война основна тенденция в обществознанието в развитите капиталистически страни, придобила големи мащаби, е разработването на глобални социологическо-футурологични теории. Същественото в тяхното съдържание, независимо от терминологичните различия и от някои различия по същество, може да се сведе до две постановки.

Първата: съвременното индустриално общество вече отживява времето си, то си отива, миналото го тегли към себе си. А под „индустриално общество“, което някои автори наричат „модерност“, фактически се разбира капитализмът. Мъртън посочва: „Войната, експлоатацията, бедността, дискриминацията и психологическата несигурност са язвите на модерното общество“ /216:17/. Тук е необходимо да се прибави, че Макс Вебер извънредно често употребява понятието „капитализъм“ (капиталист, капиталистически). В неговите трудове почти липсва терминът „модерност“. Само на няколко места той си служи с израза „модерна епоха“. А Стийлиц посочва: „Сегашната криза (от 2007-2008 г. – С.М.) разкри фундаментални проблеми в капиталистическата система, или поне в особената версия на капитализъм, която възникна през втората половина на ХХ-и век в САЩ“ /149:21-22/.

Втората: на мястото на индустриалното общество, сиреч на капитализма, идва ново общество. Неговите елементи, белези, предпоставки все по-осезателно се виждат в живота. Никой не може да спре тази глобална, общочовешка и радикална трансформация.

Във връзка и с първата, и с втората постановка терминът „капитализъм“ почти излиза от употреба в тези социологическо-футурологични теории.

Бел говори за преход от индустриално към постиндустриално общество /183/. Тофлър въвежда фигуративните термини „втора и трета вълна“ /157/. Според него две промени правят повече невъзможна индустриалната цивилизация: а) Достигнатата е повратна точка в борбата срещу природата, биосферата няма да търпи повече индустриалното насилие; б) Повече не може да се разчита на невъзобновима енергия /157:167/. Милс също говори за посткапиталистическо общество /218:111/. Хайек посочва рязко намаляване на вярата в демокрацията. В книгата си „Право, законодателство и свобода“ той е обособил специален раздел „Нарастващото разочарование от демокрацията“ /167:14,18/.

По този начин западната социална мисъл, след дълга еволюция и зигзаги, след като в продължение на столетия безусловно обосноваваше вечността на частнособственическото капиталистическо устройство на обществото, плътно се

приближава до прогностичните позиции на марксизма, формулирани и аргументирани още през средата на XIX в. Тук не става дума за подробностите в съдържанието на прогнозите, а за най-важното в тях: ще дойде край на капитализма, който ще бъде заместен от некапиталистическо общество. Различията, отнасящи се до някои характерни черти на бъдещото общество, до начина на неговото установяване и до термините, с които се обозначават различните аспекти на този сложен въпрос, имат подчинено значение.

В прогностично отношение марксизмът изпревари западната социологическа мисъл с повече от век. Обаче и той има своите исторически корени и предшественици. Разликата в това отношение се заключава в обстоятелството, че марксизмът, следвайки последователно изискванията на научната етика, открито говори за своите предшественици, постановките и разработките на които продължава. С малки изключения това не се прави от авторите на съвременните социологическо-футурологични концепции. Те обикновено не правят анализ даже на възгледите на своите съвременници, пишещи по същите проблеми. Типичен пример за това е Тофлър: никакъв анализ, никаква аргументирана критика на другите теории за периодизацията на общественото развитие, за индустриалното капиталистическо общество и т.н. Несъобразяване с придобилата гражданственост в литературата терминология, произволно въвеждане на нови термини. С други думи, грубо потъпкване на принципите на научната етика. Всъщност примерът на Тофлър не е изключение, това е често срещано явление в западната социология и обществознание изобщо.

Още в Библията се съдържат редица мечти на хората за ново справедливо общество. Иисус поучава учениците си: „Колко мъчно богатите ще влязат в царството Божие!“, и по-нататък: „По-лесно е камила да мине през иглени уши, нежели богат да влезе в царството Божие“ /11:1246/. Тук е заложена идеята за неексплоаторския характер на бъдещото общество, на „царството Божие“. А ето и идеята за обществената собственост: „Множеството повярвали имаха едно сърце и една душа; никой нищо от имота си не наричаше свое, но всичко им беше общо...Помежду им нямаше ни един, който да се нуждае; защото, които притежаваха земи или къщи, продаваха ги и донасяха цената на продаденото и слагаха пред нозете на апостолите; и се раздаваше всекому според нуждата“ /11:1332/. В този текст се съдържа почти буквално (и терминологично) формулиран принципът на разпределение при комунизма – на всеки според потребностите, което не означава, че индивидите са равни и че поравно консумират.

В следващите векове и хилядолетия, предизвиквани от социалните противоречия, от експлоатацията и потисничеството, непрекъснато се появяват и възпроизвеждат идеи за справедливо общество. Обикновено тези идеи обосновават уравниловъчно разпределение на материалните блага и доста често обща собственост, както и самоуправленски отношения. Доколкото такива идеи са насочени срещу господстващите частнособственически отношения и властта на експлоаторските класи, те са преследвани от властта, а самите идеи приемат формата на ереси, на опозиционни движения.

Най-високи върхове подобни идеи достигат в утопичния социализъм. Той предлага и редица модели за бъдещо обществено устройство. Всеки един от тях е несъвършен – с много наивни постановки, с преплитане на верни и неверни твърдения, с ненамиране на верен път за реализация на прогнозите и мечтите.

В марксизма всички тези идеи се преработват, рационалното се очиства от наивното и нереалистичното, придобиват научносистемен вид. Най-същественото е предвиждането, че капитализмът, като изпълни своята историческа мисия, ще отстъпи място на нова обществена формация, на ново обществено устройство, което в марксизма носи названието социализъм (първа фаза) и комунизъм (втора фаза).

Първият мащабен исторически опит след Октомврийската революция за осъществяване на марксистката прогноза завърши в края на 80-те години на XX в. с безпрецедентен провал в СССР и в другите европейски страни на сталинисткия тоталитаризъм. Това даде основание на антикомунистите, както и на някои автори, набързо сменили политико-методологичните си доспехи, отново да заговорят за утопичност на марксистката футурология. Интензифицира се апологията на частната собственост и на капитализма, наричан от някои „общество на пазарна икономика и демокрация“.

При това чисто по фарисейски антикомунистите отъждествяват сталинизма с комунизма, които са несъвместими, и с вътрешна боязън и неприятно чувство замълчават безпрецедентния напредък на Китай и Виетнам по пътя на социализма. Под ръководството на най-добрия държавник в света от края на XX в. – Дън Сяопин, в Китай от 1978 г. се започна дълбока всеобхватна реформа. Бяха премахнати проявите на китайската версия на сталинисткия тоталитаризъм в лицето на маоизма и се тръгна по пътя, очертан от примера на ленинизма, особено на новата икономическа политика (НЕП). За три десетилетия и нещо огромната страна – териториално и по население – успешно вече преодолява икономическата и културната изостаналост и се превръща във водеща страна в света.

Във връзка с това се поставят два въпроса:

- 1) дали комунизмът като идеал за бъдещето е тъждествен със сталинизма или още по-точно казано – със сталинисткия тоталитаризъм, установен под водачеството на Сталин след смъртта на Ленин и в разрез с основното в Лениновото наследство? Това обществено устройство се самоназоваваше „социалистическо“. Самото то никога не е имало претенции, че е комунистическо. Но още по-важно е друго: сталинисткия тоталитаризъм представлява отрицание на основните марксистки постулати за бъдещото комунистическо общество. Сталинизмът не е осъществяване на марксизма, а негово потъпкване. Идеологемата за тъждественост на сталинизма и комунизма много активно се използва от сегашните антикомунисти и от ренегатите, които им лакейничат. По този начин те грубо фалшифицират фактите и потъпкват научната етика, защото замълчават изложените в литературата аргументи против това отъждествяване;
- 2) дали капитализмът наистина ще се окаже вечно общество, което според апологетите му има някои недостатъци, но те били нещо невинно пред предимствата му? Както в миналото, така и сега има автори и политици, които твърдят, че частната собственост е вечна, защото била единственият възможен фактор на заинтересованост от труда. Това било свързано с неизменната човешка природа, характерна със завист, алчност и егоизъм, които никога не могат да се изкоренят, което пък предполага репресията и насилието като основно регулативно и контролно средство при функционирането на обществото.

Нека да видим най-напред каква е думата на социологическата мисъл по този въпрос.

Арон пише, че Конт прие в атмосферата на онази епоха убеждението, че теологичната мисъл принадлежи на миналото; че Бог е мъртъв по формулата на Ницше; че научната мисъл командва отсега нататък интелигентността на модерните хора; че заедно с теологията феодалната структура или монархичната организация е на път да изчезне; че учените и индустриалците ще доминират в обществото на нашето време. И по-нататък: според Конт войната е изпълнявала двойна историческа функция – обучение в труд и създаване на големи държави. Но през XIX в. ролята ѝ отпада. Военните победи в миналото можеха да бъдат легитимно средство за нарастване на ресурсите. Но във век, в който богатството зависи от научната организация на труда, пляквата е лишена от значение и е анахронизъм. Научната организация на индустриалното общество ще даде на всеки да заеме място съобразно неговите способности и така да се реализира социалната справедливост /182:87,94,95/.

Конт е възлагал надеждите си за справедливо общество на научно организирано общество, т.е. на индустриалното общество (другото наименование на капитализма). Като цяло неговата мечта-прогноза не се оправда – за да се стигне до пълна социална справедливост, трябва да се преодолее капиталистическото обществено устройство. Но Контовата мечта има основания, както и убеждението му, че това ще бъде свързано с научна организация на труда. Има основание и твърдението му: „За да отдадем дължимото на комунизма, трябва най-вече да оценяваме в него благородните чувства, които го характеризират” /68:204/.

Парето и Макс Вебер не отричат, че при капитализма има привилегирована класа, която присвоява голяма част от доходите и богатствата. Те не твърдят, че капиталистическият режим е перфектен или единствено възможен. И двамата смятат, че този режим ще еволюира в социалистически смисъл /Вж 182:594/. Даже Макс Вебер си служи с израза „световна комунистическа асоциация” /246:74/.

Анурин поставя въпроса достижим ли е комунизмът? Като привежда пет белега на комунизма, съдържащи се в трудовете на Маркс и Енгелс (премахване на частната собственост, изчезване на стоково-паричните отношения, отмирането на държавата, изчезване на различията между града и селото, заличаване на границата между умствения и физическия труд), той доказва, че по тези белези предвиденията на Маркс и Енгелс се сбъдват /4:547-554/.

Фактори за преодоляване на капитализма и формиране на посткапиталистическо общество

Капиталистическата конкуренция довежда до огромно уедряване и обобществяване на средствата за производство. Връх в това отношение са транснационалните корпорации. Рийч посочва, че корпорациите от всички страни се превръщат в глобални, сиреч планетарни мрежи. И по-нататък: „Ние преживяваме преобразувания, които ще прекроят политиката и икономиката на идващия век. Няма да има никакви национални продукти или технологии, никакви национални корпорации, никакви национални индустрии” /133:11,120/.

Както се вижда, обобществяването на производството достига вече вселенски размери. Повече от това не е възможно. Но то влиза във все по-остро противоречие с частната собственост като икономическа форма и основа на развитието. Това противоречие, израз на все по-пълното изчерпване на възможностите на частната собственост за прогресивно и хуманно развитие, ще води до постепенното ѝ отмиране.

Тази тенденция от редица десетилетия се проявява в две симптоматични явления.

Първо. Все повече управленската функция в производството се отделя от собственическата. В големите корпорации в огромна степен оперативното управление се извършва не от собствениците, а от мениджъри. Управленският апарат на корпорациите се състои от наемни специалисти. Самата собственост е придобила дифузен характер и в определени рамки е станала колективна. В съветите на директорите на корпорациите все повече се привличат знаещи, макар и без собственост. Това е необходимо за оцеляването на корпорациите и за успешното им участие в конкурентната борба. Мениджърите на големия бизнес – пише Милс – заместиха ръководителите в индустрията. Те са икономическият елит на новото общество. И продължава: мениджърският тип човек става все по-важен в цялата социална структура /220:77,100/. По същество същото поддържа и Тофлър: интеграторите (техниците на властта), т.е. мениджърите, фактически управляват, а не собствениците на средствата за производство /157:94-97/. Разбира се, докато частната собственост се запазва, в края на краищата собствениците на корпорациите, банките и др. държат в свои ръце контролните функции, въпреки нарастващата роля на мениджърите в оперативното управление на стопанските институции. Мениджърите не могат да провеждат политика, която противоречи на главната цел на капиталистическата класа – максимизацията на печалбата /Вж 56:72/.

Отделянето на собственическата от управленската функция превръща собственика в паразит. Това означава, че той става излишен. Историята вече произнася смъртната си присъда над него. Както буржоазната социална революция и установяването на капиталистически обществени отношения направиха монархията излишна и тя беше премахната, а там, където се запази, съществува като политически орнамент без съществено значение за оперативното управление, така и отделянето на собственическата функция от управленската прави частната собственост ненужна на обществото. Историята няма да се забави дълго да се освободи от нея. Излишното в социален смисъл отива в музея – такъв е общосоциологическият закон. Изобщо, в сегашните условия паразитизмът в капиталистическия свят постоянно се засилва, което е обективен показател за неговото загиване. Така например Рийч посочва, че през 1990 г. частните пазачи в САЩ са били 2,6% от работната сила на нацията, повече от държавните полицейски служители /133:232/. Оттогава досега този брой нараства. В резултат от реставрацията на капитализма в нашата страна след 1989 г. професията на охранителите, в т.ч. бодигардовете стана една от най-масовите.

Второ. В големите корпорации самата частна собственост е започнала да се видоизменя. Свидетелство за това е възникването и разрастването на акционерния капитал. Превръщането на акционерния капитал в масово явление е необходим етап в развитието на капиталистическата частна собственост, когато започва нейната социализация. От една страна, по този начин се акумулират капитали за

използване от корпорациите. Така тяхната финансово-икономическа мощ се увеличава в конкурентната борба. От друга страна, милиони от трудещите се интегрират в обществено-икономическата и политическа система, смекчава се тяхното недоволство. Не случайно в развитите капиталистически страни стачните борби имат преди всичко професионален характер, засягат проблеми на социалната политика, на жизненото равнище на масите, но почти нямат политически характер, не се насочват към принципна промяна на политическата власт, на общественото устройство, на типа на функциониране на социологическата система.

Частнособственическото капиталистическо устройство на обществото не може да просъществува вечно и поради обстоятелството, че то неизбежно ражда недъзи, че има пороци, че деформира и нанася крупни поражения в човешката култура и личността, които в началото на XXI в., в светлината на собствените му положителни завоевания дотогава, стават все по-нетърпими.

Капитализмът достигна удивителни резултати в развитието на производителните сили, на науката и техниката, на културата и бита, в издигането на жизненото равнище на значителна част от населението в развитите капиталистически страни. Но той е причината и за ужасяващото изоставане на две трети от човечеството. Решението на проблема „бедният Юг и богатият Север“ досега се оказва не по силата му. А този проблем е страшно обвинение срещу капитализма, разкриващ един от най-ярките аспекти на неговия псевдохуманизъм, доколкото хроничният глад, масовата неграмотност и битовата изостаналост в неразвитите бивши колониални страни са били и още са едно от условията за високия жизнен стандарт в бившите метрополи. Но нима този смразяващ парадокс ще съществува вечно?

Капитализмът винаги си е служил с политическото убийство, с организиране на преврати за смяна на неудобна власт в своите и в други страни. И сега не се е отказал от това кърваво средство. Капитализмът роди политическия тероризъм, който пишно разцъфтява в последните десетилетия. Избиват се невинни хора, понякога стотици и хиляди. Същевременно капиталистическите правителства фарисейски декларират, че водят борба срещу „световния тероризъм“. Нима тази жестокост и тези методи в усилията за световна хегемония ще останат вечен спътник на обществото?

Цялата история на капитализма е преизпълнена с войни – колониални, локални, световни. Неизброими са човешките жертви, материалните разрушения и пораженията в нравствеността и душите на хората от тях. В стремежа си към печалба капиталът не се спира пред никакви мерзости. Рийч посочва, че по време на Втората световна война филиал на Форд в Хитлеристка Германия е произвеждал камиони за нацистите /133:126/. Какъв цинизъм – да подпомагаш военния противник на своята собствена страна, който убива и твои съотечественици! Капитализмът е некадърен да установи мир на земята. Той създаде огромни военнопромишлени комплекси, обхващащи не по-малко от 25-40% от националните икономики на САЩ и други големи страни. Хегемонистичната, агресивна и терористична политика на САЩ се обяснява главно с това, че в тази страна връх в държавната политика са взели интересите и силите на военно-промишления комплекс. Разположили своите отровни пипала в лицето на военните си бази в десетки страни, те непрекъснато воюват, въвличайки във войните и свои компрадори от други страни. Нима човечеството ще живее винаги в такъв кошмар?

Големите държави досега безцеремонно са се разпореждали със съдбата на малките народи. Само месеци след Освобождението на нашата страна от турско иго те отнеха живи части от българския народ – население и територии, без изобщо да се съобразяват с истината и правдата, защото това се диктуваше от техните империалистически интереси. Именно те създадоха ябълката на раздора на Балканите – македонският въпрос. Говорят за права на личността, но си скриват очите пред текстовете на турската конституция, забраняващи други етнонационални групи в Турция, освен турската. Правят се на слепи спрямо геноцида, който повече от век и половина турската държава упражнява над кюрдите. И това в началото на XXI в.! И винаги ли ще бъде така?

Капитализмът разви до заплашителни размери престъпността, корупцията, мафията в целия капиталистически свят. Индустрията за алармени системи и ключалки процъфтява. Но те не премахват масовото чувство на несигурност във всекидневието. Често избухват скандали за корупция на ръководни лица от върховете на държавната йерархия. Нима наистина е невъзможно по принцип тези недостойни за човечеството явления да се изкоренят? Напълно е възможно, ако се премахне коренната им причина – капитализмът.

Масови са пораженията върху личността в страните на капитализма. Лумпенизиране, отчуждение на хората един от друг, духовно обедняване, наркомания, хомосексуализъм, проституция, алкохолизъм, мистика. От огромната част на филмите на САЩ, които би трябвало да бъдат образец на възвишеност и хуманизъм, тъй като се раждат в най-богатата и водеща страна на капиталистическия свят, преди всичко се леят кръв и ужаси, слуша се просташко-циничен език на лумпени. И още нещо не по-малко страшно – напълно са лишени от социални проблеми, от човешка емоционалност, отучват зрителя да мисли, главните персонажи в тези филми са лумпени, деградирани до животинското, без културни интереси, без никакви идеали. „В американските филми от последните години все повече властват животинското насилие, физическото и сексуалното варварство; опашките пред касите за билети са възнагражденията за всяка по-голяма доза мерзост. Няма да е преувеличено да се каже, че холивудските филмови и телевизионни продуценти са културни разбойници, които – експлоатирайки цинично закрилата на Първата поправка към конституцията – пропагандират една разрушителна социална етика” /9:81/. Това са думи на един от най-големите апологети на американския капитализъм Збигнев Бжежински. Той посочва също така, че телевизионните програми „правят така, че крайното насилие и бруталността да изглеждат нормални, окуражават сексуалната разпуснатост...и обслужват най-низките инстинкти” /9:81/. „Морално корумпираното определение за добър живот – продължава Бжежински – не е дело единствено на телевизията. Стандартът също така се налага и от онези, които широката общественост обикновено нарича „висше общество”. Бжежински признава, че духовната празнота „прониква все повече в тъй наречената западна цивилизация”, че „като цяло ценностите, прокламирани от медиите, внушават тъкмо онова, което основателно би могло да се нарече морална поквара и културен упадък” /9:78,79,82/.

Капитализмът роди глобалните екологични проблеми, които създават заплахата за самото съществуване на човечеството.

Тези противоречия, недъзи, престъпления и ограничености на капитализма предизвикват все по-мощно обществено мнение, искащо социална справедливост

и равноправие. Световните ценности излизат на преден план и все по-трудно става тяхното заобикаляне и потъпкване. От постиженията в областта на социалната политика не може да се отстъпи без рискове за политическата власт. Развитието на плуралистичната парламентарна демокрация и на плуралистичните средства за масова информация дават нарастващи възможности на народните маси да се информират и да влияят върху управлението. В тази насока съдейства и увеличението на акционерите из средата на обикновените трудещи се с оглед на управлението на корпорациите и стопанските фирми изобщо.

Непрекъснатото повтаряне в масовата пропаганда на капиталистическите държави за свобода, демокрация, права на личността, което се наблюдава от векове и особено интензивно след Втората световна война, прониква в съзнанието на широките маси, все повече пронизва международното обществено мнение и така се превръща в материална сила. Но доколкото самата капиталистическа класа все повече отстъпва от тези хуманни постановки, те като бумеранг се обръщат срещу нея. Същото е със завоеванията на демокрацията. Навремето буржоазията използва демократичните лозунги в борбата си срещу феодализма, но днес те вече все повече се насочват срещу самата нея. Или както посочва Хаджийски: „Правата, дадени на масите, се обърнаха срещу буржоазията” /166:254/.

Както се вижда, много са факторите, които водят до изостряне на противоречията между капитализма и потребностите на общественото развитие не само за материален напредък и по-справедливо разпределение на материалните блага, за истинско равноправие на народите, но и за значително по-висока степен на цивилизованост и хуманност. Предпоставките – обективни и субективни – за замяна на капитализма с друг обществен строй все повече назряват.

Формационна характеристика на бъдещото посткапиталистическо общество

Като се има предвид досегашното развитие на обществото, както и прогнозиите на различни мислители, в това число научните разработки, сред които най-важно значение според мен имат марксистките, главните характерни черти на бъдещото общество, заменящо капитализма, могат да се групират по следния начин.

Първо. Това ще бъде общество с изключително висока производителност на труда. Физическият труд почти напълно изчезва, остава непосредствено-производителен труд в материалното производство, който повече не е физически. Основните източници на енергия и част от суровините идват от космоса. Не само ще се ликвидира гладът, но и всички хора на планетата ще могат да задоволяват материалните си потребности съобразно с рационални изисквания и норми. При такова ниво на производителните сили стремежът към печалба и натрупване на капитал става анахронизъм, икономически безсмислен, проява на психопатология. Сбъдва се мечтата на Хаджийски: „България трябва да стане богата, благоденстваща и щастлива, но – за всички” /166:38/.

Второ. Производителността на труда е толкова голяма, че дава възможност за материално осигуряване на духовното производство с оглед на пълния му разцвет и приобщаване на всички индивиди към класическите му ценности. Обществ-

веното и индивидуалното съзнание се изчистват от наслоенията и елементите на мистика, суеверия и идеологеми. Дюркем посочва: „Религията обхваща все по-малка част от социалния живот... Бог, ако може така да се каже, който присъстваше преди във всички човешки отношения, се оттегля от тях прогресивно; той изоставя човешкия свят” /192:143-144/. Личността се развива всеотранно, има възможност напълно да разгърне и осъществява заложените си, да проявява цялата си индивидуалност, отношенията ѝ с общностите и обществото стават по начало еднородни, а противоречията в това отношение се преодоляват без да са нужни държавни репресивни органи. Като говори за цялостно изграден човек (*l'homme total*), преодолел отчуждението, надхвърлил непълните, осакатени дейности (парцелирания и разделен труд), способен за практическо действие и теоретично мислене, Анри Льофевр (*Henri Lefebvre*) посочва: това е свободният индивид в свободното общество /75:56/.

Трето. Установява се пълна демокрация. Политиката, правото, държавата, репресивните органи, партиите отмират. Осъществява се прогнозата на Сен-Симон за разграничаване на административното управление от правителственото, т.е. от политическото управление /139, т.2:335-341/. Или както по-точно посочват Маркс и Енгелс: след премахването на класите изчезва държавната власт, функциите на управлението се превръщат в административни функции /78, т.18:46/. Защото отмирането на държавата не означава отмиране на социалното управление, а отмиране на политическото съдържание на социалното управление, то става управление на „вещите”. При това мечтата на Сен-Симон е способните хора да играят първа роля в обществото и в техни ръце да е управлението /139, т.2:114/. Така ще се постигне онова, за което пише още Платон: „Ние основаваме държава не с цел да направим изключително щастливи една част от народа, но по възможност да бъдат щастливи всички граждани” /125:139/. Проявите на отклоняващо се поведение променят характера и формите си и се преодоляват във всеки конкретен случай по принципно различен начин при решаващата роля на общественото мнение.

Четвърто. В света се установява вечен мир, войната завинаги остава в музея. Премахването на класовите антагонизми и отмирането на класите води до изчезването на причините за етнически и религиозни конфликти, за противопоставяне на народите. Премахват се противоречията между „бедния Юг” и „богатия Север”, всички страни и региони се изравняват икономически и културно. Военното производство се прекратява, армиите отмират, военнопромишлените комплекси изчезват. Осъществява се мечтата на Кант за вечен мир. Според него постоянните армии трябва да изчезнат напълно след време и „нито една държава не трябва да се намесва насилствено в политическото устройство и управлението на други държави” /59:261,262/. Оттук се прибавят огромни ресурси към богатството на обществото.

Пето. Напълно се решават екологичните проблеми. Възстановява се природното равновесие върху земната планета. Повече екологични проблеми не се допускат, а ако това се наложи поради извънредни обстоятелства, вземат се своевременно всички необходими предпазни мерки срещу вредните последици за хората. Майкъл Клер се пита: „Дали в дългосрочен план не би било по-добре да се изгради една стратегия за придобиване на ресурси, основана не на воденето на продължителни войни, а на световно сътрудничество”. И по-нататък: „В сферата на

енергетиката например може да се създаде един световен орган, който да ръководи световните проучвания за алтернативни горива и да разпределя съществуващите запаси в период на криза”. Подобен орган – прибавя Клер – е нужен и за защитата на световните водни ресурси” /64:258-259/.

Шесто. Отварянето на Земята към космоса, за да се осигуряват необходимите енергии и суровини за живота на земните жители като всестранно развити индивиди, съчетано с решението на глобалните екологични проблеми, изисква мобилизиране на всички сили на човечеството, координиране, управление и контрол на дейностите в световен мащаб. За тази цел ще се разработи пълна система от общочовешки социални норми, напълно ще се утвърдят общочовешките ценностни системи, ще се създадат институции и съответни механизми за управление в световен мащаб. Централизъмът в световен мащаб ще бъде съчетан с местно, регионално самоуправление с широки пълномощия, за да се изразяват и защитават напълно и ефикасно особените интереси на регионите, общностите и т.н.

Седмо. Гласността достига крайната възможна точка на обхват и осигуряване. Утвърждава се един световен език. Националните езици отиват на второ място след световния език, намаляват своите функции, все повече стават предмет на изучаване от съответни специалисти. Средствата за комуникация дават възможност за незабавно получаване на сведения за събитията, независимо къде са станали. Разработват се информационни системи с банки от данни по всички основни проблеми на обществения живот, които стават достъпни за всички чрез компютри, интернет или още по-усъвършенствани апаратури.

Очевидно новото общество ще бъде некапиталистическо и изобщо некасово, без религиозни, а в по-далечна перспектива – и без етнически различия, с принципно нови механизми и форми на социално взаимодействие и осъществяване на социалните дейности. Типът на неговото функциониране ще се промени коренно, което означава, че то ще представлява качествено различна социологическа система.

Във връзка с това се налага едно пояснение. Как ще се нарича това общество не е от фатално значение. Марксистите го наричат социалистическо-комунистическо. Авторите на големите социологическо-футурологични теории от последните десетилетия го назовават по различен начин. Според Анурич бъдещото постиндустриално общество е най-сполучливо да се нарича „информационно” /4:555/. Очевидно най-сполучливият термин ще се утвърди в бъдеще.

Проблемът за социалната скука

В светлината на казаното за бъдещото общество възниква въпросът: няма ли да е скучно да се живее в такова общество?

Да се отговори на този въпрос, който отдавна ме вълнува, не е лесно. И наистина – няма вече войни, класови борби, етнически и религиозни конфликти и непримиримост, политически тероризъм, престъпността е сведена до минимум, лумпенизирането на личността е прекратено. Контролът върху спазването на всеобщо приетите социални норми на поведение е строг, бърз и ефикасен. В обществото има ред и сигурност. Личността се храни, колкото е нужно, има жилище с всички

удобства за работа, отдих и развлечения, разполага с достатъчно дрехи съобразно всичките ѝ разнообразни дейности и модата. Децата се планират по брой и време на раждане, а по-нататък ще стане възможно да се определя и полът им. Всеки човек има възможност да се запознае с цялата класика на духовната култура, да обиколи цялото земно кълбо и с очите си да види природните, археологическите и други забележителности. Постепенно ще се масовизира туризмът и в космоса.

Такова задоволяване на личните потребности, такъв ред в обществото, такава сигурност във всекидневието, където всичко се знае и може да се постигне, няма ли да придадат на живота равен ритъм, да го направят безинтересен? Няма ли да настъпи всеобща социална скука? Този въпрос не е лишен от основание. В страните, където е постигнат висок стандарт на материалния живот за значителни части от населението, се наблюдават висок процент на самоубийства, широко разгръщане на хомосексуализма, запалняковщината периодично избива в масово хулиганство и жестокости и др. В САЩ се наблюдава един парадокс: от една страна, това е най-развитата капиталистическа страна, а от друга страна, престъпността в нея е най-масова и драстична. Пак в най-развитите капиталистически страни масовият жител – в огромната част от случаите – демонстрира учудваща ограниченост на културните интереси, разширява се бездуховността.

Разривът между материалната осигуреност, от една страна, и духовната ограниченост и деградация на личността, от друга, в развитите капиталистически страни според мен се обяснява с характера на обществените отношения, с типа на социологическата система. Внедряваният по обективен път от социалната среда и възпитаван чрез училището, културният живот и средствата за масова информация в продължение на векове нагон към печалбата, към парите, към богатството, към частния егоистичен интерес, лишават личността от идеали, рязко стесняват нейния социален кръгосор, в много отношения я отучават да мисли и преживява. Оттук масовият характер на социалната скука. Ситият човек, лишен от социални идеали, е не само потенциален самоубиец, но и разрушител и циник. Еренбург разказва, че датската писателка Карин Михаелис, като го развеждала по ферми и други обекти в Дания в края на 20-те години на XX в., му говорела за катастрофа: „Колко са ужасни ситостта, сънят, равнодушието” /176:507/.

Изобщо какви ще бъдат новите проблеми пред обществото и личността? Какви нови социални потребности ще се появят, какви ще бъдат движещите сили на общественото развитие? Няма ли задоволеността да превърне част от хората в инертна маса, безразлична към света? Няма ли да се избие в перверзност във всекидневието? При това средната възраст ще достигне биологическия си максимум?

Моята хипотеза, че бъдещото общество няма да осиви живота на хората, няма да го направи равен и безинтересен, няма да хвърли личността в обятията на социалната скука, се изгражда върху няколко предпоставки.

Усвояването на класиката на културата изисква много време и то ще запълва голяма част от индивидуалния живот на личността. Във всекидневието ще се разгърне неимоверно състезателното начало. Научните спорове, обсъждания и изследвания ще станат масово явление, а това е вълнуващ път към неизвестното. При това не като самоцелно и самозадоволяващо се занимание, а като насъщна необходимост на обществото по този начин да решава своите производствени, еко-

логични, социални проблеми, да усвоява космически сили, енергии, материали, пространства. Тук ще се явяват съдбоносни проблеми, които ще държат в трепет човечеството. И тогава то ще се нуждае и ще има своите герои, допринесли най-много и с риск за себе си за решението им. А науката е неизчерпаема, както и битието в макро- и микромащаб. Така научно-техническият прогрес няма да дава спокойствие на хората, още повече, че огромна част от тях ще бъдат въввлечени в практическо участие в него.

Творческото развитие, обогатяването и изпълнението на творби на изкуството ще се масовизира значително, а усвояването на неговата история, слушането и гледането на неговите произведения ще станат всеобщо и системно занимание. Конкурсите, фестивалите, художествените състезания ще станат много повече и ще привличат масов интерес. Но това също ще изисква значително време през периода на социализационния процес и в бюджета на времето на личността през целия ѝ живот.

Всеобщо разпространение и обхват ще придобият физкултурата и спортът – от началото до края на живота на личността. Освен че ще отнемат почти всекидневно време, те ще засилват интереса към спортните състезания.

В значителна степен бъдещото общество ще бъде общество на научни дискусии, художествени фестивали и спортни състезания. Участието в тях и постигането на значителни постижения ще изисква напрежение, воля, и упоритост, продължителен труд, а постигането на рекорди – не само пълно подчиняване на личността, но и значителни самоограничения.

Всичко това е достатъчно, за да заангажира вниманието, силите и способностите на човека, да изпълни времето му с интересни, желани цели и да не оставя възможност за скука в неизчерпаемия процес на неговото развитие като богата индивидуалност.

Поради всичко това бъдещото общество ще създаде условията, стимулите и волята за пълно осъществяване на хуманизма, равноправието и справедливостта.

Пътища към бъдещото общество

В средата на XIX в. Маркс и Енгелс наблягат на необходимостта от класова борба, която води до насилствена революция. Тези техни обобщения са верни не само по тяхното време – втората половина на XIX в., но и до Втората световна война, а в редица отношения и след нея. Класовата борба в най-различни форми е непрекъснато явление. Тя е тясно свързана също така с непрекъснатите войни, които се водят между държавите, защото те са израз и продължение на класови противоречия. Еволюционното развитие се прекъсва от революционни взривове. Не марксизмът предизвика нидерландската, английската и френската революции, гражданската война в САЩ, не той е причината за въоръжената борба на колониалните страни срещу империалистическото ограбване, агресия и терор, често приемащи характер на геноцид. Не марксистите езекутираха през януари 1649 г. Чарлз I Стюърт, не те гилотинираха през януари 1793 г. Луи XVI и Мария Антоанета. Не марксизмът предизвика двете ужасяващи световни касапници – Първата и Втората световни войни, които отнеха към 80 милиона човешки жертви, осакатиха

значително повече и разрушиха огромни производителни сили, културни ценности, комуникационна инфраструктура и нанесоха неизчислими и страшни травми в душите на хората.

Следователно, да се оспорва правилността на марксисткото осмисляне на историята като арена на класовата борба през периода на частнособственическото общество е лековато и смехотворно. Нека да напомня някои факти. В средата на XIX в. в западноевропейските страни избухват революционни взривове. Управляващите класи ги смазват с безпримерна жестокост. Всеки протест срещу безчовечната експлоатация се разстрелва. По време на англо-бурската война (1899-1902 г.) англичаните измислят и въвеждат в политическия живот концентрационните лагери. В България на 9 юни 1923 г. с преврат е свалено легитимното правителство на Земеделския съюз, а Стамболийски е убит по зверски начин. През 1930 г., по време на „великата депресия“ в САЩ, са разстреляни стачкуващи работници. През 1936 г. антикомунистическите сили в Испания начело с Франко свалят легитимното правителство на Народния фронт и предизвикват гражданската война, продължила три години. Пол Джонсън (Paul Johnson) посочва, че през XIX в. в Латинска Америка военните преврати се превръщат в обичайно средство за смяна на правителствата. През следващия век, само от 1920 до 1966 г., в осемнадесет страни на Латинска Америка стават 80 успешни военни преврата за сваляне на правителства /35:502/.

Не е нужно да вземам повече примери. Нарочно се позовах на факти от различни периоди и географски точки, за да покажа, че марксистките постановки за класовата борба и революцията имат своите корени в действителността, че до Втората световна война, а в определен смисъл и след нея, те имат основание. В края на XX в. обаче нещата се измениха, възникнаха нови реалности, следователно тези постановки на марксизма започват да губят валидност, за което ще стане дума по-нататък.

Но още от самото начало Маркс и Енгелс желаят мирно развитие на процесите и търсят и най-малките възможности за това. Още в „Принципите на комунизма“ (1847 г.) на въпроса „Възможно ли е унищожението на частната собственост по мирен начин?“, Енгелс отговаря: „Бихме желали да бъде така и комунистите ще бъдат, разбира се, последните, които биха се противопоставили на това“ /78, т.4:330/. Почти половин век по-късно, в критичните си бележки върху Ерфуртската проектопрограма Енгелс пише: „Може да се допусне, че старото общество би могло да вратне мирно в новото в страни, където народното представителство съсредоточава в своите ръце цялата власт, където по конституционен път можеш да направиш всичко, каквото пожелаеш, щом имаш зад себе си мнозинството от народа“ /78, т.22:228-229/.

Друг е въпросът, че след Ленин силите, които начело със Сталин взеха властта, абсолютизираха насилието и превърнаха терора в управленско средство изобщо. Това е не просто отстъпление от марксизма, то е престъпно погазване на неговите принципи и дух. Октомврийската революция потвърди марксистката прогноза за революцията. Но условията в края на XX в. се измениха качествено. Нарастването на предпоставките за посткапиталистическо общество вътре в страните на капитализма, задълбочаването на социализационните процеси вътре в тях, формирането на човечеството като единна социологическа система в резултат на глобализацията /98/ определят други пътища към бъдещото общество. Това

с голяма вероятност вече няма да бъде масовата нелегална и въоръжена борба, а главно легитимната борба със средствата и в рамките на политическия плурализъм.

При тази нова обстановка и тези нови тенденции в развитието на самия капитализъм, се изискват съответни политически партии и движения, които да възпитават и организират масите и общественото мнение за излизане извън рамките на капитализма и да утвърждават елементите на новото общество крачка по крачка. Алвин и Хайди Тофлър призовават: да направляваме промените, иначе ще станем тяхна жертва /159:8/.

Когато човек седне зад волана, до хладилника и пред компютъра, интернет и телевизора, той става неспособен за нелегална и въоръжена борба. Като отбелязва, че масовите движения станаха политически феномен на ХХ в., доминиращи този век, при това като абсолютно ново явление, Дракър допълва, че в съвременната политика масовото движение е ограничено малцинство от 5-10% от електората, което обаче упражнява доминиращо влияние по силата на своята целенасоченост, активност и организираност /43:99-100/.

В този процес от предимно класова институция държавата ще става все повече изразител на общонародните интереси. Енгелс отбелязва, че държавата в началото е задоволявала общи потребности /78, т.20:150/. Преди да се пресели окончателно в историческия музей, тя отново ще стане изразител на общите интереси – през последния период на своето съществуване, когато отмира. Този процес ще бъде съчетан с отмирането на националните държави, което вече е започнало. Националните държави, отбелязва Ралф Дарендорф (Ralf Dahrendorf), са започнали да губят значение /33:126/.

Във връзка с прехода към бъдещото общество е необходимо да се вземе предвид една диалектическа закономерност. В борбата си срещу феодализма растящите капиталистически сили въвеждаха и утвърждаваха редица социални изменения в политическия и духовен живот (първенство на разума, свобода, демокрация, права на личността, изборно право, публична критика на социалните институции, дейци и порядки и др.). Пропагандирани и утвърждавани в продължение на векове, те бяха използвани особено активно в критиката на сталинисткия тоталитаризъм по времето на „студената война“. Но капитализмът се оказа неспособен да приложи докрай тези хуманистични идеали и често драстично ги потъпква. От друга страна обаче, навлезли и навлизащи все повече в съзнанието на масите, те започват да изменят своята социална роля. Те се превръщат и ще се превръщат в средство, което ще активизира масите за преодоляване на антидемократичните, на агресивните, антихуманните действия и политика на съвременния капитализъм в най-големите капиталистически страни. Общото изборно право – посочва Маркс – се превръща от средство за заблуда в средство за освобождение /78, т.19:249/. Борбата за истинска свобода и демокрация, за осигуряване на човешките права все повече ще придобива антикапиталистически смисъл и съдържание.

Заедно с националните държави, в някои отношения може би по-бавно, ще отмират и националните и етническите различия, както и религиозните конфликти и различия. Вместо националните държави ще се формират органи за управление в планетарен мащаб, които, от една страна, ще подготвят и осъществяват централизираните управленски решения в мащаба на човечеството, а от друга страна,

ще се съчетават с регионално самоуправление, което ще отчита местните своеобразия.

Всичко това означава, че преходът към бъдещото общество ще бъде свързан с формирането на човечеството като социологическа система. Още отсега могат да се посочат със сигурност две характерни нейни черти: първо, тя ще включи всички страни и региони, т.е. ще има планетарен мащаб, второ, от формационно гледище тя ще има **посткапиталистически характер, ще осъществи основните черти, обосновани от марксизма** и повтаряни, а в някои отношения дообогатявани след това, в съвременните социологическо-футурологични концепции.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

ПЕРСПЕКТИВИ НА СИСТЕМНО- ФУНКЦИОНАЛНИЯ ПОДХОД В СОЦИОЛОГИЯТА

В началото на тази книга видяхме, че още от началото на историята на социологическата наука, след нейното обособяване, се появява системнофункционалното направление в нея. Схващането на обществото, държавата, обществените единства като организъм – изтъква Венелин Ганев – е едно от най-старите и разпространените /23:25/. Социологическите моди не успяват да изместят системнофункционалното направление. Напротив, периодично то достига нови върхове. Би ли могло да се предположи, че то ще изчерпи своите познавателни и методологични функции и роля и ще отпадне от социологическия оборот? Известно е, че то има своите отрицатели.

Както вече изтъкнах, системнофункционалното направление е вътрешно присъщо на социологията. Това важи и за редица други науки, но за нея е съдбовно, защото без него тя губи своята идентификация като наука. И най-беглият поглед към историята на социологическата мисъл ни показва, че социологията винаги се стреми към глобалистко обяснение на обществото. Тя винаги разглежда обществото като цялостно образувание, а то е възможно само ако се вземат предвид всичките му съставки в тяхното закономерно взаимодействие. Дори когато някои направления в социологията се интересуват само от отделен аспект на обществения живот, те го вземат в неговия глобалистски контекст. Не сторили това, те се оказват извън периметъра на социологическата наука. Глобалистският подход, даващ облика на социологията като наука, достига своя смисъл в системнофункционалното направление. Ето защо не би било пресилено да се каже, че отказът от системнофункционалния подход е отказ от спецификата на самата социология.

По-горе беше показано, че обществото както в отделните държави, така и в планетарен мащаб все повече се диференцира и усложнява. Обаче диференциацията се съпътства необходимо от засилване на интегративните тенденции вътре в отделните страни, както и в световен мащаб. Диференциацията ражда интеграция и обратно. **Познавателният аналог на разгръщането на интегративните тенденции е тъкмо социологическият подход, чиято най-дълбока същност е системнофункционална.** Следователно, самата обществена практика, закономерните тенденции в развитието на отделните страни и на човечеството непре-

къснато изострят необходимостта от системнофункционален подход при изучаването на социалните реалности.

Тофлър посочва, че цивилизацията на Втората вълна (индустриалното общество, капитализмът) поставя изключително силно ударението върху разчленяването. Сега сме според него пред нова ера на синтеза. Във всички фундаментални науки, включително социологията, се вижда връщане към мащабно мислене, към общата теория, към откриване на връзките между нещата. „Подходът ни към това, което следва – пише Тофлър, – е да търсим онези потоци на промяна, които разтърсват нашия живот, за да разкрием основополагащите връзки между тях”. И по-нататък: след средата на 50-те години системното мислене оказва дълбоко въздействие върху културата. Теорията на системите е един от елементите на културната атака срещу интелектуалните предпоставки на Втората вълна /157:177,390,393/.

Категорията „социологическа система” разкрива същността и рамките на предмета на социологията. Следователно, който и конкретен проблем на социологическото познание да се подхване, ще има нужда от тази категория като методологична основа. Не може да се разглеждат социологическите проблеми на труда без да се знае що е социология. Емпиричните социологически изследвания имат социологически характер, защото тяхната програма е съобразена с предмета на социологията, т.е. със социологическата система. Иначе те се превръщат в икономически, политологични, психологични, демографски и в каквото искате друго, но губят социологическия си характер.

Методологичната роля на социологията спрямо несоциологическите – исторически и теоретични – обществени науки също е немислима без системнофункционалния подход, защото само върху такава основа може да се изясни мястото на съответното обществено явление в цялостния обществен живот, неговите функции в него. Без това неговата собствена природа остава в значителна степен в тъмнина.

В съдържателната си книга „Принципи на икономическата социология” (Principles of Economic Sociology), появила се през 2003 г., Ричард Суедбърг (Richard Swedberg), говорейки за икономическите и неикономическите дейности в обществото като цяло, характеризира икономическата социология като ново направление в обществените науки, чието значение бързо нараства в САЩ, както и в Европа. И продължава: икономическата социология е обещаващ тип анализ и степента на нейното развитие през последните повече от десет години е такава, че тя ще стане един от ключовите съперници през XXI в. за анализ на икономическите явления – нареждайки се до неокласическата икономия (economics), теорията на игрите и поведенческата икономия. Това е естествено, посочва Суедбърг, защото „да живееш в обществото означава да бъдеш свързан с другите хора и да вземаш участие в техните институции – и това дълбоко засяга икономическите действия на всички икономически субекти” /237:XI/. По подобен начин подхожда Петя Пачкова при характеризирането на политическата социология като наука. Тъкмо върху основата на системнофункционалния подход тя разграничава качествено политическата социология от политологията, както и от общата социология. Този подход й дава възможност не само по принцип обосноваване да определи предмета и задачите на политическата социология, но и да структурира изложението в книгата си така, че да анализира по правилен начин и в пълнота връзките на политиката с основните сфери на социологическата система /122:6,8,27/.

И двата примера – с книгата на Суедбърг и с книгата на Пачкова – илюстрират евристичното значение на системнофункционалния подход в социологията.

Поради всичко това системнофункционалното направление в социологията не само няма да отиде в музея, не само няма да отслаби своята роля и значение, но тепърва има да се обогатява и да засилва своето евристично и методологично влияние. Формулирането и разработката на категорията „социологическа система” е в талвега на този процес.

В този дух бившият президент на Американската социологическа асоциация Кингсли Дейвис (Kingsley Davis) посочва, че функционалният анализ е равен на цялата възможна социологическа теория /По 206: 111/. А Рийч изтъква, че от четирите основни умения на символните аналитици в САЩ, едното е системното мислене /133: 197/. Според Георги Фотев „Още с обособяването на социологията като наука в центъра на вниманието се поставя проблемът за обществото като организъм, за обществото като цяло или за неговата системна природа. Повечето направления в социологията разглеждат идеята за системния характер на обществените явления като въпрос за правото на съществуване на социологията като самостоятелна наука” /163, т.2: 538/.

Как може да се обясни този факт? Според мен с обстоятелството, че самият предмет на социологическата наука има системен характер. Следователно всеки, който иска да прави социологически изследвания, съзнателно или интуитивно ще отразява повече или по-малко един или друг аспект на системността на предмета на своята наука. Иначе той излиза извън нейните предели.

Ето защо без и против системнофункционалния подход не е възможно истинско социологическо изследване. Отрицанието или дори само подценяването на този подход връща социолога векове назад в методологично отношение. В началото на ХХI в. това е анахронизъм, достоен за съжаление.

Единствено в перспективата на системнофункционалния подход са възможни нови значими открития в социологическата наука. Иначе социологът се оказва или върху чужда територия, или в края на краищата се превръща в терминоман, вдигащ социологическа пукотевица, зад която зее пустота.

ПРИЛОЖЕНИЕ

НАСОКИ ЗА ИЗУЧАВАНЕТО НА СОЦИОЛОГИЧЕСКАТА СИСТЕМА

Преди да се спра на насоките на изучаването на социологическата система, е необходимо да се изяснят някои методологични изходни точки.

Науката е (и трябва да бъде) обективно знание. Това означава, че вън и независимо от нея съществува действителност – природна и обществена, която е неин предмет на изучаване. Науката отразява свойствата, структурата, закономерностите на своя предмет. А правилността на научното отражение се проверява, както е известно, в практиката.

Казаното е валидно и за случаите, когато предметът на научното изучаване са субективни явления – съзнанието на човека, неговата психика, интуиция, фантазни прояви и т.н. Щом субективни явления се превърнат в предмет на изучаване, между тях и познавателния процес възниква гносеологичното отношение на предмет и образ. Предметът става нещо външно и независимо от познавателния процес, а образът като познавателен резултат е отражение на предмета.

Това напълно важи и за социологията като една от науките за обществото, като познавателен процес за обществената действителност. Независимо че хората са съзнателни същества, че в техните действия се въплътяват и тяхното съзнание, тяхната психика, воля, целеустременост, че в обществените процеси се преплитат енергетично-веществени с човешко-съзнателни явления, предметът на социологическото изучаване винаги е необходимо да се разграничава като нещо обективно спрямо познавателния процес, спрямо познаващия субект.

В обществознанието изобщо и по-конкретно в социологията да се постига това е много трудно поради органичното единство, преплитане и преливане едно в друго на енергетично-веществените и съзнателно-психичните съставки на обществената действителност. Но и тук без гносеологичното разграничение на предмет и образ няма наука.

Опирайки се на материалистическата традиция в развитието на философската мисъл, марксизмът разработи и обоснова принципа за обективност на научното познание изобщо, напълно валиден и за социологията. В социологическото изследване източниците на субективизъм са главно два. От една страна, това е реалното единство, преплитане и преминаване едно в друго на обективно и субективно

в самия предмет на познанието. Подчертах трудността при разграничението на предмета на познанието от познавателния процес. Субективизмът се промъква през пролуката на недостатъчното разграничение. От друга страна, познавателният процес в социологията, както и във всяка друга наука, сам по себе си е специфичен вид социална дейност. Този процес, тази дейност влияе в някаква степен върху предмета на познанието. Неутрализирането на това влияние в редица случаи е извънредно трудно. Особено в ЕСИ. Един от най-важните проблеми на теорията на ЕСИ е отстраняването на влиянието на познавателния процес върху регистрираните данни и постигането на достоверност на данните.

Един от елементите на познавателния процес, който може да внесе субективизъм, са ценностните ориентации и нагласи на изследователя – индивидуален или колективен. Изследователят-социолог живее в дадена обществена формация, в даден тип социологическа система, той има определен статус в нея, заема определено място в общностната структура на тази социологическа система, той има лична материална заинтересованост и свои идеологически възгледи и разбирания, свои ценностни предпочитания. Всичко това може да повлияе върху познавателния процес и върху неговите резултати.

Не случайно проблемът „истина-ценности“ в социологията е възникнал още с обособяването на социологията като самостоятелна наука. С него са се занимавали най-видните социолози от Конт насам. За марксистите вече казах. Но това е грижа и на Конт, Дюркем, Вебер и т.н. В своя знаменит труд „Правила на социологическия метод“ Дюркем посочва, че социалните факти трябва да се изучават като неща /191:VIII,XII/. Смисълът на тази постановка според мен е осигуряването на обективност при социологическото изследване – теоретично и емпирично.

Друг проблем при социологическото изучаване е свързан с научната етика. Неспазването на изискванията на научната етика е много често явление. То се проявява преди всичко в нарушаването на приемствеността. Не са малко авторите, пишещи по даден проблем, които не се спират на разработките и постановките по този проблем на автори преди тях. Не цитират положителното, не критикуват онова, с което не са съгласни. Въвеждат своя терминология по този проблем, макар че преди тях е въведена друга терминология по същия проблем. Съвсем прав е Рихтаржик, посочвайки, че множество социолози смятат, че науката започва от тях, като предлагат собствен понятиен апарат и откриват открити неща /231:17/.

Следователно една от съществените задачи за по-нататъшното утвърждаване на социологията като наука е задължителното съблюдаване на приемствеността, на кумулативността на социологическото познание, като се спазват всички изисквания на научната етика.

Не е решена също така задачата за създаването на единна терминология в социологическото познание. В тази насока съществува драстичен разнобой. **Твърде много социолози въвеждат нови термини без никакво съдържателно основание, макар че термини за назоваване на съответното явление вече съществуват в социологическата литература.** Тук не става дума за недопускане на нови термини. Но те трябва да се въвеждат само когато се предлага ново понятие, т.е. ново съдържание, за което е потребно да се намери най-подходящото название. Терминологията избива в терминомания. Това е признак за подкопаване на приемствеността в социологията, представлява едно от нарушенията на научната етика.

Вече стана дума, че като периодизира общественото развитие на три главни етапа, които фигуративно нарича „вълни“, Тофлър не взема отношение към опитите за периодизация преди него. Въвеждането на термина „вълни“ също не е аргументирано. Не е показано защо не си служи с предишни термини, които са утвърдени в научната литература. Тофлървата „втора вълна“ обозначава капитализма или т.нар. индустриално общество, или, както изтъкват някои автори, модерността. Щом иска да въведе нови термини, той е длъжен да докаже защо термините „капитализъм“, „индустриално общество“ и „модерност“ трябва да се заменят с нов термин. Но нищо подобно Тофлър не прави.

Очевидно социологията тепърва има да се доизгражда като наука. Потъпкването на научната етика и терминоманията са бариери по този път, които трябва да бъдат преодолявани.

За да бъде научно и задълбочено, изучаването на социологическата система **трябва да съчетава органично емпиричното и теоретичното в научното познание**. Социологическите обобщения, формулирането и разработката на понятия, на закони на функционирането и развитието на социологическата система, изобщо социологическата теория на всички нива и във всички насоки се основава върху емпиричен материал, който е регистрация на социални факти за явления, събития и процеси в социологическата система. От своя страна, социологическата теория е пряката и най-важна съставна част на методологията на емпиричните социологически изследвания.

Разкъсването на емпиричното и теоретичното се отразява вредно върху развитието на социологическата наука. Особено вредно е то, когато се прави съзнателно и се обосновава. Най-ярък пример в това отношение е **емпиричното направление в западната социология**. То се появява в САЩ след Първата световна война и оказва влияние върху социологията в целия свят. Негова заслуга е широкото разпространение на ЕСИ, създаването на специални звена (институции) за тази цел, увеличаването на броя на професионалните социолози, стимулирането на разработката на някои теоретични проблеми на емпиричните изследвания и др. Но съзнателното ограничаване в рамките на емпиричното познание, отхвърлянето на необходимостта от теоретични обобщения, извън и над непосредствения коментар на емпиричните данни, се отразява задържащо върху развитието на социологическото познание. Обратната крайност, която пък подценява емпиричното познание, придава спекулативен характер на социологическата теория. И двете тези крайности бяха подложени на остра критика от Милс /217/.

Въпросът за органичното единство на емпирично и теоретично е изяснен задълбочено и в разгърната форма в българската социологическа литература. Точното съблюдаване на това единство е една от характерните черти на българската социологическа школа.

1. ЕСИ на социологическата система в рамките на селището, региона и страната

Тук най-напред е нужно да се отговори на въпроса: възможно ли е социологическата система като цяло да бъде предмет на емпирично социологическо изследване? От методологично гледище отговорът е положителен. На практика тази

възможност се потвърди с двете емпирични изследвания „Градът и селото – 1968” и „Градът и селото – 1986”, проведени по принцип по една и съща програма, методика и организация у нас. Те са уникални в международен мащаб.

Изследването от 1986 г. е повторение на изследването от 1968 г. с някои подобрения и допълнения и същевременно с някои съкращения в програмата. При второто изследване по финансови съображения отпаднаха изучаването на бюджета на времето и подробното установяване на здравословното състояние на изследваните лица с лекарски преглед и електрокардиограма на всяко изследвано лице.

Въпросите, които се включват в програмата на ЕСИ на града и селото, пряко се отнасят до изследваните лица – до техни качества, постъпки, характерни черти във връзка със социалната среда. Като въплътили в себе си в една или друга форма и степен свойствата на социалната среда, на социологическата система, в която живеят и действат, те са нейно своеобразно отражение. Разбира се, отделното изследвано лице не може да отрази в пълнота елементите, нивата и аспектите на социологическата система. Това може да стане от цялата съвкупност хора, които съставят общностната (субектна) страна на социологическата система в момента на провеждането на ЕСИ. В случая не беше изследвана цялата съвкупност, а само нейна представителна извадка. При първото изследване тя включваше кръгло 19 000, а при второто – 10 000 лица, подбрани въз основа на изискванията на стохастично-репрезентативния метод. Това осигурява еднозначна връзка между съвкупните характеристики на извадките, от една страна, и свойствата на социологическата система към момента на провеждането на ЕСИ, от друга. Разбира се, със съответните стохастични отклонения, които при възприетата методика се поддават на измерване и регулиране.

Така се осигурява научнообосновано движение на познавателния процес от характеристиките на изследваните лица (индивидуална информация за техни качества, свойства и постъпки) към характеристиките на социологическата система и обратно. Възможността за такова движение се съдържа в обстоятелството, че хората акумулират в себе си съществуващата въвн от тях реална социологическа система.

До каква степен елементите, нивата и аспектите на социологическата система са обхванати в програмата на посочените ЕСИ личи от характера на въпросите и за какво се отнасят. Предлагам разпределението на въпросите от ЕСИ „Градът и селото – 86” по основни сфери и техните главни области. Съставките на механично множествените въпроси се броят като отделни въпроси.

Емпирично социологическо изследване “Градът и селото – 86”

– разпределение на въпросите по основни сфери
и главни области на социологическата система

<i>Основни сфери и главни области</i>	<i>Брой въпроси</i>
1. МАТЕРИАЛНО ПРОИЗВОДСТВО	... 128
1.1 Производство на материални блага	... 119
1.2 Размяна (търговия)	... 9
2. ДУХОВНО ПРОИЗВОДСТВО	... 213
2.1 Наука	... 21
2.2 Оценъчно-нормативно отражение	... 192
2.2.1 Изкуство	... 80
2.2.2 Морал	... 48
2.2.3 Право	... 9
2.2.4 Политика	... 40
2.2.5 Религия	... 15
3. ВЪЗПРОИЗВОДСТВО НА ХОРАТА	... 287
3.1 Бит	... 225
3.1.1 Демография	... 16
3.2 Образование и възпитание	... 18
3.3 Физкултура и спорт	... 25
3.4 Здравеопазване	... 19
4. КОМУНИКАЦИИ	... 177
4.1 Размяна на информация	... 145
4.1.1 Език	... 20
4.1.2 Телевизия и радио	... 56
4.1.3 Печат	... 56
4.1.4 Поща	... 13
4.2 Превозване на социални вещи и хора	... 32
5. СОЦИАЛНО УПРАВЛЕНИЕ	... 21
5.1 Съгласуване дейността на хората	... 13
5.2 Поддържане на обществения ред	... 8
6. ОБЩНОСТНА СТРУКТУРА	... 16
<hr/>	
ОБЩО ВЪПРОСИ	... 842

Индивидуалната информация по този огромен брой въпроси е набрана с помощта на два метода на регистрацията – косвена анкета и стандартно интервю. Това е осъществено от 1037 анкетъори под ръководството и контрола на 84 районни научни ръководители и на 56 окръжни научни ръководители и техни заместници.

Аналогични ЕСИ могат да се правят на управленския обособен регион (област и т.н.) и на отделното селище, взети като социологически системи. Това означава да се изучат всички техни съставки, отнасящи се към различните основни сфери и главни области на социологическата система, както и тяхната общностна структура. Необходимо е също така да се изучат техните взаимодействия с околните селища и по-високите нива в йерархията на социологическата система (социално управление и др.).

2. Сравнително изучаване на елементите на социологическата система

Социологическата система в цялост в рамките на страната (държавата), региона, селището (град, село) може да се изучава в три главни направления.

Първо: чрез характеризирание на елементите в лицето на основните сфери, главните им области и техните разновидности. Основните сфери и областите им са присъщи на всяка социологическа система, но има разлика в степента на развитието им. Тя зависи от степента на синкретизъм и съответно от степента на развитие на разделението на труда

Самото характеризирание на елементите може да става в три главни насоки:

1) **Пълнота на елементите.** Отнася се преди всичко до състава на разновидностите, измерван с броя на съответните институции, с техния мащаб по даден критерий, с броя на лицата, извършващи съответната дейност. Тук понякога се появява трудност в случаите, когато дадена институция с оглед на главното си предназначение изпълнява качествено различни функции, поради което те не могат да бъдат отнесени еднозначно към дадена главна област. Но тези качествено различни функции могат да бъдат взети предвид при съответните главни области.

Колкото повече разновидности на главните области има в дадена социологическа система, толкова по-развита е тя. Защото това означава, че синкретизмът е в по-малка степен, че по-развита е разделението на труда.

2) **Ниво на елементите.** Тъй като те са форми на социална дейност, нивото им може да се измерва и сравнява по производителността, по качеството, по разходите за единица продукт и др. Тук например се открояват такива критерии:

- средни постижения за страната;
- върхови постижения в страната;
- средни постижения за света;
- върхови постижения в света.

Съотнесен и преценен с оглед на тези четири критерия, всеки елемент може да се характеризира точно и обективно. Колкото нивото на елементите е по-високо, толкова е по-развита социологическата система.

3) **Пропорционалност на социологическата система.** Тя зависи от обстоятелството:

- дали всеки елемент на социологическата система функционира и се развива в съответствие с присъщите му специфични закони, без външни за него деформиращи или смущаващи влияния;
- дали всеки елемент създава материални или духовни блага и извършва услуги за останалите елементи на социологическата система в онзи размер и на онова качество, което се изисква от тях.

Колкото по-пропорционална е една социологическа система, толкова по-безболезнено е нейното функциониране, толкова по-бързо е нейното развитие.

Второ: чрез характеризирание на общностната (субектна) страна на социологическата система:

- демографски състав по пол, възраст и семейно положение;
- образователно-квалификационен състав;
- класов състав;
- професионален състав;
- етнически състав и т.н.

Трето: чрез броя на заетите по видове дейности. Тук са възможни два подхода:

- установяване на броя на заетите по институции в зависимост от принадлежността на институциите към главните области;
- установяване на броя на заетите според качествено различните видове дейности, определени в зависимост от принадлежността им към главните области.

За първи път в практиката на ЕСИ такава информация беше набрана при ЕСИ „Градът и селото – 1986”, въз основа на два въпроса, включени в програмата. В политическата икономия се правят изследвания според заетите в различните отрасли, които са извънредно плодотворни. Нещо аналогично би се получило с изучаване на такива разпределения на заетите в различните елементи на социологическата система.

3. Изучаване на бюджета на времето на населението в дадена социологическа система

Бюджетът на времето отразява структурата и величината на разходите на време за различните дейности, които извършват хората в денонощието, седмицата, месеца и т.н. Ето защо бюджетът на времето е многостранно огледало на социалния статус на личността, на нейните интереси и реално поведение. Същото важи за общностите.

Доколкото хората са субектът на всички изменения в обществото, чрез представително изучаване на техния бюджет на времето може да се възпроизведе с го-

ляма точност състоянието на социологическата система на обществото. Чрез бюджета на времето може да се изучава отделно и всяка основна сфера, всяка главна област или нейна разновидност. Но тук става дума за изучаването на социологическата система като цяло.

ЕСИ на бюджета на времето са по-трудоемки, изискват по-сложна организация и затова са по-скъпи. Не случайно те са рядко явление в социологическата практика. Особено пък изследванията на цялостния бюджет на времето, даващи възможност да се обхване в пълнота социологическата система. Комерсиализацията на ЕСИ пречи за осигуряването на средства за изучаване на бюджета на времето.

В нашата страна първото и най-мощно изследване на бюджета на времето на населението се извърши в рамките на ЕСИ „Градът и селото – 1968” през миналия век. Голямата извадка и начинът на подбор на изследваните лица правят това изследване представително с малки стохастични отклонения по всички признаци, включени в програмата, в т.ч. и по бюджета на времето. Не ми е известно такова крупно изследване по програма, методика и организация в международен мащаб.

Чрез бюджета на времето може да се изучава социологическата система както в рамките на страната (държавата), така и в рамките на регионалните и селищни социологически системи.

Такива изследвания биха били чудесно средство за изучаване на бъдещата планетарна социологическа система, която се формира в резултат на глобализацията.

4. Изучаване на материалната свързаност на общностите, институциите и хората

Всички хора, общности и институции са обвързани материално от производствените отношения. Даже и тези, които не произвеждат материални и духовни блага. Характерът на разпределителните и преразпределителните отношения зависи от формационните характеристики на обществото, т.е. от типа на социологическата система.

Във всеки даден момент брутният вътрешен продукт, в т.ч. националният доход, е определена величина. Зависимостта на главните области на социологическата система във връзка с него се реализира в рамките на нейната цялост. Увеличава ли се при разпределението националният доход на дадена главна област, той съответно се намалява на други главни области.

Разпределението на националния доход е терен, върху който се води борба между общностите, институциите и хората за по-голям дял от него. Тази борба може да доведе при определени исторически обстоятелства до въстания и революции, до промяна на типа на социологическата система.

Следователно, ако има достатъчна и обективна информация за вътрешния брутен продукт, за националния доход, за неговото разпределение може да се възпроизведе състоянието на социологическата система, на нейната общностна структура. Защото върху основата на собственическите отношения тук се формират материалните интереси на общностите, институциите и хората. Видът на собс-

твеническите отношения обуславя съответен вид разпределителни отношения, а всичко това съставя сърцевината на икономическата база на обществото. По силата на закона за определящата роля на материалното производство във функционирането на социологическата система, оттук могат да се изведат и правилно интерпретират основни черти на извънпроизводствените области и на тяхното поведение.

Ето защо производствените отношения са най-мощният фактор за единството и целостта на обществото, за органичното свързване на неговите елементи в социологическа система. Има основание Зимел, изтъквайки, че чрез разделението на труда се реализират взаимодействието и взаимозависимостта, които посредством безброй междинни звена свързват всеки с всеки /51:62/.

5. Изучаване на държавноуправленската свързаност на общностите, институциите и хората

Социалното управление също така играе ролята на интегратор. Неговите норми са задължителни за всички хора, влизащи в дадената общност (племенна или държавна). Всеки, който нарушава нормите, се санкционира. Социалното управление може да бъде демократично или диктаторско, монархично или републиканско и т.н., но винаги свързва здраво хората със своите норми – конституция, закони и др., надстройващи се над определена икономическа база.

Следователно, ако се изучат управленските отношения на даден етап, може да се направи съответен разрез на социологическата система и да се хвърли обилна светлина върху нейното функциониране.

6. Международни ЕСИ. ЕСИ на цялото човечество

Нарастващо значение в процеса на глобализация придобива провеждането на международни сравнителни ЕСИ. За първи път идеята за международни изследвания се дава от Маркс през 1864 г., във връзка с подготовката за образуване на Международно работническо дружество. Във временния устав на дружеството, написан от него, той поставя задачата „едновременно и под общо ръководство да се извършва обследване на социалните условия в различните европейски страни” /78, т.16:16/. И сам дава пример в това отношение, като написва въпросник с 99 въпроса за Анкета за работници. Въпросникът се отнася до трудовите и социални условия на работниците. Публикуван е в сп. „La Revue socialiste”, 1880, кн. 4 /78, т.19:236-243/.

В последните години зачести провеждането на международни сравнителни социологически изследвания, но те обхващат само по няколко страни и често са твърде ограничени по тематика и методика. Например, от редица години се изучава нивото на развитие на човека въз основата на съставен индикатор по три признака: брутен вътрешен продукт на човек от населението; продължителност на живота; образованост според годините на учение на отделния човек. Подобен съставен индикатор се използва за установяване на бедността в отделните страни: %

на хората под социалния минимум; % на хората под средния доход; % от доходите на домакинствата за храна. Такива международни ЕСИ се правят и върху общественото мнение по различни проблеми, интересуващи населението в отделните страни.

Разбира се, и ЕСИ, които се провеждат в няколко страни по единна програма и методика, също са полезни и перспективни, стига да са подготвени и осъществени в съгласие с научната теория на емпиричните изследвания.

На дневен ред вече идва и въпросът за подготовка и провеждане на ЕСИ на формиращата се социологическа система на човечеството. Те ще бъдат безценно средство за сравнително изучаване на континентите, регионите, страните, общностите в планетарен мащаб, за установяване на общото и различното между тях, на тенденциите на развитието, на проблемите, които трябва да бъдат решавани от бъдещото социално управление на човечеството.

В тази насока ще бъдат изключително интересни и полезни ЕСИ не само по проблеми на общественото мнение и на други отделни аспекти на социалното развитие, но особено изследванията на цялата социологическа система на човечеството. Очевидно такива ЕСИ ще предизвикат потребността от по-нататъшно развитие на теорията на ЕСИ, обогатяване на тяхната методика и организация. Ще се наложи създаването на специални социологически институции за подготовка и провеждане на планетарни ЕСИ, за контрол върху работата на регионалните социологически институти, центрове, агенции. Това ще даде тласък за нови статистическо-математически разработки относно осигуряването на представителност на емпиричната информация, относно нейната компютърна обработка, относно нейния теоретичен анализ и обобщение.

ЛИТЕРАТУРА

На кирилица:

1. АВРАМОВА, Снежана. *Структурализъм – метод и идеология*. С.: БАН, 1977.
2. *АКТУАЛНИ проблеми на материалистическата диалектика като теория на познанието*. С.: БАН, 1972.
3. *АНТИЧНА философия*. С.: Наука и изкуство, 1988.
4. АНУРИН, В.Ф. *Динамическая социология*. Москва: Академический Проект, 2003.
5. АТАЛИ, Жак. *Карл Маркс или световният дух*. С.: Рива, 2006.
6. АХМАНОВА, О.С. *Основные направления лингвистического структурализма*. Москва: Изд. Московского университета, 1955.
7. БАТЫГИН, Г. С. *Обоснование научного вывода в прикладной социологии*. Москва: Наука, 1986.
8. БЕЛЛ, Даниел. *Грядущее постиндустриальное общество*. Москва: Academia, 1999.
9. БЖЕЖИНСКИ, Збигнев. *Извън контрол – глобален безпорядък в навечерието на XXI век*. С.: Обсидиан, 1994.
10. БЖЕЖИНСКИ, Збигнев. *Голямата шахматна дъска /Американското превъзходство и неговите геостратегически императиви/*. С.: Обсидиан, 1997.
11. *БИБЛИЯ*. С., 1982.
12. БЛАНКИ, Л. О. *Избранные произведения*. Москва: АН СССР, 1952.
13. БРЕТОН, Ролан. *География на цивилизациите*. С.: Обри, 2002.
14. БРОМЛЕЙ, Ю. В. *Етнос и етнография*. С.: Наука и изкуство, 1976.
15. БУШЕВ, Михаил. *Синергетика – хаос, ред, самоорганизация*. С.: Св.Климент Охридски, 1992.
16. БЪРГЪР, Питър. *Покана за социология*. С.: Лик, 1999.
17. ВАСИЛЕВ, Николай. *Човекът*. С.: Св. Климент Охридски, 2003.
18. *ВАСИЛ ЛЕВСКИ – документално наследство*. С.: Наука и изкуство, 1973.
19. ВЕБЕР, Макс. *Социология на господството. Социология на религията*. С.: Св.Климент Охридски, 1992.
20. ВЛАДИМИРОВ, Жельо. *Концепцията за „социологическата структура на обществото” – възможности и ограничения*. – Социологически проблеми, 1987, кн.6.

21. *ВОЕННА социология в България през първата половина на XX век (Антология)*. С.: Военно издателство, 2004.
22. ГАНДЕВ, Христо. *От народност към нация*. С.: Наука и изкуство, 1988.
23. ГАНЕВ, Венелин. *Социологически трудове*. С.: Изток-Запад, 2009.
24. ГЕНОВ, Николай. *Толкът Парсънз и теоретичната социология*. С.: БАН, 1982.
25. ГЕНОВ, Николай. *Рационалност и социология*. С.: БАН, 1986.
26. ГИГ, Дж. Ван. *Прикладна обща теория систем. Т. 1-2*. Москва: Мир, 1981.
27. ГИДЪНС, Антъни. *Социология*. С.: Прозорец, 2003.
28. ГРАДЕВ, Дончо. *Промените в социалната психика*. С.: Наука и изкуство, 1983.
29. ГРАДЕВ, Дончо. *Социалните роли на личността*. С.: Партиздат, 1984.
30. ГРАДЕВ, Дончо. *Социалната психология на масовото поведение*. С.: Св.Климент Охридски, 1995.
31. ГРУШИН, Б. А. *Очерки логики исторического исследования*. Москва: Высшая школа, 1961.
32. ДАРВИН, Чарлс. *Произход на видовете*. С.: Народна просвета, 1950.
33. ДАРЕНДОРФ, Ралф. *Размисли върху революцията в Европа*. С.: ЦИД, 1992.
34. ДАСКАЛОВ, Румен. *Българското общество – 1878-1939. Т.1 – Държава, политика, икономика. Т. 2 – Население, общество, култура*. С.: Гутенберг, 2005.
35. ДЖОНСЪН, ПОЛ. *Съвременността – светът от 20-те до 90-те*. С.: Св. Кл. Охридски, 1993.
36. ДИМИТРОВ, Любен. *Социализация и естетическо възпитание*. С.: Наука и изкуство, 1977.
37. ДОБРЕНЬКОВ, В.И., А.И. Кравченко. *Фундаментальная социология. Т.1 – Теория и методология*. Москва: Инфра-М, 2003.
38. ДОБРИЯНОВ, Величко. *Предмет и структура на социологията*. – Социологически изследвания, 1968, кн.1.
39. ДОБРИЯНОВ, Величко. *Социологическа структура и социологическа система*. – Социологически проблеми, 1976, кн.1.
40. ДОНЧЕВ, Стефан. *Социална система и индустриална ситуация*. С.: БАН, 1979.
41. ДОНЧЕВ, Стефан. *Човек, време, дейност*. С.: Наука и изкуство, 1974.
42. ДОСТОЕВСКИЙ, Ф. М. *Братя Карамазовы. Т. 1-2*. Ленинград, 1970.
43. ДРАКЪР, Питър. *Новите реалности в управлението и политиката, в икономиката и бизнеса, в обществото и света*. С.: Хр.Ботев, 1992.
44. ДРАКЪР, Питър. *Посткапиталистическото общество*. С.: Лик, 2000.
45. ДУБИНИН, Н.П. *Какво е човекът*. С.: Наука и изкуство, 1985.
46. ДЮРКЕМ, Емил. *Елементарни форми на религиозния живот*. С.: София –С.А., 1998.
47. *ЕНЦИКЛОПЕДИЧЕН речник по социология. /Второ издание/*. С.: М-8-М, 1997.
48. ЕРХАРД, Лудвиг. *Благодеяние за всички*. С.: Стопанство, 1993.
49. *ЕСИ „Градът и селото „86“*. Изследвани 10 381 лица над 16 навършени години от цялата страна /166 града и 424 села/, подбрани въз основа на стохастично-

- репрезентативния метод. Методи на регистрация: интервю и косвена анкета. Ръководител на изследователския колектив чл.-кор. проф. д-р Стоян Михайлов.
50. ЖИВКОВА, Веска. *Българското село през вековете*. С.: Наука и изкуство, 1985.
 51. ЗИМЕЛ, Георг. *Социология (Изследвания върху формите на обобществяване)*. Велико Търново: Пик, 2002.
 52. *ИЗВЕСТИЯ на Института по философия*. Т. XI, 1965.
 53. ИРИБАДЖАКОВ, Николай. *Клио пред съда на буржоазната философия*. С.: БКП, 1970.
 54. ИРИБАДЖАКОВ, Николай. *Социологическата мисъл на древния свят. Т. 1 – В лоното на митологията и философията /Египет, Шумер, Вавилония/*. С.: Партиздат, 1978. Т. 2 – В лоното на философията (Гърция от Хезиод до Демокрит). С.: Партиздат, 1981. Т. 3 – Софистика и материализъм (Метеките във философията). С.: Партиздат, 1982.
 55. *ИСТОРИЧЕСКИЙ материализм на современном этапе*. С.: БАН, 1986.
 56. *ИСТОРИЯ теоретической социологии. Т.3*. Москва: Канон, 1998.
 57. *ИСТОРИЯ на европейската идея /Антология/*. С.: Военно издателство, 2004.
 58. *ИСТОРИЯ философии. Т.1*. Москва, Академия наук СССР, 1957.
 59. КАНТ, Иммануел. *К вечному миру. – Соч. Т.6*. Москва: Мысль, 1966.
 60. КАСТЕЛС, Мануел. *Възходът на мрежовото общество*. С.: Лик, 2004.
 61. КЕЛЛЕ, В., М. Ковальзон. *Исторический материализм*. Москва, 1962.
 62. КЕНЕДИ, Пол. *В подготовка за XXI век*. С.: Обсидиан, 1995.
 63. КИНГ, Ал., Б. Шнайдер. *Първата глобална революция*. С.: Св.Георги Победоносец, 1992.
 64. КЛЕР, Майкъл Т. *Войни за ресурси*. С.: Захарий Стоянов, 2003.
 65. КОВАЛЕВСКИ, Максим. *Произход и развой на семейството и собствеността*. С., 1942.
 66. КОН, Игорь. *Социология личности*. Москва, 1967.
 67. КОН, И.С. *Позитивизм в социологии /Исторический очерк/*. Ленинград: Ленинградский университет, 1964.
 68. КОНТ, Огюст. *Социалната наука*. С.: Глория Мунди, 1998.
 69. КУЗЬМИН, В. П. *Принцип системности в теории и методологии К. Маркса. (Трето изд.)*. Москва, 1986.
 70. ЛЕВАДА, Ю.А. *Лекции по социологии*. Москва, 1969.
 71. ЛЕВИ-СТРОС, К. *Структурная антропология*. Москва: Наука, 1983.
 72. ЛЕВИ-СТРОС, Клод. *Структурална антропология II*. С.: Христо Ботев, 1995.
 73. ЛЕНИН, В. И. *Събр. Съч. Т.1-55*. С.: БКП, 1979-1983.
 74. ЛУМАН, Никлас. *Въведение в системната теория*. С.: Критика и хуманизъм, 2008.
 75. ЛЬОФЕВР, Анри. *Марксизмът*. С.: Кама, 2007.
 76. МАКИАВЕЛИ, Николо. *Избр. съч.* С.: Наука и изкуство, 1985.
 77. *МАРКСИСТКО-ленинская теория исторического процесса*. Москва: Наука, 1981.

78. МАРКС, Карл, Фридрих Енгелс. *Съч. Т. 1-49*. С.: БКП, 1975-1985.
79. МАРКУЗЕ, Херберт. *Едноизмерният човек*. С.: Христо Ботев, 1997.
80. МАТЕЕВ, Евгени. *Структура и управление на икономическата система*. С.: Наука и изкуство, 1987.
81. МЕНДРАС, Анри. *Елементи на социологията*. С.: Кама, 2002.
82. МИЗЕС, Людвиг фон. *Человеческая деятельность /Трактат по экономической теории/*. Челябинск: Социум, 2005.
83. МИНКОВ, Минко. *Население и основни социални структури*. С.: БАН, 1976.
84. МИРЧЕВ, Михаил. *Ние и промяната (За средствата, формите и същността на социалната активност на личността)*. С.: Народна младеж, 1988.
85. МИРЧЕВ, Михаил. *Текстове – покана за социология*. С.: М-8-М, 2005.
86. МИТЕВ, Петър. *Възгледите на Маркс и Енгелс за периодизацията на историята*. В: Енгелс и съвременното научно знание. С.: Наука и изкуство, 1971.
87. МИХАЙЛОВ, Стоян. *Ликвидирането на противоположността между умствения и физическия труд*. С.: БАН, 1959.
88. МИХАЙЛОВ, Стоян. *Обществото като социологическа система*. В: Известия на Института по философия, т. XI, 1965.
89. МИХАЙЛОВ, Стоян. *Социализъм и отживелици*. С.: БКП, 1967.
90. МИХАЙЛОВ, Стоян. *Комбинаторна скала на физкултурната активност на населението в България*. – Социологически проблеми, 1974, кн.6.
91. МИХАЙЛОВ, Стоян. *Емпиричното социологическо изследване. (Второ изд.)*. С.: Партиздат, 1980.
92. МИХАЙЛОВ, Стоян. *Ефект на микросредата*. С.: Наука и изкуство, 1980.
93. МИХАЙЛОВ, Стоян. *Социологически студии*. С.: Наука и изкуство, 1982.
94. МИХАЙЛОВ, Стоян. *Сравнението*. С.: Партиздат, 1984.
95. МИХАЙЛОВ, Стоян. *Социални отдушници*. – Съвременник, 1985, кн. 2.
96. МИХАЙЛОВ, Стоян. *Концепцията за социологическата система в българската социологическа школа*. – Социологически проблеми, 1989, кн. 5.
97. МИХАЙЛОВ, Стоян. *Оптимальное функционирование социального управления*. Москва: Прогресс, 1989.
98. МИХАЙЛОВ, Стоян. *Формирането на човечеството като социологическа система*. – Социологически проблеми, 1995, кн.4.
99. МИХАЙЛОВ, Стоян. *Сталинисткия тоталитаризъм*. С.: М-8-М, 2000.
100. МИХАЙЛОВ, Стоян. *Социологията в България след Втората световна война*. С.: М-8-М, 2003.
101. МОМОВ, Васил. *Изкушенията на Пандора. Социалното битие на доброто и злото – соцоетически дискурс*. В.Търново: Фабер, 2006.
102. МОНТЕСКЬО, Шарл. *За духа на законите*. С.: Наука и изкуство, 1984.
103. МОС, Марсел. *Дарът /Форма и основание за обмена в архаичните общества/*. С.: Критика и хуманизъм, 2001.

104. НАЙ, Дейвид. *Съвременното американско общество*. С.: Обсидиан, 1994.
105. НИКИТОВ, Стефан. *Древните цивилизации – загадки, находки, хипотези*. С.: Народна просвета, 1978.
106. НИКОЛОВ, Любен. *Мотиви на поведение и социални структури*. С.: Наука и изкуство, 1974.
107. НИКОЛОВ, Любен. *Структурите на човешката дейност*. С.: Партиздат, 1982.
108. НИКОЛОВ, Тодор. *Основи на палеонтологията и историчната геология*. С.: Св.Климент Охридски, 2009.
109. НИКОЛОВ, Тодор. *Глобални предизвикателства пред човечеството*. С.: Проф.Марин Дринов, 2006.
110. ОРТЕГА-и-ГАСЕТ, Хосе. *Бунтът на масите*. С.: Св. Климент Охридски, 1993.
111. *ОСНОВОПОЛОЖНИК на българска социологическа школа*. С.: Наука и изкуство, 1985.
112. ОУЕН, Роберт. *Избранные сочинения. Т.1-2*. Москва-Ленинград: АН СССР, 1950.
113. ОШАВКОВ, Живко. *Историческият материализъм и социологията*. С.: БАН, 1958.
114. ОШАВКОВ, Живко. *За социологически изследвания на съвременно научно равнище*. – Ново време, 1965, кн.11.
115. ОШАВКОВ, Живко. *Философия и статистика*. В: Проблеми на логиката. Т. 1 – Индукция и вероятност. С.: БАН, 1967.
116. ОШАВКОВ, Живко. *Социологията като наука*. С.: Наука и изкуство, 1970; Второ изд. 1983.
117. ОШАВКОВ, Живко. *Проблеми на единната система за социологическа информация*. С.: БАН, 1983.
118. ОШАВКОВ, Живко. *Тезаурус за информация от емпирични социологически изследвания*. С.: БАН, 1983.
119. ПАНЧЕВ, Стойчо. *Теория на хаоса*. С.: Професор Марин Дринов, 2001.
120. ПАРСОНС, Т. *Система современных обществ*. Москва: Аспект Пресс, 1998.
121. ПАРСОНС, Т. *О структуре социального действия*. Москва: Академический Проект, 2000.
122. ПАЧКОВА, Петя. *Политическа социология*. Благоевград: Неофит Рилски, 2009.
123. ПЕЧЕИ, Аурелио. *Человеческие качества*. Москва: Прогресс, 1980.
124. ПИСАРЕВ, Павел. *Глобализация, глобализъм и култура*. В: Глобализация, евроинтеграция, национална държава. С., 2003.
125. ПЛАТОН. *Държавата*. С.: Наука и изкуство, 1981.
126. ПЛЕХАНОВ, Г.В. *Избранные философские произведения. Т.1-5*. Москва: Госполитиздат, 1956-1958.
127. *ПОЛЕТАТА на френската социология*. С.: Наука и изкуство, 1993.
128. ПОРШНЕВ, Б.Ф. *За началото на човешката история*. С.: Наука и изкуство, 1981.
129. *ПРОМИШЛЕНОТО предприятие – социологическа система и трудова активност*. С.: БАН, 1978.

130. ПРОФ. Д-Р ЖИВКО Ошавков – личност и научно дело. С.: М-8-М, 1993.
131. РАДЕВ, Ради. *Антична философия*. С.: Наука и изкуство, 1994.
132. РАДКЛИФ-БРАУН, А. Р. *Структура и функция в примитивното общество*. С.: Лик, 1997.
133. РИЙЧ, Робърт. *Трудът на нациите – как да се подготвим за капитализма на XXI век*. С.: Св.Климент Охридски, 1992.
134. РОСТОУ, У. У. *Стадии на икономическия растеж – некомунистически манифест*. С.: Делфин прес. 1993.
135. РУМЯНЦЕВ, А М. *Первобытный способ производства*. Москва: Наука, 1987.
136. САРТОРИ, Джовани. *Теория на демокрацията. Т. 1 – Съвременна дискусия, т. 2 – Класическите проблеми*. С.: ЦИД, 1992.
137. СЕМОВ, Марко. *Глобализацията и националната съдба (Сблъсъкът интереси-разум)*. С.: Македония днес, 2004.
138. СЕМОВ, Минчо. *Политиката – теория и история*. С.: Партиздат, 1984.
139. СЕН-СИМОН. *Избранные сочинения. Т. 1-2*. Москва, Ленинград: АН СССР, 1948.
140. СИСТЕМА на индикатори за социологическа информация. С.: БАН, 1983.
141. СИСТЕМНИЯТ подход и съвременната наука. С.: Наука и изкуство, 1974.
142. СОРОКИН, Питирим. *Человек, цивилизация, общество*. Москва: Изд. „Политической литературы”, 1992.
143. СОСЮР, Фердинанд. *Курс по обща лингвистика*. С.: Наука и изкуство, 1992.
144. СОЦИОЛОГИЧЕСКАТА структура на съвременното българско общество. С.: БАН, 1976.
145. СОЦИОЛОГИЯ. Москва: Мысль, 1990.
146. СОЦИОЛОГИЯ на предприятието. С.: Профиздат, 1980.
147. СПАСОВ, Добрин. *От логика към социология*. С.: Партиздат, 1980.
148. СТИГЛИЦ, Джоузеф. *Глобализацията*. – Понеделник, 2004, кн. 3-4.
149. СТИГЛИЦ, Джоузеф. *Свободно падане – Америка, свободните пазари, кризата и виновните за нея*. С.: ИнфоДАР, 2010.
150. СТОЯНОВ, Цветан. *Съч. Т. 1-2*. С.: Български писател, 1988.
151. ТЕРНЕР, Дж. *Структура социологической теории*. Москва: Прогресс, 1985.
152. ТИЛКИДЖИЕВ, Николай. *Относно социологическата система на обществото*. – Социологически проблеми, 1978, кн.2.
153. ТИЛКИДЖИЕВ, Николай. *Социалните групи*. С.: Наука и изкуство, 1989.
154. ТИЛКИДЖИЕВ, Николай. *Средна класа и социална стратификация*. С.: Лик, 2002.
155. ТОДОРОВ, Христо. *Обща социология*. С., 1945.
156. ТОЙНБИ, Арнълд. *Подбрано*. С.: Св. Климент Охридски, 1992.
157. ТОФЛЪР, Алвин. *Третата вълна*. С.: П.К.Яворов, 1991.
158. ТОФЛЪР, Алвин и Хайди. *Революционното богатство*. С.: Обсидиан, 2007.
159. ТОФЛЪР, Алвин и Хайди. *Новата цивилизация /Политиката на Третата вълна/*. С.: Обсидиан, 1995.

160. УАЙТ, Лесли. *Науката за културата*. С.: Наука и изкуство, 1988.
161. УЛЕДОВ, А. К. *Социологическите закони*. Москва: Мысль, 1975.
162. УТАР, Франсоа. *Проблеми на алтерглобализма*. – Понеделник, 2004, кн. 3-4.
163. ФОТЕВ, Георги. *История на социологията*. Т. 1-2. С.: Св.Климент Охридски, 1993.
164. ФУКУЯМА, Франсиз. *Краят на историята и последният човек*. С.: Обсидиан, първо изд. 1993; второ изд. 2006.
165. ФУЛЪР, Грѐм Е. *Светът без исляма*. – Foreign Policy – Bulgarian, 2004, кн. 18.
166. ХАДЖИЙСКИ, Иван. *Оптимистична теория за нашия народ*. С.: Български писател, 1966.
167. ХАЙЕК, Фридрих А. *Право, законодателство и свобода*. Т.3 – *Политическият ред на свободния народ*. С.: Св. Кл. Охридски, 1998.
168. ХАРЦ, Луис. *Либералната традиция в Америка*. Москва: Прогресс-Академии, 1993.
169. ХЕГЕЛ. *История на философията*. Т.1-3. С.: Наука и изкуство, 1982.
170. ХЕГЕЛ. *Науката логика*. С.: БКП, 1966.
171. ЦВАЙГ, Стефан. *Еразъм, Магелан, Фуше*. С.: Народна култура, 1971.
172. ЧЕРНИШЕВСКИЙ, Н.Г. *Избранные философские сочинения*. Т.1-3. Москва: Политиздат, 1950.
173. ШАУМЯН, С. *Структурна лингвистика*. Москва: Наука, 1965.
174. ШПЕНГЛЕР, Освалд. *Залезът на Запада (Опит за морфология на световната история)*. Т. 1 – *Форма и действителност*. С.: Лик, 1994; Т. 2 – *Световноисторически перспективи*. С.: Лик, 1995.
175. ШЧЕПАНСКИ, Ян. *Социология и общество*. С.: БКП, 1970.
176. ЭРЕНБУРГ, Илья. *Люди, годы, жизнь*. Т. 1. Москва: Советский писатель, 1990.
177. *ЭТНОС в докласовом и раннекласовом обществе*. Москва: Наука, 1982.
178. ЯДОВ, В.А. *Социологическое исследование – методология, программа, методы*. Москва, 1972.
179. ЯХИЕЛ, Нико. *Градът и селото – социологически аспекти*. С.: БКП, 1965.
180. ЯХИЕЛ, Нико. *Социология на науката*. С.: Партиздат, 1987.

На латиница:

181. ABRAHAM, M. Francis. *Modern sociological theory (An Introduction)*. Delhi, Bombay, Calcutta, Madras: Oxford Univ. Press, 1982.
182. ARON, Raymond. *Les etapes de la pensee sociologique*. Paris: Gallimard, 1967.
183. BEL, Daniel. *The coming of post-industrial society*. N.Y., 1973.
184. BERTALANFFY, Ludwig von. *General System Theory – Foundations, Development, Applications*. /Fourth Printing/. N.Y.: George Braziller, 1973.
185. BOUDON, Raymond. *La crise de la sociologie*. Geneve, 1971.

186. CAZENEUVE, Jean. *Dix grandes notions de la sociologie*. Paris: Seuil, 1976.
187. COMTE, Auguste. *Sociologie*. Paris: PUF. 1969.
188. COMTE, Auguste. *Cours de philosophie positive. Tom 1-6*. Paris, 1892-1894.
189. COSER, Lewis A. *Masters of Sociological Thought (Ideas in historical and Social Context)*. N.Y., Chicago, San Francisco, Atlanta: Harcourt Brace Jovanovich, inc., 1971.
190. DELRUELLE-VOSSWINKEL, Nicole. *Introduction a la sociologie generale*. Bruxelles, 1987.
191. DURKHEIM, Emile. *Les regles de la methode sociologique*. Paris: PUF, 1968.
192. DURKHEIM, Emile. *De la division du travail social*. Paris: PUF, 1967.
193. DURKHEIM, Emile. *Le suicide*. Paris: PUF, 1969.
194. DURKHEIM, Emile. *Lecons de sociologie /Physique des moeurs et du droit/*. Paris: PUF, 1969.
195. DURKHEIM, Emile. *Le Socialisme*. Paris: PUF, 1971.
196. ETZIONI, Amitai. *Political Unification (A Comparative Study of Leaders and Forces)*. N.Y., Chicago, San Francisco, Toronto, London: Holt, Rinehart and Winston, Inc., 1965.
197. ETZIONI, Amitai. *The active Society (A Theory of Societal and Political Processes)*. N.Y.: The Free Press, 1968.
198. *FUNCTIONALISM in the Social Sciences*. The American Academy of Political and Social Science, February 1965.
199. GIDDENS, Anthony. *The Constitution of Society (Outline of the Theory of Structuration)*. Cambridge: Polity Press, 2009.
200. GINER, Salvador. *Initiation a l'intelligence sociologique*. Toulouse: Edouard Privat, 1970.
201. GURVITCH, Georges. *Determinismes sociaux et liberte humaine*. Paris: PUF, 1963.
202. GURVITCH, Georges. *Dialectique et sociologie*. Paris: Flammarion, 1962.
203. GUSTI, D. *La science de la realite sociale (Introduction a un systeme de sociologie, d'ethique et de politique)*. Paris: PUF, 1941.
204. *INTERNATIONAL Encyclopedia of Systems and Cybernetics*. Charles Francios – Editor. Munchen: Saur, 1997.
205. *LA SOCIOLOGIE au XX-e siecle. T. 1 – Les grandes problemes de la sociologie*. Paris: PUF, 1947.
206. LAZARSFELD, Paul. *Q'est-ce que la sociologie?* Paris: Gallimard, 1970.
207. LOMBARD, Jacques. *L'antropologie britannique contemporaine*. Paris: PUF, 1972.
208. LUNDBERG, George A., Clarence C. Sehrag, Otto N. Larsen, William R. Catton. *Sociology. Fourth edition*. N.Y., Evanston, London: Harper & Row, 1963.
209. MACIVER, R.M., Charles H. Page. *Society (An Introductory Analysis)*. London: Macmillan & Co. LTD, 1962.
210. *MACMILLAN Student encyclopedia of Sociology*. London: Macmillan Press, 1983.
211. MALEWSKA, Hanna. *Kulturowe psychospoleczne determinanty zycia seksualnego*. Warszawa: Panstwowe wydawnictwo, 1969.
212. MALINOWSKI, Bronislaw. *Une theorie scientifique de la culture et autres essais*. Paris: Francois Maspero, 1968.

213. MANUEL de sociologie. T. 1. Paris, 1954.
214. MAUSS, Marcel. *Sociologie et anthropologie*. Paris: PUF, 1966.
215. MENDRAS, Henri. *Elements de sociologie*. Paris: Armand Colin, 1967.
216. MERTON, Robert K. *Elements de theorie et de methode sociologique*. Paris: Plon, 1965.
217. MILLS, C. Wright. *L'imagination sociologique*. Paris: Francois Maspero, 1967.
218. MILLS, C. Wright. *The Marxists*. London: Penguin books, 1962.
219. MILLS, C. Wright. *The power elite*. N.Y.: Oxford Univ. Press, 1959.
220. MILLS, C. Wright. *White Collar /The American Middle Classes/*. London, Oxford, N.Y.: Oxford Univ. Press, 1951.
221. MITCHELL, G. Duncan. *Sociology (The Study of Social Systems)*. London: Univ. Tutorial Press LTD, 1967.
222. MORENO, J. L. *Fondaments de la sociometrie*. Paris: PUF, 1970.
223. MORGAN, Lewis. *La societe archaïque*. Paris: Anthropos, 1985.
224. MUMFORD, Lewis. *The City in History. Its Origins, its Transformations, and its Prospekts*. USA: A Harbinger Book, 1961.
225. OSSOWSKI, Stanislaw. *O osobliwosciach nauk spolecznych*. Warszawa, 1962.
226. PANORAMA des sciences humaines. Paris: Gallimard, 1973.
227. PARETO, Vilfredo. *Traite de sociologie generale*. Geneve: Droz, 1968.
228. PARSONS, Talcott. *Societes – essai sur leur evolution comparee*. Paris: Dunod, 1973.
229. PARSONS, Talcott. *The Social system /The major Exposition of the Aytor's Conceptual Scheme for the analysis of the Dynamics of the Social System/*. N.Y.: The Free Press, 1951.
230. RITZER, George. *Contemporary Sociological Theory. (Second Edition)*. N.Y.: Alfred A. Knopf, 1988.
231. RYCHTARIK, Karel. *Sociologie na cestach poznani*. Praha: Academia, 1978.
232. ROCHER, Guy. *Talcott Parsons et la sociologie americaine*. Paris, 1972.
233. SMELSER, Neil. *Hanbouk of Sociology*. India: Sage Publications, 1988.
234. SMELSER, N. J., S. M. Lipset. *Social Structure, Mobility and Development*. London: Routledge & Kegan Paul, 1966.
235. SOCIOLOGY. *(Fourth edition)*. N.Y., 1963.
236. SOROKIN, P. A. *Les theories socologiques contemporaines*. Paris, 1938.
237. SWEDBERG, Richard. *Principles of Economic Sociology*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2003.
238. SZCZEPANSKI, Jan. *Elementarne pojencia socjologii*. Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1963.
239. SZCZEPANSKI, Jan. *Socjologia – rozwoj, problematika i metod*. Warszawa: Panstwowe Widawnictwo Naukowe, 1967.
240. TARD, Gabriel. *Les lois de l'imagination (Etude sociologique)*. Paris-Geneve, 1979.
241. *THEORIES of Society (Foundations of Modern Sociological Theory)*. Edited by Talcott Parsons, Edward Shils, Kaspar D. Naeyegele, and Jesse R. Pitts. N.Y., London: The Free Press, Collier Mac millan, 1965.

242. *THREE Sociological Traditions – Selected Reading*. Ed. By Randall Collins. N.Y., Oxford: Oxford Univ. Press, 1985.
243. TIMASHEFF, Nicholas. *Sociological Theory – its Nature and Growth*. N.Y.: Random Haus, 1967.
244. TONNIES, Ferdinand. *Comunaute et societe (Categories fondamentales de la sociologie pure)*. Paris: Retz-C.F.P.L,1977.
245. *TRAITE de sociologie. T. 1-2*. Paris, 1958.
246. WEBER, Max. *Economie et societe. T. 1*. Paris: Plon, 1971.
247. WEBER, Max. *Le savant et le politique*. Paris: Plon, 1959.
248. WIATR, Jerzy. *Spoleczenstwo – wstep do socjologii systematycznej*. Warszawa, 1965.
249. ZEITLIN, Irving M. *Ideology and the Development of Sociological Theory*. Toronto: Prentice-Hall, 1981.

Други издания на „М-8-М“:

Стоян Михайлов. **Социологията в България след Втората световна война.** София, 2003, стр. 160. Цена: 5.50 лв.

Стоян Михайлов. **Сталинският тоталитаризъм.** София, 2000, стр. 416.
Цена: 14.80 лв.

Стоян Михайлов. **Възрожденският процес в България.** София, 1992, стр. 280.
Цена: 4.00 лв.

Стоян Михайлов. **Живковизмът през призмата на една лична драма.** София, 1993, стр. 184. Цена: 4.00 лв.

Михаил Мирчев. **Социална динамика и цивилизационно разслояване. Възпроизводство на населението, човешкия капитал и трудовите ресурси в България.** София, 2009, стр. 560 . Цена: 24.00 лв.

Текстове 2. Покана за социология. Съст. и автор Михаил Мирчев. 2-ро допълнено издание. София, 2007, стр. 672. Цена: 19.80 лв.

Видка Николова. **Богомилството. Предобрази и идеи. В пътя от Първи до Трети завет.** 2-ро допълнено издание. София, 2008, стр. 352.
Цена: 24.00 лв.

Димитър Филипов. **Леля Ванга. Святост и мъдрост.** 2-ро допълнено издание. София, 2006, стр. 192. Цена: 9.60 лв.

За закупуване и поръчки по пощата:

(02) 870 92 22, (02) 971 23 64

или с писмо на адрес: София 1113, П.К. 84

e-mail: izdatelstvo.m-8-m@dir.bg

e-mail: assa-m@assa-m.com

При закупуване директно от офиса се ползва намаление – 30%.

Стоян Михайлов

СОЦИОЛОГИЧЕСКА СИСТЕМА

Българска. Научна

Първо издание

Редактор: Миролюба Ячкова

Технически редактор: Тодорка Кинева

Художник на корицата: Борис Драголов

Формат: 70 x 100 / 16

Печатни коли: 17

Издател: „М-8-М”, София, (02) 870 92 22

Нац. библ. „Св. Св. Кирил и Методий”

ISBN 978-954-8177-50-4

Цена: **12.00** лв.